

MÖVZU 2: HÜQUQ SİSTEMİNİN KONSTITUSİYA ƏSASLARI

P L A N

1. Dövlətin anlayışı. Dövlətin formaları.
2. Dövlət və dövlət hakimiyyəti. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti.
3. Hakimiyyətin cəmiyyətdə rolu və mahiyyəti.
4. Dövlətin əsas qanunu kimi konstitusiyanın anlayışı və sosial-iqtisadi mahiyyəti.
5. Azərbaycan Konstitusiyasının inkişaf mərhələləri.
6. Azərbaycan dövlətinin konstitusiya statusu.
7. İnsan və vətəndaşın hüquqi statusunun anlayışı və prinsipləri. İnsan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları: sosial-iqtisadi və hüquqlar.
8. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı .
9. Qeyri-hökumət təşkilatlarının (İctimai birliklərin) hüquqi statusunun əsasları.

1. Dövlətin anlayışı. Dövlətin formaları.

Dövlət, cəmiyyətin daxili təkamülünün məhsulu olub, obyektiv olaraq, təşkilati yetkinliyə məruz qalmışdır. Müxtəlif zamanlarda və müxtəlif şəraitdə dövlət cəmiyyəti idarə edən təşkilati, hökmranlıq mexanizmi kimi çıxış edir. Dövlətin daimi mahiyyəti yoxdur, o, deyildiyi kimi ibtidai icma cəmiyyətində olmamış, yalnız ibtidai icma cəmiyyətinin final mərhələsində müxtəlif səbəblərdən, hər şeydən əvvəl yaşamağın yeni təşkilati-əmək formaları və insanların təkrar istehsalı ilə əlaqədar yaranmışdır. Söhbət təsərrüfat həyatının təşkilinin yeni formasına keçiddən gedir ki, bu da cəmiyyətin sosial təbəqələşməsinə, siniflərin meydana gəlməsinə, dövlətin cəmiyyət həyatının yeni təşkilati forması kimi təşəkkül tapmasına gətirib çıxarır.

Dövlət, cəmiyyətin təşkilati forması kimi bir sıra əlamətlərə malikdir.

Bu əlamətlər aşağıdakılardır:

1. Dövlət orqanlarında təmsil olunan, dövlət hakimiyyəti kimi çıxış edən ictimai hakimiyyətin xüsusi olaraq mövcudluğu. Onu idarəetmə və məcburetmə vəzifələrini yerinə yetirən insanların xüsusi təbəqəsi həyata keçirir. İnsanların bu xüsusi təbəqəsi dövlət hakimiyyətinin səlahiyyətləri verilmiş dövlət aparatını təşkil edirlər, yəni icra üçün məcburi olan aktları yaratmaq, zəruri hallarda insanların davranışlarını dövlət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlarda öz ifadəsini tapan tələblərə tabe etdirmək üçün dövlət təsirinə əl atmaq imkanları olur.

2. Əhalinin ərazi üzrə bölünməsi. Dövlət hakimiyyəti müəyyən ərazi çərçivəsində həyata keçirilir və bu ərazidə yaşayan bütün insanlara şamil edilir. İbtidai icma cəmiyyətində insanların hakimiyyətə tabeliyi onların müəyyən qəbiləyə məxsusluğu, yəni qan qohumluğu əlaqələrindən asılı olmuşdur. Dövlətin əlaməti həmin dövlətin ərazisində olan bütün insanlara onun hakimiyyətinin təsiri ilə xarakterizə olunur.

3. Dövlətin suverenliyi, yəni dövlət hakimiyyətinin daxildə və xaricdə hər hansı digər hakimiyyətdən asılı olmaması. Dövlət suverenliyi dövlətə öz işlərini sərbəst və azad şəkildə həll etmək hüququ verməklə onu başqa əlamətləri ilə bərabər cəmiyyətin digər təşkilatlarından (məsələn, siyasi partiyalar) fərqləndirir.

4. Bütün dövlət orqanlarının fəaliyyəti hüquq normalarına əsaslanır. Dövlət

cəmiyyətdə yeganə təşkilatdır ki, qanunvericiliyi həyata keçirir, yəni, bütün əhali üçün məcburi olan qanunlar və digər normativ aktlar qəbul edir.

Dövlətə - sosial qrupun, xalqın iradə və maraqlarını ifadə edən xüsusi dövlət aparatına malik olan cəmiyyətin siyasi hakimiyyətinin xüsusi təşkilatı kimi tərif vermək olar.

Dövlət, onun mexanizmi (dövlət orqanları sistemi) birdəfəlik və həmişəlik olaraq dəyişməz şəkildə qalır.

Dövlət onun təşkilatının siyasi forması kimi cəmiyyətin dəyişməsi ilə bərabər dəyişir. Biz quldarlıq, feodalizm, burjua cəmiyyətlərinin və s. dövlət mexanizminin xüsusiyyətlərindən danışa bilərik. Bu dövlətlərin təsnifatına bir növ yanaşmadır, bunlarla yanaşı başqaları da mövcuddur. Məsələn, avtoritar, totalitar, hüquqi dövlətləri də dövlət rejiminə görə təsnifləşdirmək olar. Əgər hüquqi dövlət mənən azad, səlahiyyətli insan şəxsiyyətini tanımağa əsaslanırsa, totalitar dövlətdə insanların şəxsi təşəbbüsü nəzərə alınmır.

Totalitar dövlət hədd qoyulmadan vətəndaşların şəxsi həyatına öz müdaxiləsini genişləndirərək, onların bütün fəaliyyətini öz hakimiyyətinin əhatəsinə və məcburi qaydada tənzimləməyə düçar edir. «*Totus*» sözü latınca «tam, bütöv» deməkdir. Totalitar dövlət vətəndaş cəmiyyətini udan hər cür rəzalətə qadir dövlətdir. Belə idarəetmə, bir qayda olaraq, hakimiyyət bölgüsü mexanizminin olmamasına, sahibkarların inhisarına, təkpartiyalılığa və s. əsaslanan diktaturada mövcud ola bilər.

Avtoritar dövlət onunla xarakterizə olunur ki, o, cəmiyyətin bütün sferalarına nüfuz etmir, onun güclü mərkəzləşdirilmiş hakimiyyəti totalitar rejimdə olduğu kimi hər şeyə qadir deyil. Lakin avtoritar dövlət cəmiyyətin həyat fəaliyyətinin elə sahələrinə müdaxilə edir ki, demokratik rejim şəraitində dövlət bu işlərə qarışmır. Avtoritarizm adətən, şəxsi diktatura elementləri ilə birləşir.

Əgər hüquqi dövlət tipi haqqında danışılsa, onun meydana gəlməsi və inkişafı Avropa ölkələrində XVIII əsr və XIX əsrin sonlarına aid edilir. Hüquqi dövlət quruculuğuna bu gün respublikamızda da başlanılmışdır. Azərbaycan Respublikasının demokratik, hüquqi, dünyəvi və unitar dövlət kimi inkişafı aşağıdakıları nəzərdə tutur:

Azərbaycan Respublikasında suverenliyin daşıyıcısı və dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır;

demokratiya (xalq hakimiyyəti) siyasi və iqtisadi cəhətdən müxtəliflik, çoxpartiyalılıq əsasında həyata keçirilir;

dövlət, onun orqanları, idarələri, vəzifəli şəxslər bütün cəmiyyətə xidmət edirlər, onun hər hansı bir hissəsinə yox, insan və vətəndaş qarşısında məsuliyyət daşıyırlar.

insan, onun hüquq və azadlıqları - ali dəyərdir.

dövlət hakimiyyəti sistemi qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyətinin bölgüsü ilə səciyyələnir.

Dövlətin sosial təyinatı, onun fəaliyyətinin xarakter və məzmunu öz ifadəsini dövlətin funksiyasında tapır ki, bu da onun fəaliyyətinin əsas istiqamətləri ilə əlaqədardır.

Funksiyanın təsnifatının əsasında dövlətin fəaliyyət sahəsi durur, yəni ictimai münasibətlərin o sahəsi ki, dövlət ona təsir edir. Bundan asılı olaraq dövlətin funksiyaları daxili və xarici funksiyalara ayrılır.

1. Daxili funksiya - bu ölkə daxilində dövlət fəaliyyətinin başlıca istiqaməti olub, dövlətin daxili siyasətini xarakterizə edir. Bunlara aiddir: qoruyucu və nizamlayıcı funksiya.

Qoruyucu funksiyaların həyata keçirilməsi bütün maddiləşmiş və hüquqla nizamlanan

ictimai münasibətlərin müdafiəsi və təmini üzrə dövlət fəaliyyətini nəzərdə tutur:

a) vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, qanunçuluğa və hüquq qaydalarına riayət etməsi;

b) bütün mülkiyyət formalarını bərabər şəkildə müdafiə etmək;

c) ətraf mühitin mühafizəsi və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq insan və vətəndaşların hüququnun tanınması, onlara riayət olunması və müdafiəsi - dövlətin ali məqsədidir. İnsan doğulduğu andan ona məxsus, ayrılmaz olan təbii hüquq və azadlıqlara malikdir. Dövlət hər kəsin hüquq və azadlığının məhkəmədə müdafiəsini təmin edir. Cinayətdən və hakimiyyətin özbaşınalığından zərər çəkən vətəndaşın hüququ qanunla qorunur. Hər bir şəxsin dövlət hakimiyyəti orqanları və ya onun vəzifəli şəxslərinin qanunsuz hərəkətləri (yaxud hərəkətsizliyi) nəticəsində ona vurulmuş ziyanın ödənilməsinə tələb etmək hüququ var.

Azərbaycan Respublikasında xüsusi, dövlət və bələdiyyə mülkiyyət formaları eyni cür tanınır və müdafiə olunur.

Dövlət hər bir şəxsə ətraf mühitdən faydalanmaq, ekoloji hüquqpozmalar nəticəsində onların əmlakına və səhhətinə dəyən ziyanın ödənilməsinə hüquq verir.

Nizamlayıcı funksiya ictimai istehsalın təşkilində, ölkə iqtisadiyyatının inkişafında, şəxsiyyətin formalaşması üçün zəruri şəraitin yaradılmasında dövlətin rolunu xarakterizə edir. Bu məqsədlə dövlət insanların maddi rifahının və mənəvi inkişafının qayğısına qalaraq, insanların və cəmiyyətin maraqları naminə təsərrüfat həyatını nizamlayır.

Nizamlayıcı funksiyalara iqtisadi, sosial funksiyaları, vergi qoyma funksiyasını və vergilərin yığılmasını və s. aid etmək olar.

Dövlətin iqtisadi funksiyası aşağıdakı müddələrlə xarakterizə olunur:

a) iqtisadi siyasətin işlənilib hazırlanmasına;

b) dövlət müəssisə və təşkilatlarının idarə edilməsi;

c) qiymət siyasətinin və bazarın hüquqi əsaslarının müəyyən edilməsi;

ç) dövlətin xarici iqtisadi münasibətlərinin nizamlanması.

Azərbaycan Respublikası demokratik dövlət kimi iqtisadi məkanın vahidliyinə uyğun olaraq maliyyə vəsaitlərinin, malların və xidmətlərin sərbəst hərəkətinə, rəqabətin həvəsləndirilməsinə, iqtisadi fəaliyyətin sərbəstliyinə təminat verir.

Dövlətin sosial funksiyası insanın layiqli həyat şəraitinin inkişafını və onun təmin edilməsini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasında insanların əmək və sağlamlığı mühafizə olunur, təminatlı minimum əmək haqqı müəyyən olunur, ailələrə (analara, atalara və uşaqlara), əlil və ahıl vətəndaşlara dövlət himayəsi göstərilir, sosial xidmət sistemləri inkişaf edir, dövlət müavinət və pensiyaları müəyyən edilir.

Vergi qoyma və vergilərin yığılması - dövlətin mühüm funksiyası hesab olunur. Bu onunla əlaqədardır ki, dövlət büdcəsi müxtəlif növ vergilərdən, rüsumlardan, yığımlardan və başqa məcburi ödəmələrdən təşkil olunur. Azərbaycan Respublikasında vergi xidməti yaradılmış və fəaliyyət göstərir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 73-cü maddəsinə uyğun olaraq hər kəs qanunla müəyyən olunmuş həddə vergi və rüsumlar ödəməlidir.

2. Xarici funksiya dövlətin xarici fəaliyyətində, onun başqa dövlətlərlə qarşılıqlı münasibətində təzahür edir. Xarici funksiyalara aiddir: qarşılıqlı faydalı beynəlxalq əməkdaşlıq, xarici hücumlardan dövlətin müdafiəsinin təminatı və başqaları.

Beynəlxalq əməkdaşlıq iki əsas istiqamətdə həyata keçirilir:

a) xarici siyasi fəaliyyət;

b) humanitar sahədə, təbiətin mühafizəsi və digər sahələrdə beynəlxalq iqtisadi fəaliyyət və əməkdaşlıq.

Azərbaycan Respublikasının xarici siyasi fəaliyyəti bütün ölkələrin dövlət suverenliyinin, suveren bərabərliyinin tanınması və bunlara hörmət edilməsinə; bərabərhüquqluluq və onların daxili işlərinə qarışmamağa; ərazi bütövlüyünə və mövcud sərhədlərin pozulmazlığına hörmətə; zor tətbiq etmək və zorla hədələməkdən, iqtisadi və başqa metodlarla təzyiq tətbiq etməkdən imtinaya; azlıq təşkil edən xalqlar da daxil olmaqla insanların hüquq və azadlıqlarına hörmətə; götürdüyü öhdəliklərə və hamılıqla qəbul edilmiş beynəlxalq hüququn prinsip və normalarının vicdanla yerinə yetirilməsinə əsaslanır.

Azərbaycan Respublikası - 1991-ci ildən BMT-nin, 2001-ci ildən etibarən Avropa Şurasının üzvüdür. O, bir çox digər beynəlxalq təşkilatlarla qarşılıqlı fəaliyyət göstərir.

Azərbaycan Respublikasının müdafiə funksiyası Azərbaycanın milli təhlükəsizlik tələblərinə cavab verən ölkənin müdafiə qabiliyyətinin lazımi səviyyədə saxlanılması prinsipinə, onun ərazisinin tamlığının və toxunulmazlığının təminatı prinsipinə əsaslanır.

Dövlətin daxili və xarici funksiyaları qarşılıqlı əlaqələndirilir və bir-birini şərtləndirir.

Dövlətin formaları. Dövlətin forması onun xarici əlamətlərinin məcmusu kimi bu dövlətdə hakimiyyətin təşkilinin necəliyini, hakimiyyətin necə, hansı orqan və metodlarla həyata keçirildiyini göstərir. Dövlətin forması onun ibarət olduğu üç elementlə xarakterizə olunur: idarəetmə forması, dövlət quruluşu forması və siyasi rejim, yaxud dövlət rejimi.

1. İdarəetmə forması dedikdə, dövlətin dövlət başçısının hüquqi statusu və ya ali dövlət hakimiyyəti orqanları arasında hakimiyyət səlahiyyətlərinin bölgüsü ilə xarakterizə olunan təşkilati forması başa düşülür. Bu baxımdan bütün dövlətlər monarxiya və respublikaya bölünür.

Monarxiyada ali hakimiyyət tam şəkildə və ya qismən tək hakimiyyətli dövlət başçısının (kral, çar, şah və s.) əlində birləşir. Bu ali hakimiyyət adətən irsi olur. Monarxiya, bir qayda olaraq orta əsrlərin son dövrləri üçün xarakterik olan mütləq monarxiyaya (belə dövlətdə monolit hakimiyyət heç nə ilə məhdudlaşmır) və məhdud monarxiyaya (burada isə dövlət başçısı (monarx) ilə bərabər başqa bir ali orqan məsələn, parlament olur) bölünür. Məhdud monarxiyanın müasir forması parlamentli monarxiyadır. Burada monarxın rolu ancaq formal xarakter daşıyır, dövlətin idarə olunmasında aparıcı rol parlament tərəfindən formalaşan hökumətə məxsusdur. Parlamentli monarxiyaya tipik misal olaraq müasir Böyük Britaniya göstərmək olar.

Respublikada hakimiyyətin bütün ali orqanları müəyyən müddət üçün seçilir və ya təşkil olunur. Respublikalar parlamentli və ya prezidentli ola bilər.

Parlamentli respublikada dövlət başçısı - prezident seçkili vəzifəli şəxsdir. Hökumətin təşkilində də ölkənin idarə edilməsi kimi onun rolu nominal xarakter daşıyır. Baş nazirin başçılıq etdiyi hökumət parlament tərəfindən formalaşdırılır və onun qarşısında siyasi məsuliyyət daşıyır (məsələn, parlament hökumətə etimadsızlıq göstərə bilər ki, bu da hökumətin istefasına gətirib çıxarır). Bununla bərabər parlamentli respublikada dövlət başçısı parlamenti vaxtından əvvəl buraxa bilər. Lakin bu bir qayda olaraq prezidentin şəxsi təşəbbüsü ilə deyil, hökumətin tələbi ilə baş verir. Belə ki, İtaliya prezidenti (parlamentli respublika) ölkənin Konstitusiyasına müvafiq olaraq iki müxtəlif pilləli parlamentlərin sədrilərini dinləyərək hər iki, yaxud bir palatam buraxa bilər. Bu hal onların mövqelərində qarşılaşılma ziddiyyətlərin mövcud olduğu halda mümkündür. Hal-hazırda parlamentli

respublika, artıq adı çəkilən İtaliyadan başqa, Türkiyə, Almaniya, Avstriya və s. bu kimi ölkələr hesab olunur.

Prezidentli respublika ilk növbədə onunla səciyyələnir ki, prezident dövlət başçısı və hökumət başçısı səlahiyyətlərini daşıyan ali vəzifəli şəxsdir. Dövlət başçısı xalq tərəfindən birbaşa seçilir və odur ki, onun mandatının hüquqi qüvvəsi parlamentin mandatının hüquqi qüvvəsinə bərabər olur. Belə respublikada hökumət prezidentin özü tərəfindən təşkil olunur və parlament qarşısında siyasi məsuliyyət daşımır. Hökumət prezident qarşısında məsuliyyət daşıyır və ona hesabat verir, yalnız prezident qarşısında istefa verir. Xalq tərəfindən seçilən prezidentin, bununla bərabər parlamenti buraxmaq hüququ yoxdur. Prezidentli respublika kimi, məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarını, Azərbaycan Respublikasını göstərmək olar.

Bəzi ölkələrdə qarışıq xarakter daşıyan respublika idarə forması mövcuddur, yəni prezidentli respublikanın əlamətləri ilə yanaşı (dövlət başçısı əhali tərəfindən seçilir, icra hakimiyyətinin başçısıdır, hökuməti təşkil edir və s.) parlamentli respublikanın (hökumət parlament qarşısında cavabdehlik daşıyır, prezident tərəfindən parlamentin vaxtından əvvəl buraxılması mümkündür və s.) əlamətlərinin mövcud olduğu ölkələrdir. Qarışıq idarəetmə forması olan ölkələrə Fransanı, Rusiya Federasiyasını aid etmək olar.

Bir sıra Latin Amerikası ölkələri, Tropik Afrika dövlətləri üçün idarəetmənin başqa forması - super prezidentli respublika xarakterikdir. Onun əsas əlaməti həddən artıq böyüdülmüş və mahiyyət etibarilə nəzarət edilməyən prezident hakimiyyətidir (prezident əhali tərəfindən seçilir, parlamenti buraxmaq, referendum keçirmək və s. hüququ var).

2. Dövlət quruluşunun forması dedikdə, dövlətin ərazi və ya milli-ərazi təşkili başa düşülür, yəni bu dövlətin ərazisi necə qurulub, hansı hissələrdən ibarətdir və onların hüquqi vəziyyəti necədir.

Dövlət öz quruluş formasına görə unitar və federativ ola bilər. Dövlətlərin birləşmə forması, onların arasında ittifaq konfederasiya hesab olunur.

Unitar dövlət (latın dilində «unus» - «vahid», «tək» deməkdir) – sadə, bəsit, vahid dövlətdir ki, onun tərkibi bir qayda olaraq inzibati - ərazi vahidlərindən (vilayət, mahal, rayon, departament və s.) ibarətdir. Unitar dövlətə Azərbaycan, Yaponiya, Fransa, İtaliya, Efiopiya misal ola bilər. Belə dövlətlərdə federasiyadan fərqli olaraq vahid konstitusiya, dövlət hakimiyyətinin vahid ali nümayəndəli orqanları, vahid hökuməti, vahid vətəndaşlığı, vahid maliyyə - kredit və pul sistemi və s. olur. Ayrı-ayrı hallarda milli azlıqlar olduqda unitar dövlətin tərkibinə muxtar dövlət quruluşunun xüsusi statusundan istifadə edən bir və ya bir neçə siyasi ərazi vahidi də daxil ola bilər. Muxtar qurumların mövcudluğu belə dövlətlərin unitarizminə heç bir xələl gətirmir.

Federativ dövlət (latın dilində «fedus» - «ittifaq» deməkdir) - mürəkkəb ittifaq dövləti olub, bir sıra dövlətlərin və dövlət qurumlarının - federasiya subyektlərinin birliyinin nəticəsidir.

Federasiya subyektləri (ştat, torpaq, dövlət) öz xüsusi inzibati-ərazi bölgüsünə malikdirlər.

Unitar dövlətdən fərqli olaraq federasiya ali hakimiyyət orqanının iki sistemində - federal orqanlar və federasiya subyektlərinin müvafiq hakimiyyət orqanlarına, iki növ hüquqi aktlara - federasiya və federasiya subyektlərinin hüquqi aktlarına, həmçinin federasiyanın subyektlərinin vətəndaşlığına malikdir. Federativ dövlətlərə Rusiya Federasiyası, ABŞ, Almaniya və s. aiddir.

Konfederasiya (latın dilində «konfederasio» - «birlik» deməkdir) - federasiya ilə müqayisədə dövlətlərin bu və ya digər məqsədlərlə müvəqqəti olaraq birləşdiyi, çox da

möhkəm olmayan birliyi ki, burada dövlətlər tam şəkildə müstəqilliklərini saxlayırlar. Federasiya ittifaq dövləti, konfederasiya isə dövlətlər ittifaqıdır. Federasiyanın hüquqi statusu milli qanunvericiliklə müəyyən olunduğu halda, konfederasiyanın hüquqi statusu bir qayda olaraq beynəlxalq hüquqla müəyyən olunur, lakin burada milli qanunvericiliyin, xüsusilə konstitusiyaya hüquqi müddəalarında əhəmiyyəti az deyildir. Konfederasiyanın tərkibinə daxil olan dövlətlər beynəlxalq hüququn müstəqil subyekti olaraq qalır və öz dövlət suverenliyini saxlayır. Konfederasiyada federasiyadan fərqli olaraq vahid ərazi yoxdur, onun ərazisi konfederasiya üzvlərinin - ayrı-ayrı dövlətlərin ərazilərindən ibarətdir. Konfederasiyada vahid vətəndaşlıq da yoxdur. İttifaqa daxil olan hər bir ayrıca dövlətin öz vətəndaşlığı var. Konfederasiya subyektlərinin ittifaqdan sərbəst çıxmaq, habelə ittifaq hakimiyyətinin qəbul etdiyi aktları qəbul etməkdən imtina etmək və ya tanımaq hüququ var. Odur ki, konfederasiyanın dövlət quruluş forması hesab edilməsi məqsədə müvafiq deyil.

Konfederasiya müəyyən məsələlərlə bağlı formalaşdırıldığına görə onun həll etdiyi işlərin predmeti çox da genişsahəli məsələləri əhatə etmir (xarici siyasət, müharibə və sülh məsələləri, vahid ordunun formalaşdırılması, vahid iqtisadi məkanın yaradılması və s.). Konfederasiyanın büdcəsi üçün məcburi surətdə üzvlük haqlarının yığılması imkanı kimi, konfederasiyanın bilavasitə vergi qoymaq hüququ da yoxdur. Onun büdcəsi konfederasiya subyektlərinin könüllü ödəmələri əsasında təşkil olunur. Bir qayda olaraq konfederasiyada vahid pul dövriyyəsi mövcud deyil.

Başqa sözlə, bir neçə dövlətin konfederasiyada (federasiyadan fərqli olaraq) birləşməsi bir qayda olaraq yeni dövlətin yaranmasına gətirib çıxarmır. Konfederasiyada dövlətlər, adətən müəyyən məqsədə çatmaq üçün birləşir. Bu zaman onlar öz fəaliyyətlərini əlaqələndirmək üçün xüsusi birgə orqanlar yaradırlar. Bir qayda olaraq onların qərarları konfederasiyaya daxil olan ayrı-ayrı ölkələrin vətəndaşları üçün bu dövlətlərin orqanları tərəfindən təsdiq edildikdən sonra məcburi xarakter daşıyır. Məsələn, 1848-ci ilədək İsveçrə konfederasiya olmuşdur. 1982-ci ildə konfederativ ittifaqda Qambiya və Seneqal birləşmiş, bununla da Seneqambiya konfederasiyası meydana gəlmişdi ki, o da bir neçə ildən sonra süqut etdi. Azərbaycan Respublikası bu gün MDB-yə daxildir ki, bu birliyə konfederasiyanın bir sıra əlamətləri məxsusdur.

Yuxarıda deyilənlərlə bərabər dövlətin idarə olunmasının demokratikliyi və ya antidemokratikliyi nöqtəyi-nəzərindən dövlətin formasını xarakterizə etmək olar. Belə dövlət formasının mahiyyəti «siyasi rejim» adlanır.

Siyasi rejim cəmiyyətdə siyasi azadlıqların səviyyəsi, şəxsiyyətin hüquqi vəziyyəti, dövlət hakimiyyətini həyata keçirmək vasitəsi olan metod və üsullarla (demokratik, antidemokratik) xarakterizə olunur.

Demokratik rejim vətəndaşlara məxsus geniş hüquq və azadlıqların tanınmasını, müxalifət partiyalarının leqal fəaliyyətini, hökumətin müvafiq seçkilərdə qələbə çalmış partiyalardan təşkil olunmasını və s. nəzərdə tutur.

Antidemokratik rejim şəraitində insanların hüquq və azadlıqlarının boğulması, dövlətin vətəndaş cəmiyyətinin bütün sferalarına müdaxilə etməsi, hakimiyyətin ali nümayəndəli orqanının (parlamentin) ləğv edilməsi və ya onun oyuncaq idarəyə çevrilməsi, hökumətin hakimiyyəti ələ alan ordu tərəfindən təşkil olunması və s. istisna edilmir.

Dövlət formasını, onun siyasi rejimini xarakterizə etmək üçün «demokratiya» (xalq hakimiyyəti) anlayışı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu anlayışla dövlət quruluşu məlum olur, buna görə idarəetmə əksəriyyətin iradəsi ilə həyata keçirilir, hakimiyyətin yeganə mənbəyi

xalq sayılır. Demokratik dövlətdə qanunvericilik hakimiyyəti əhalinin seçdiyi nümayəndəli orqan (xalq məclisi, parlament) tərəfindən həyata keçirilir. Nümayəndəli orqanlara seçkilər ümumi, bərabər, birbaşa seçki hüququ ilə gizli səsvermə yolu ilə həyata keçirilir. Demokratik dövlətdə insanların hüququ beynəlxalq hüquqla müəyyənləşdirilmiş prinsip və normalara, həmçinin həmin ölkənin konstitusiyasına uyğun olaraq həyata keçirilir.

Xalq hakimiyyətinin təzahür forması kimi «bilavasitə (birbaşa) demokratiya» və «nümayəndəli demokratiya» anlayışlarını fərqləndirmək lazımdır. Bilavasitə demokratiya o deməkdir ki, xalq dövlət işlərində birbaşa iştirak edir, məsələn, referendum yolu ilə - qanun layihəsi, yaxud başqa mühüm əhəmiyyətli problemlər üzrə öz iradəsini ifadə edir. Nümayəndəli demokratiya - xalqın, dövlətin idarə olunmasında iştirakının elə formasıdır ki, bu zaman o, özünə məxsus olan hakimiyyəti, seçkili orqanlarda təmsil olunan nümayəndələri vasitəsilə həyata keçirir.

§2. Dövlət və dövlət hakimiyyəti. Dövlət və vətəndaş cəmiyyəti

Dövlət və dövlət hakimiyyəti anlayışları bir-birilə sıx qarşılıqlı əlaqədə olan anlayışlardır. Dövlət hakimiyyəti, onu insan cəmiyyətinin digər sosial strukturlarından, qeyri-hökumət təşkilatlarından: partiyalardan, dini birliklərdən, həmkarlar təşkilatlarından və s. fərqləndirən çox mühüm əlamətdir.

Hüquqi dövlətdə dövlət hakimiyyəti sistemi hakimiyyətin bölgüsü, hüquqi qanunların aliliyi, hamının qanun qarşısında bərabərliyi prinsiplərinə əsaslanır. Hüquqi qanunun aliliyi o deməkdir ki, dövlət orqanları qanuna bağlıdırlar, yəni qarşısında duran vəzifələri yerinə yetirmək üçün onlara ayrılmış dövlət hakimiyyəti səlahiyyətləri həddində, öz səlahiyyətləri çərçivəsində ciddi surətdə konstitusiyaya və qanunlara riayət edərək fəaliyyət göstərir. Qanunlar isə haqqa və ədalətə, bərabər mənafeələrə bərabər münasibət prinsipinə əsaslanır.

Demokratik dövlətdə dövlət hakimiyyəti xalqdan bəhrələnir. Yalnız xalq, hakimiyyətin əsas mənbəyi sayılır. Lakin xalqın iradəsinin ifadəçisi, xalq hakimiyyətinin daşıyıcısı olaraq dövlət, bütün cəmiyyətin rəsmi nümayəndəsi kimi çıxış edir. Bununla bərabər xalqın bilavasitə öz iradəsini ifadə etmək, ona məxsus olan hakimiyyəti bilavasitə həyata keçirmək hüququ vardır (məsələn, dövlət və ya ictimai həyatın hər hansı bir məsələsi üzrə ümumxalq səsverməsi olan referendum yolu ilə).

Dövlət və dövlət hakimiyyəti özünün norma yaratma, nizamlayıcı təsirini əməli olaraq cəmiyyət həyatının bütün əsas sahələrinə göstərir. Düzdür, cəmiyyət yalnız onun dövlət təşkilatı formasıyla məhdudlaşa bilməz. Cəmiyyətdə dövlət strukturları ilə yanaşı insanların birgə fəaliyyət və başqa birlik formaları da mövcuddur ki, bu da onların həyatına mühüm təsir göstərir. Söhbət vətəndaş cəmiyyətindən gedir ki, bunlara ictimai qurumların, siyasi partiyaların, həmkarların, yaradıcı birliklərin, dini birliklərin təşkilat və fəaliyyətləri, habelə iqtisadiyyat sahəsi (mülkiyyət, əmək, sahibkarlıq), elm və texnika, təhsil, tərbiyə sahəsi, cəmiyyətin ilkin əsası olan ailə, kütləvi informasiya vasitələri daxildir.

«Vətəndaş cəmiyyəti» - dövlətdən asılı olmayan, elə ictimai institutlar və münasibətlər (sosial, mədəni, mədəni sahələr) sistemidir ki, bunun vasitəsilə insanların həyat fəaliyyəti, onların yaradıcılığı və bunların nəsildən-nəsilə ötürülməsi üçün fərdlərin və kollektivlərin xüsusi maraq və tələbatlarının reallaşmasında lazım olan şərait təmin edilir.

Nəzərə almaq lazımdır ki, «vətəndaş cəmiyyəti» anlayışı sadəcə olaraq «vətəndaş» və «cəmiyyət» terminlərinin şərti birləşməsi kimi çıxış etmir. Vətəndaş cəmiyyətinin mövcudluğu o zaman mümkündür ki, sosial əlaqələrin bütün sahələrində, o cümlədən,

iqtisadi, siyasi, mənəvi sferalarda şəxsiyyətin yaradıcılıq imkanlarının aktiv təzahürü şəraitində münasibətlər yaranır.

Dövlət vətəndaş cəmiyyətinə onun strukturlarının hüquqi çərçivəsini müəyyən etməklə təsir edir və bununla bərabər o, vətəndaş cəmiyyəti tərəfindən əks-təsirə məruz qalır. Məsələn, dövlətin qanunvericilik fəaliyyəti, xalqın nümayəndəli orqanlarının işi siyasi partiyaların, ictimai təşkilatlarının fəaliyyəti ilə sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, dövlət mexanizminin, cəmiyyətin siyasi hakimiyyətinin bütün təşkilatlarının normal və səmərəli işi, şəxsiyyətlə dövlət arasındakı mühüm həlqə, özünəməxsus şəkildə vasitəçi olan vətəndaş cəmiyyətinin inkişafı olmadan mümkün deyil. Vətəndaş cəmiyyəti elə bir sosial mühitdir ki, burada vətəndaş və onların birliklərinin əsas hüquq və azadlıqları həyata keçir.

§3. Hakimiyyətin cəmiyyətdə rolu və mahiyyəti.

Hər hansı bir cəmiyyətin sistemli idarə olunmağa ehtiyacı var.

Hakimiyyət - mürəkkəb, çoxcəhətli bir hadisədir ki, onun tədqiqinə təbii olaraq, müxtəlif cür yanaşmalar mövcuddur. Hüquq ədəbiyyatında hakimiyyətə yalnız insanların birgə fəaliyyəti kimi baxılır. O, cəmiyyətdə sosial qurumların vahid fəaliyyətini və möhkəm qaydaları təmin edən mütəşəkkil bir qüvvə kimi xarakterizə olunur. Bundan əlavə, hakimiyyət ayrı-ayrı adamların, sosial qurumların, bütünlükdə xalqın öz iradəsini xüsusi metodların köməyi ilə həyata keçirməyə, bunu başqalarına qəbul etdirməyə olan real qabiliyyəti kimi də başa düşülür. «Hakimiyyət» anlayışının mahiyyətinə başqa cür yanaşmalar da mövcuddur ki, o da bu çoxcəhətli sosial hadisənin bu və ya digər tərəfini əks etdirir.

Ən ümumi şəkildə hakimiyyəti, insanların davranış və fəaliyyətini bütün cəmiyyətin, ayrı-ayrı sosial qrupların iradəsinə tabe etdirmək vasitəsi kimi xarakterizə etmək olar.

Hakimiyyət - sosial hadisə olmaqla insan cəmiyyətinin meydana gəlməsi ilə birlikdə yaranıb. Onu ibtidai icma quruluşu dövründə cəmiyyətə xas olan ümumi işləri görmək tələbatı zəruri etmişdir. Onun meydana gəlməsinə tayfa və qəbilələrdə insanlar arasındakı münasibətlərin qaydaya salınması, müxtəlif növ ümumi əhəmiyyətli funksiyaların icrası: qidanın bölünməsi, ailə-nikah münasibətlərinin nizamlanması, əməyin cinsə, yaşa görə bölünməsi və s. zərurətin yaranması səbəb olmuşdur. Öz təbiətinə görə bu, hər şeydən əvvəl ictimai rəyin - yığıncağın qərarı, ağsaqqallar şurası, rəhbər, qəbilə başçısı və s. ictimai hakimiyyətin nüfuzuna söykənməklə mövcud olmuşdur. İbtidai icma cəmiyyətində insanların yaşamaq uğrunda amansız mübarizəsi şəraitində meydana gələrək bərqərar olmuş qadağa və davranış qaydalarına riayət etməsinin ciddi vacibliyi, hakimiyyətin tələblərinin könüllü icrasına səbəb olmuşdur. Əlbəttə, zəruri hallarda məcburetmə də tətbiq olunurdu (məsələn, qəbilədən qovma, həyatdan məhrumetmə və başqa tədbirlər). Lakin, ibtidai icma cəmiyyətində hakimiyyətin həyata keçirilməsinin xüsusiyyəti hakimiyyətin tələblərini yerinə yetirməyi təmin edən xüsusi məcburetmə aparatının olmamasıdır ki, bu da yalnız siyasi təşkilat olan dövlətdə mövcud olur.

Dövlət hakimiyyəti hər şeydən əvvəl dövlətin məcburetmə qüvvəsinə, xüsusi aparatların köməyi ilə (dövlət orqanları və idarələri, məhkəmə, hüquq-mühafizə orqanları və s.) belə məcburetmə imkanlarına arxalanır, baxmayaraq ki, dövlət hakimiyyəti başqa metod və vasitələrin köməyi ilə də həyata keçirilir.

İnsanların ictimai həyatına dövlət hakimiyyəti öz nizamlayıcı təsirini dövlət orqanları vasitəsilə göstərir, sanki o, bu fəaliyyətdə öz maddi təcəssümünü tapır.

Hakimiyyətin xalqa məxsus olması onun demokratik metodlarla həyata keçirilməsini, dövlət hakimiyyətinin xalq qarşısında hesabat verməsini qabaqcadan müəyyənləşdirir.

Dövlət hakimiyyətinin başlıca vəzifəsi - insanın hüquq və azadlıqlarının, şərəf və ləyaqətinin tanınması, onlara riayət olunması və müdafiəsidir. Belə ki, demokratik dövlətdə insan, onun hüquq və azadlıqları - ali dəyərlərdir.

§4. Dövlətin əsas qanunu kimi konstitusiyanın anlayışı və sosial-iqtisadi mahiyyəti.

Konstitusiya anlayışı latın dilində olan «constitutio» sözündən olub hərfi mənası «quruluş», «təsisat», «qurmaq», «təsis etmək» deməkdir. Etimoloji baxımdan konstitusiya terminindən ilk dəfə Qədim Romada imperator hakimiyyətinin ayrı-ayrı aktlarının adlandırılması üçün istifadə olunmuşdur. Orta əsrlərdə Avropada feodal-zadəgan imtiyazlarını nəzərdə tutan aktlar da sözün hərfi mənasına uyğun olaraq bu cür adlandırılmışdır.

İlk yazılı Konstitusiya (yəni, daxili struktura malik vahid, əsas qanun) kimi 1787-ci ildə qəbul edilmiş və bu günə qədər fəaliyyət göstərən ABŞ-ın Konstitusiyasının adını çəkmək olar. Avropada ilk yazılı konstitusiyalar 1791-ci il Polşa və Fransa Konstitusiyaları olmuşdur.

Konstitusiya dövlətin ali qanunu kimi bir sıra özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir:

1. Konstitusiyanın xüsusi subyekt - xalq tərəfindən qəbul edilməsi. Qeyd etmək lazımdır ki, konstitusiya digər üsullarla da qəbul olunur. Konstitusiya xalq tərəfindən qəbul olunsada, bəzən yuxarıdan (mütləq monarxiyalarda) bir növ bağışlanılır. Lakin bu istisnadır və demokratik konstitusiyalar üçün xarakterik deyildir.

2. Dövlət və cəmiyyətin Əsas Qanunu kimi Konstitusiya başqa qanunlardan fərqli olaraq təsisədi, birbaşa xarakter daşıyır. O, ictimai münasibətlərin geniş dairəsini, bunlardan bütün cəmiyyət üzvlərinin, bütün vətəndaşların köklü maraqlarını əhatə edən daha vaciblərini tənzimləyir. Konstitusiya dövlətin konstitusiya quruluşunu, insan və vətəndaşın başlıca hüquq, azadlıq və vəzifələrini, dövlətin ictimai-iqtisadi əsaslarını, onun milli-ərazi quruluşunu, dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə sistemini təsbit edir, hüquq qaydasının və qanunçuluğun əsaslarını müəyyən edir. Ona görə də konstitusiya normaları dövlət orqanları, siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar, vəzifəli şəxslər və vətəndaşların fəaliyyəti üçün əsasdır. Konstitusiya normaları bütün başqa hüquq normalarına münasibətdə daha yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.

3. Konstitution nizamasalmanın hərtərəfliliyi. Göstərilədiyi kimi, Konstitusiya çox geniş və mürəkkəb olan sosial-siyasi sistemin əsaslarını müəyyənləşdirir. Aydındır ki, bir sahəni əhatə etməklə konstitusiya bütün sistemi müəyyən edə bilməz. Onun bir norması bəzən bir neçə sahə üçün çıxış nöqtəsi rolunu oynayır. Məsələn, mülkiyyət hüququ bütün iqtisadi sistem üçün müstəsna əhəmiyyətə malik olmaqla onun çıxış nöqtəsini təşkil edir. Seçki sistemi siyasi sistemin əsasını təşkil edən çox mühüm elementlərdən biridir. Elə buna görə də konstitution normaları bir çox hallarda konkret olmur və aid olduğu məsələnin ən əsas tərəflərini müəyyən edir.

4. Konstitusiya, artıq qeyd edildiyi kimi, bütün hüquq sisteminin başlanğıcı kimi, hüququn əsas mənbəyidir. O, cari qanunvericilik üçün hüquqi bazadır və onun xarakterini müəyyən edir. Cari qanunvericilik Konstitusiyanın müddəalarını inkişaf etdirir. Bəzi hallarda Konstitusiyada bu və ya digər qanunun qəbul edilməsi haqqında göstəriş olur (məsələn, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 142-ci maddəsində göstərilir ki, bələdiyyələrə seçkilərin qaydaları qanunla müəyyən olunur). Qanunvericiliyin hüquqi bazası kimi

Konstitusiyaya bütün hüquq məkanında əsas mərkəzdir. O, bütünlükdə hüququn inkişafında uzlaşmaya və hüququn sistemləşdirilməsinə kömək edir.

5. Konstitusiyaya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir. Əsas Qanun kimi Konstitusiyanın aliliyi onda təzahür edir ki, bütün qanunlar və dövlət orqanlarının digər aktları onun əsasında və ona uyğun olaraq qəbul edilir. Konstitusiyaya ciddi və dəqiq riayət etmək bütün dövlət orqanları, ictimai birliklər, bütün vətəndaşlar üçün ən ali davranış normasıdır.

6. Konstitusiyanın yuxarıda göstərilən xüsusiyyətlərindən doğan ayrıca hüquqi xassələri də mövcuddur. Bunlara *legitimlik*, *reallıq* və *stabilitet* xassələri aiddir.

Konstitusiyanın legitimliyi dedikdə aşağıdakılar nəzərdə tutulur:

1. Konstitusiyanın xalq tərəfindən seçilmiş ali nümayəndəli hakimiyyət orqanı tərəfindən qəbul edilməsi.

2. Ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul edilməsi (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası).

3. Xüsusi təsis yığıncağı tərəfindən qəbul edilməsi.

Konstitusiyanın reallıq xassəsinə aşağıdakılar daxildir:

1. Konstitusiyaya müddələrinin nizamə saldığı ictimai münasibətlərin xarakterinə uyğun gəlməsi.

2. Konkret tarixi şəraitdə tarixi, siyasi, etnoqrafik, iqtisadi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması.

3. Konstitusiyaya müddələrinin sosial nəticələrini əvvəlcədən görmək (məqsəd və nəticə).

4. Konstitusiyanın real təminat verməsi.

Qeyd etdiyimiz kimi, Konstitusiyanın hüquqi xassələrindən biri də onun stabilliyidir. Konstitusiyaya uzun müddət üçün nəzərdə tutulan normativ hüquqi sənəd olduğuna görə o, konstitusion tənzimləmənin obyektı olan ictimai münasibətlərə məqsədyönlü təsir etməlidir. Bunun üçün cəmiyyətdə aşağıdakı şərtlərin olması zəruridir:

1. Qanunçuluq rejiminə ciddi əməl olunmalıdır.

2. Hər hansı hüquq pozuntusuna qarşı dözümsüzlük tərbiyə edilməlidir.

3. Konstitusiyanın səmərəli müdafiə mexanizmi olmalıdır.

Konstitusiyaya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan və bir tərəfdən insan və cəmiyyət arasında, digər tərəfdən isə insan və dövlət arasında münasibətlərin əsaslarını nizamlayan hüquq normaları sistemidir. Bu hüquq normaları bir və ya bir neçə normativ hüquqi aktı - əsas qanunlarda cəmlənə bilər. Həmin normalar çoxsaylı normativ hüquqi aktlardan, eləcə də məhkəmə presedentlərindən və konstitusiyaya adətlərindən ibarət ola bilər.

Konstitusiyaya maddi mənada özündə yazılı aktı, aktlar məcmusunu və yaxud Konstitusiyaya adətlərini təcəssüm etdirir. Bu da ilk növbədə insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını bəyan edir və onlara təminat verir, eləcə də konstitusiyaya quruluşunun əsaslarını, idarəetmə formasını və ərazi quruluşunu, mərkəzi və yerli hakimiyyət orqanlarının təşkili əsaslarını, onların səlahiyyətlərini və qarşılıqlı münasibətlərini, dövlət rəmzlərini və ölkənin paytaxtını müəyyən edir.

Demokratik hüquqi dövlətdə Konstitusiyaya nəinki dövlətin, habelə xalqın dövlətçilik iradəsini, suverenliyi ifadə etdirən cəmiyyətin də əsas qanunudur. Konstitusiyaya insanın və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqlarını, hakimiyyətin ictimai-siyasi institutlarını və xalqın özünüidarə sistemini təsbit edir, vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasının və inkişafının hüquqi əsası kimi çıxış edir.

Konstitusiyaya müxtəlif funksiyalara malikdir. Onun əsas funksiyası *hüquqi* funksiyadır. O, nə qədər müxtəlif sosial hadisələrlə əlaqədar olsa da, konstitusiyaya hüquq normaları sistemidir və bütün hüquq sisteminə xas olan tənzimləmə, qoruma funksiyalarını yerinə yetirir. O həm də qanunvericilik sistemində bütün digər normaların keyfiyyət və xarakterinin müəyyən edilməsi üçün başqa heç bir hüquqi aktın malik olmadığı funksiyanı - hüquq normalarının hüquqauyğunluğunun qiymətləndirilməsi, müəyyənləşdirilməsi funksiyasını yerinə yetirir.

Konstitusiyanın ikinci funksiyası onun *sosial* funksiyasıdır. Konstitusiyaya ölkədəki sosial təbəqələrin ortaq mənafe və maraqlarını aşkara çıxarır. O, sosial sistemin başlıca ünsürlərini bir-birilə əlaqələndirir və onlara hüquq çərçivəsində davranış imkanı verir, onları təşkilatlandırır. Ailə, din kimi sosial təsisatlara, atalıq, analıq kimi sosial dəyərlərə təsir göstərərək, bütün sosial sistemdə mövcud münasibətlərə təsir edir və yeni dəyərlərin formalaşması üçün zəmin yaradır. Konstitusiyaya sosial sistemin sabitliyini təmin edir, onun inkişafının ümumi əsaslarını müəyyənləşdirir. Təhsil, elm kimi sosial sistemin yaşamasına birbaşa təsir göstərən ünsürlərə təsir etməklə konstitusiyaya bu sistemin həyatı əhəmiyyətli maraqlarının müdafiəsini öz üzərinə götürmüş olur.

Üçüncü funksiya ölkənin siyasi sistemi ilə bağlı olan *siyasi* funksiyadır. Konstitusiyanın bu funksiyası hakimiyyətin təşkili və dövlətin əsasları ilə birbaşa bağlıdır. Konstitusiyaya fərdlərin siyasi sistemdə, siyasi durumda davranış qaydalarını müəyyən edir, siyasi qüvvələrin hakimiyyəti əldə etməsinin sivil forma və üsullarını təsbit edir və nəhayət, siyasi partiyaların təşkili və fəaliyyətinin hüquqi əsasını formalaşdırır. Siyasi sistemə giriş-çıxış birbaşa konstitusiyadan asılıdır desək, yəqin ki, yanlışdır. Siyasi sistemin əsas «oyun qaydaları» burada müəyyənləşdirilir. Məhz konstitusion normalar bütün siyasi qüvvələr üçün ümumi imperativlər müəyyən edir və siyasi sistemdə bu imperativlərə riayət olunmasına nəzarət edir (siyasi partiyaların fəaliyyətinin Konstitusiyaya Məhkəməsi tərəfindən qiymətləndirilməsi buna misal ola bilər).

Dördüncü funksiya *tərbiyəvi* funksiyadır. Bu funksiya, hər şeydən əvvəl, hər bir insanda konstitusiyaya, qanunlara, insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarına və dövlətə hörmət ruhu aşılayır. O eyni zamanda müəyyən dünyagörüşünü ifadə edir.

Tərbiyəvi funksiya həm də insan - cəmiyyət - dövlət münasibətlərinin qarşılıqlı əlaqəsini və onların məsuliyyətini müəyyən etməkdə böyük rol oynayır.

Konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi məsələsi son illər konstitusiyaya hüquq elmində aktiv müzakirə olunan məsələlərdən biridir. Bu ondan irəli gəlir ki, konstitusiyanın hüquqi qüvvəsi onun xüsusiyyətlərinə görə digər aktların hüquqi qüvvəsindən fərqlənir. Hüquqi aktların qüvvəsi onların nəyə və necə, hansı dairədə tətbiq olunmasını ifadə edir. Hüquq normaları bir sistem olduğuna görə onların tətbiqi və hüquqi qüvvəsi də bir-birindən asılıdır. Elə buna görə də hüquqda birbaşa hüquqi qüvvə və dolayısı hüquqi qüvvə anlayışları vardır. Bir qayda olaraq, aktlar birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Birbaşa hüquqi qüvvə onu ifadə edir ki, aktın nəzərdə tutulmuş fakta tətbiqi üçün başqa bir akta ehtiyacı yoxdur və özü konkret hala təsir edə bilər. Başqa sözlə, birbaşa hüquqi qüvvədə hüquqi nizamasalma, sadəcə, aktın öz gücü, öz imkanları hesabına həyata keçirilir. Dolayısı hüquqi qüvvə isə, əksinə, onu ifadə edir ki, aktın nəzərdə tutulmuş konkret hala tətbiqi üçün başqa hüquqi akt da olmalıdır və həmin akt olmadan onun tətbiqi qeyri-mümkündür. Burada aktın realizə olunması bir başqa aktla şərtləndiyinə görə ona dolayısı hüquqi qüvvə deyilir. Dolayısı hüquqi qüvvəsi olan akt ortaya çıxmış konkret halı tənzimləmək üçün bir başqa aktın olmasını tələb edir. Lakin burada aktın dolayısı hüquqi qüvvəsi ilə fərdi hüquqi tənzimləməni qarışdırmaq olmaz. Ümumiyyətlə, bütün hüquq sistemi reallığa iki **cür** təsir edir: 1) normativ nizamasalma; 2) fərdi hüquqi nizamasalma. Fərdi hüquqi nizamasalma hüququn tətbiqi prosesinə aid olub, aktın hüquqi qüvvəsindən asılı deyil və bir çox hallarda tətbiq olunur. Fərdi hüquqi nizamasalma

mərkəzləşdirilmiş qaydada, yalnız dövlət orqanları tərəfindən həyata keçirilə və ya fərdlərin özləri tərəfindən realizə oluna bilər. Məsələn, əmək müqaviləsi, mülki müqavilə fərdlərin özləri tərəfindən həyata keçirilən fərdi hüquqi nizamasalma vasitəsidir. Fərdi hüquqi nizamasalma vasitəsi qanunun tələblərini reallığa çevirmək üçün baş vermiş faktı incəliklərinə qədər tənzim edən hüququn tətbiqi mərhələsidir. İstənilən məhkəmə qərarı, hökmü fərdi hüquqi tənzimləmə vasitəsidir. Dolayısı hüquqi qüvvəyə malik olan aktın realizə olunmaq üçün fərdi hüquqi nizamasalmaya deyil, normativ hüquqi nizamasalmaya ehtiyacı olur. Başqa sözlə, dolayısı hüquqi qüvvəyə malik aktın - qanunun tətbiq olunması üçün sərəncam, əmr verilməmişdən əvvəl (fərdi hüquqi nizamasalma vasitəsi) mütləq başqa bir normativ hüquqi akt verilməlidir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-ci maddəsinə görə, konstitusiya Azərbaycan Respublikasında ən yüksək və birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Bu o deməkdir ki, heç bir akt konstitusiyaya zidd ola bilməz və konstitusion müddəalar birbaşa praktikada tətbiq edilir. Yəni hər hansı qanunun olub-olmamasından asılı olmayaraq, vətəndaş konstitusion normaların realizə edilməsini tələb edə bilər.

Konstitusiyanın əsas normaları birbaşa tətbiq olunmaq imkanına malikdir. Burada isə əsas problemlərdən biri norma-prinsiplərin birbaşa təsbit olunmasıdır.

Konstitusiyanın birbaşa tətbiqində məhkəmə hakimiyyətinin rolu xüsusilə yüksəkdir. Məhz məhkəmə pozulmuş hüquq və azadlıqları müdafiə edir və hüququn tətbiqi ilə də ən çox elə o məşğuldur.

Hər bir Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan əsas qanun kimi özünün hüquqi mahiyyəti ilə bərabər, sosial-siyasi mahiyyətə də malikdir. Bu da ondan ibarətdir ki, Konstitusiya qəbul olunduğu zaman özündə mövcud olan siyasi qüvvələrin nisbətini təcəssüm etdirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası suverenliyi, müstəqilliyi və dövlət hakimiyyətinin aliliyini təsbit edən hüquqi təsis sənədidir. O, Konstitusiya quruluşuna sistemli baxışa əsas verir, dövlət institutları sistemində balans yaradır, Konstitusiya quruluşunun sabitliyini təmin edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası yalnız dövlətin təşkilini deyil, həm də qeyri-dövlət sahələrini - sosial-iqtisadi quruluşun əsaslarını, cəmiyyətin mədəni həyatını, insan və vətəndaşın hüquq, azadlıq və vəzifələrini əhatə edir. Onun tənzimləyici rolu bütün dövlət orqanizminə aiddir. Odur ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası onun Konstitusiya quruluşunun əsaslarını, insan və vətəndaşın hüquqi statusunu, vətəndaş cəmiyyətinin əsas cəhətlərini, unitar dövlət quruluşunu, Azərbaycan Respublikasında qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prinsiplərini, yerli özünüidarəetmənin əsaslarını təsbit edir.

§5. Azərbaycan Konstitusiyasının inkişaf mərhələləri

Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası 1921-ci il 29 mayda I Ümumazərbaycan Sovetlər Qurultayı tərəfindən qəbul edilmişdir. O, Konstitusiyanın sosialist tipdə inkişafının başlanğıcını qoymuş, Azərbaycanın sonrakı konstitusiyaları SSRİ konstitusiyalarına müvafiq olaraq qəbul edilməklə bu qəbildən olan prinsipləri inkişaf etdirmişdir.

1921-ci il Azərbaycan SSR-in Konstitusiyasından sonra respublikamızda baş verən ictimai siyasi dəyişikliklər nəticə etibarilə 1927, 1937, 1978 və 1995-ci illərdə yeni konstitusiyaların qəbulunu zəruri etmişdir.

1978-ci ildə qəbul edilmiş, 1980-ci illərin ikinci yarısından etibarən çoxsaylı əlavə və dəyişikliklərə məruz qalmış və bunun nəticəsində ilkin redaktəyə nisbətən əhəmiyyətli şəkildə dəyişiklikliyə uğrayan Azərbaycan SSR-in Konstitusiyası, 1995-ci il Azərbaycan

Respublikası Əsas Qanunu qəbul edilənədək qüvvədə olmuşdur.

Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının qəbulu ölkədə baş verən köklü ictimai-siyasi və iqtisadi dəyişikliklərin hüquqi cəhətdən təsbit olunması zərurəti ilə şərtlənirdi.

1995-ci ilin yazında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasının layihəsi hazırlanmışdır.

Yeni Konstitusiya 12 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi yolu ilə qəbul edilmiş və 27 noyabr 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsinin nəticələri nəşr edildiyi andan qüvvəyə minmişdir. Konstitusiyalı quruluşun əsaslarını möhkəmləndirərək, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycanı - respublika idarəetmə formasına malik, unitar, demokratik, hüquqi, dünyəvi dövlət kimi müəyyən edir. Konstitusiya özündə ümumbəşəri dəyərləri təsbit etməklə aşağıdakı prinsipləri müəyyən etdi:

1. İnsan, onun hüquq və azadlıqları ali dəyərlərdir (insan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının tanınması, riayət olunması və müdafiəsi dövlətin vəzifəsidir);
2. Suverenliyin daşıyıcısı və hakimiyyətin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır;
3. Sosial siyasət insanın layiqli həyatını və sərbəst inkişafını təmin edən şəraitin yaranmasına istiqamətlənib;
4. Dövlət, xüsusi və bələdiyyə mülkiyyət formaları eyni qaydada tanınır və müdafiə olunur;
5. Dövlət hakimiyyəti qanunverici, icraedici və məhkəmə hakimiyyəti bölgüsü əsasında həyata keçirilir;
6. Yerli özünüidarəetmə demokratik hüquqi dövlətin əsas elementlərindən biri kimi tanınır və ona təminat verilir;
7. İdeoloji və siyasi müxtəliflik, çoxpartiyalılıq tanınır. Heç bir ideologiya dövlət və ya məcburi xarakterli ola bilməz;
8. Beynəlxalq hüququn hamılıqla qəbul edilmiş prinsip və normaları, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələr onun qanunvericilik sisteminin tərkib hissəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası ali hüquqi qüvvəyə, birbaşa təsirə malikdir və Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində tətbiq olunur. Azərbaycan Respublikasında qəbul olunan qanunlar və qanundan aşağı qüvvəli normativ hüquqi aktlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına zidd olmamalıdır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, maddə 147).

Bir ictimai formasıyadan digərinə keçid bütövlükdə cəmiyyət həyatının müxtəlif sferalarında köklü dəyişikliklərin baş verməsinə səbəb olur ki, bu da Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci Konstitusiyasına ilk konstitusion dəyişikliklərin edilməsini zəruri etdi. 24 avqust 2002-ci ildə ümumxalq səsverməsi - referendum yolu ilə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 24 maddəsində, 18 mart 2009-cu ildə isə 46 maddəsinə əhəmiyyətli dəyişiklik və əlavələr edildi. Bu əlavə və dəyişikliklərin edilməsi respublikamızda həyata keçirilən demokratik islahatların tələblərindən irəli gəlmişdir.

§6. Azərbaycan dövlətinin konstitusiya statusu

Konstitusiya quruluşunun əsasları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının I bölməsində təsbit olunmuşdur. Konstitusiya quruluşunun əsasları ayrı-ayrı dövlətlərin konstitusiyalarında müxtəlif adlar altında verilmişdir. Məsələn, İtaliya və Almaniya Federativ Respublikasının Konstitusiyasında «Əsas Prinsiplər», Fransa Respublikası Konstitusiyasında «Suverenlik haqqında», Türkiyə Respublikası Konstitusiyasında «Ümumi Əsaslar» və s.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında isə cəmiyyətin və dövlətin fundamental

əsasları, həyata keçirilməsi ölkəmizdə konstitusion dövlətin bərqərar olunmasına yönələn başlıca prinsiplər isə «Ümumi müddəalar» adı altında təsbit olunmuşdur. Bu bölmədə öz əksini tapan normalar norma-prinsiplər, məqsəd normaları, vəzifə-normaları hesab olunur.

Konstitusiya quruluşunun əsaslarının aşağıdakı struktur elementləri vardır: xalq hakimiyyəti; xalq suverenliyi; insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü; Azərbaycan dövlətinin forma və mahiyyəti; hakimiyyət bölgüsü; sosial və iqtisadi əsaslar; dövlət hakimiyyətinin əsasları; yerli özünüidarəetmənin tanınması və təmin olunması, onun müstəqilliyi və dövlət hakimiyyətindən ayrılması.

Konstitusiya quruluşu dar və geniş mənada anlaşılr. Dar mənada Konstitusiya quruluşu - Konstitusiyada təsbit olunan və mövcud qanunvericilikdə inkişaf etdirilən dövlətin təşkili üsullarıdır.

Geniş mənada konstitusiya quruluşu - ali hakimiyyət və idarəetmə orqanlarının təşkili; dövlət quruluşu və insan, vətəndaş cəmiyyəti və dövlət arasındakı hüquqi əlaqələrlə bağlı meydana çıxan, başlıca olaraq Konstitusiya normaları ilə nizama salınan iqtisadi, sosial, siyasi, hüquqi, ideoloji münasibətlərin məcmusudur.

Konstitusiya quruluşunun əsasları - dövlətin hüquqi təbəçiliyini təmin edən və onu konstitusion dövlət kimi xarakterizə edən başlıca prinsiplərin məcmusudur. Bu prinsiplər bütövlükdə konstitusiya hüquq sisteminin ideya və hüquqi bazasını təşkil edir.

Ölkəmizdə konstitusion dövlət quruculuğu istiqamətində yeni addım 1991-ci il 18 oktyabr tarixli «Dövlət Müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktının qəbulundan sonra atılmış oldu. Artıq bu Aktda Konstitusiya quruluşunun mühüm prinsipləri öz təsbitini tapmış oldu. Məsələn, «Azərbaycan Respublikasında suveren hakimiyyət Azərbaycan xalqına məxsusdur» (10-cu maddənin I hissəsi); «Azərbaycan xalqı müstəqil, dünyəvi, demokratik, unitar dövlət yaradır» (12 maddənin I hissəsi); «Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslanır» (12-ci maddənin II hissəsi) və s. Qeyd etmək lazımdır ki, Akt yeni Konstitusiyanın işlənməsi üçün əsas hesab olunurdu.

Demokratik dövlət. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan dövlətinin başlıca əlamətlərini təsbit etmişdir ki, bu da dövlətin mahiyyətini müəyyən edir. Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin I hissəsində deyilir: Azərbaycan dövləti demokratik, hüquqi, dünyəvi, unitar respublikadır.

Azərbaycan dövlətinin demokratik xarakteri özünün ifadəsini konstitusiya quruluşunun aşağıdakı struktur elementlərində tapır:

- a) xalq hakimiyyəti;
- b) hakimiyyətin bölgüsü;
- c) siyasi plüralizm;
- ç) yerli özünüidarəetmə.

Xalq hakimiyyəti - dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyidir. Onu cəmiyyət özü müəyyən edir. Xalq suverenliyinin həyata keçirilməsi üsulları aşağıdakılardır: suveren və müstəqil dövlətin yaradılması, başqa dövlətə müstəqil birləşmə və ya onların birləşməsi, xalq tərəfindən azad şəkildə müəyyən edilən hər hansı siyasi statusun müəyyən edilməsi. Xalqın iradəsi demokratik dövlətin yeganə bazisidir və dövlət hakimiyyətinə, onun formasının dəyişməsinə mandat məhz ondan gəlir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi Azərbaycan xalqıdır.

Xalq hakimiyyəti aşağıdakı əsas formalarla həyata keçirilir:

- Bilavasitə demokratiya. Bu zaman xalq ona məxsus olan dövlət hakimiyyətini bilavasitə həyata keçirir.
- Nümayəndəli demokratiya. Xalqı təmsil edən, onun iradəsi ilə fəaliyyət göstərən dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarə orqanları vasitəsilə həyata keçirilir.

Azərbaycan Respublikasının da Konstitusiyası bu prinsipi təsbit edərkən, mövcud sistem nəzərə alınmış və özünəməxsus bir bölgü işlənilib hazırlanmışdır.

Konstitusiyanın preambulasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 1991-ci il 18 oktyabr tarixində qəbul edilmiş "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında" Konstitusiya Aktına əsaslanması haqqında müddəa əks olunmuşdur. Məhz bu aktda da ilk dəfə olaraq Azərbaycan Respublikasında hakimiyyətin bölgüsü təsbit olunmuşdur.

Yeni Konstitusiya əsasən dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında həyata keçirilir. Qanunverici hakimiyyəti Milli Məclis həyat keçirir, icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikası Prezidentinə mənsubdur, məhkəmə hakimiyyətini isə ədalət mühakiməsi yolu ilə məhkəmələr həyata keçirir.

Qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir. İcra hakimiyyətini bölgü çərçivəsində, əsasən prezident təmsil edir, bununla belə, hakimiyyət bölgüsü mexanizmində Nazirlər Kabineti də iştirak edir. İcra hakimiyyəti bütövlükdə icra hakimiyyəti sisteminə daxil olan bütün orqanlar tərəfindən həyata keçirilir. Məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikası məhkəmələri ədalət mühakiməsi yolu ilə həyata keçirir. Qanunverici hakimiyyət yalnız bir orqanda təşkilatlanıb, onun yerli orqanları yoxdur. İcra hakimiyyəti çoxsaylı orqanlar sistemində təşkilatlanıb, bütün səviyyələrdə müxtəlif orqanlara malikdir. Məhkəmə hakimiyyəti də daxilən hər bir üzvü (hər bir məhkəmə) geniş muxtariyyətə malik olan orqanlar sistemi tərəfindən həyata keçirilir, yəni bir məhkəmə digər məhkəmənin işinə müdaxilə edə bilməz, hər bir məhkəmə ayrılıqda məhkəmə hakimiyyətinin daşıyıcısıdır. Ölkənin ali orqanları səviyyəsində hər üç hakimiyyət budağı arasında tarazlaşdırma və çəkəndirmə sistemi qarşılıqlı şəkildə realizə olunur. Həm Milli Məclis, həm də prezident, həm də Konstitusiya Məhkəməsi bir-birinə konstitusion səlahiyyətlər vasitəsilə təsir edir. Hakimiyyət budaqları daxilində ikinci səviyyədə mənzərə bir qədər fərqlidir. Bu orqanlardan sonra gələn və orqanlar iyerarxiyasında mühüm rola malik orqanlar, ancaq və ancaq icra hakimiyyətində dəqiq və təşkilatlanmış şəkildə mövcuddur. Burada söhbət mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarından gedir.

Demokratik dövlətin ayrılmaz xüsusiyyətlərindən biri də burada plüralizmin mövcudluğu, yəni onun ideoloji və siyasi müxtəlifliyə malik olmasıdır.

Siyasi müxtəliflik özünü aşağıdakılarda göstərir: birincisi, çoxpartiyalılıq; ikincisi, ictimai birliklərin qanun qarşısında bərabərliyi; üçüncüsü, ictimai birliklərin sərbəst fəaliyyəti; dördüncüsü, məqsəd və fəaliyyəti Azərbaycan Respublikasının konstitusiya quruluşunun məcburi dəyişdirilməsi və onun bütövlüyünün pozulmasından, dövlətin təhlükəsizliyinin sarsıdılması, silahlı birləşmələr yaradılması, sosial, irqi, milli və dini düşmənçiliyin qızışdırılmasından ibarət olan ictimai birliklərin təşkil edilməsi və fəaliyyətinin qadağan olunması

Hüquqi dövlət. Ölkəmizdə həyata keçirilən konstitusion islahatların məqsədi demokratik dəyərlərin təsbit olunması və gerçəkləşdirilməsi mexanizmlərinin işlənilib hazırlanmasıdır.

Hüquqi dövlət anlayışı özündə konstitusion demokratik dövlət anlayışında mövcud olan əlamətləri birləşdirir. Lakin hüquqi dövlətin spesifik əlamətlərinin üzərində dayansaq hüquqi dövlət haqqında daha geniş, aydın təsəvvür yaratmış olarıq.

Bu prinsiplər əsasən, aşağıdakılardır:

1. Hüququn aliliyi prinsipi;
2. Hakimiyyətin bölgüsü prinsipi;
3. Həminin qanun qarşısında bərabərliyi;
4. Hüquq və azadlıqların üstünlüyü prinsipi;
5. İnsan və vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının real təminatı prinsipi.
6. Qarşılıqlı məsuliyyət, yəni şəxsin dövlət və dövlətin şəxs qarşısında məsuliyyəti;

7. Məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyi prinsipi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təsbit olunan - «Azərbaycan hüquqi dövlətdir» formulasına belə dövlət quruculuğunun başlıca məqsədi, vəzifəsi və istiqaməti kimi baxmaq lazımdır.

Hüququn aliliyi prinsipi hüquqi dövlətin ən mühüm prinsipidir. Bu prinsip öz təzahürünü hər şeydən əvvəl qanunun aliliyində tapır. Başqa sözlə, ictimai həyatın bütün sferalarına aid olan əsas ictimai münasibətlər qanunqüvvəli aktlarla deyil, yalnız qanunla nizama salınmalıdır. Ölkəmizdə Konstitusiya ən yüksək hüquqi qüvvəyə malik olan qanundur. Konstitusiya təkə qanunvericilik sisteminin yox, eyni zamanda hüquq sisteminin əsasını təşkil edir. Digər tərəfdən Konstitusiya - dövlətin bütün ərazisində birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 147-ci maddəsində Konstitusiyanın əsas qanun kimi bir sıra özünəməxsus əlamətləri təsbit edilmişdir.

«I. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasında ən yüksək hüquqi qüvvəyə malikdir.

II. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası birbaşa hüquqi qüvvəyə malikdir.

III. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik sisteminin əsasıdır».

Hüquqi dövlətin növbəti prinsipləri - hər kəsin qanun qarşısında bərabərliyi və insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının üstünlüyü konstitusion quruluşun humanist əsası kimi qəbul edilir.

Hüquqi dövlətdə dövlət, insan və vətəndaşların təbii hüquq və azadlıqlarının Konstitusiyada təsbit edilməsi ilə yanaşı, bu hüquq və azadlıqların realizə edilməsi təminatlarını, həmçinin onların müdafiə edilməsi vəzifəsini daşıyır.

Azərbaycan dövlətinin mahiyyətini təşkil edən xarakterik cəhətlərdən biri də onun sosiallığıdır, yəni sosial dövlət olmasıdır. Azərbaycan Respublikasının sosial dövlət kimi siyasətinin əsas istiqamətini insanın azad inkişafı və onun ləyaqətli həyatının təmin edilməsi şərtləri təşkil edir. bu da Konstitusiyanın I və II bölmələrində təsbit edilmişdir. Konstitusiyaya əsasən insanların sağlamlığı və əməyin müdafiəsi; əmək haqqının təminatlı minimum məbləğdə müəyyən edilməsi; ailələrin, analığın, atalığın və uşaqların, əlil və yaşlı vətəndaşların dövlət tərəfindən himayə edilməsinin təmin edilməsi; dövlət təqaüdlərinin, yardımların və sosial müdafiənin digər təminatlarının müəyyən edilməsi və s. hüquqi dövlətin əsas prinsiplərini təşkil edir.

Dünyəvi dövlət. Dövlətin bu xarakteristikası özündə onu ehtiva edir ki, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır, başqa sözlə, bunlar qarşılıqlı fəaliyyət göstərir, bir-birlərinin işlərinə qarışmırlar.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan dünyəvi dövlətdir. Azərbaycan dövlətinin dünyəvi dövlət xarakteristikası özünü aşağıdakı amillərdə göstərir. Birincisi, rəsmi, qanuniləşdirilmiş dinin mövcud olmaması - heç bir din məcburi müəyyən edilməmişdir. İkincisi, dinin dövlətdən ayrılması. Üçüncüsü, bütün dini etiqadların qanun qarşısında bərabərliyi. Bu müddəalar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 18-ci maddəsində təsbit olunmuşdur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyanın 18-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasında din dövlətdən ayrılır və bütün dini etiqadlar qanun qarşısında bərabərdir, insan ləyaqətini alçaldan və ya insanpərvərlik prinsiplərinə zidd olan dinlərin yayılması və təbliği qadağandır, habelə dövlət təhsil sistemi dünyəvi xarakter daşıyır.

Bununla belə, respublika qanunvericiliyi dini birliklər üçün aşağıdakıları müəyyən edir:

- dini birliklər qanuna uyğun olaraq öz fəaliyyətlərini qurur və həyata keçirir;

- dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının vəzifələrini icra etmir;
- dövlət hakimiyyəti və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə iştirak etmir;
- siyasi partiyaların və hərəkatların fəaliyyətində iştirak etmir və onlara maliyyə və digər yardım göstərmir.

Respublika idarəetmə forması. Dövlət və hüquq nəzəriyyəsi kursundan məlum olduğu kimi, dövlətin forması anlayışı özündə üç müstəqil elementi birləşdirir: idarəetmə forması, dövlət quruluşu forması və dövlət rejimi (siyasi rejim).

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsi dövlətimizin başlıca əlamətlərini göstərməklə yanaşı onu, idarəetmə formasına görə respublika kimi təsbit etmişdir. Respublikanın başlıca əlamətləri - dövlət başçısının seçkilər vasitəsilə bu vəzifəni əldə etməsi və Konstitusiya ilə müəyyən olunmuş müddətdə öz səlahiyyətlərini həyata keçirməsidir. Bu xüsusiyyətlər, respublikanı dövlət başçısı vəzifəsini tutmağın irsi xarakter daşdığı monarxiyadan fərqləndirir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası dövlətimizi respublikanın hər hansı bir növünə (parlamentli, prezidentli, qarışıq) aid olduğunu birbaşa olaraq təsbit etmir. Dövlət başçısının konstitusion statusunun təhlili, onun hakimiyyətin digər qolları, hər şeydən əvvəl parlamentlə qarşılıqlı fəaliyyəti ölkəmizdə prezidentli respublikanın mövcudluğu haqqında nəticə çıxarmağa imkan verir.

Belə bir nəticəyə aşağıdakılar da əsas verir: prezident həm dövlət başçısı, həm də icra hakimiyyətinin başçısıdır; prezident ümumi, bərabər və birbaşa seçkilər nəticəsində xalq tərəfindən seçilir; hökumət parlament tərəfindən deyil, prezident tərəfindən təşkil olunur, prezident qarşısında məsuliyyət daşıyır və hesabat verir; hökumət parlament qarşısında deyil, prezident qarşısında istefa verir; prezidentin parlamenti buraxmaq səlahiyyəti yoxdur; parlamentin prezidentə impiçment tətbiq etmək səlahiyyəti var.

Unitar dövlət quruluş forması. Hər bir dövlətdə onun dövlət quruluşunun forması əhəmiyyətli rol oynayır. Bu həmin dövlətin mahiyyəti, habelə dövlətlə onun tərkib hissələri (inzibati - ərazi vahidləri, muxtar təsisatlar, federasiya subyektləri) arasındakı münasibətlər ilə müəyyən edilir. Öz növbəsində dövlət quruluşunun forması dövlət hakimiyyətini və onun həyata keçirilmə metodlarının mövcudluğunu möhkəmləndirir.

Dövlət quruluşu bir qayda olaraq ölkənin Konstitusiyasında və onun əsasında qəbul edilmiş digər normativ hüquqi aktlarda təsbit olunur.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası (7-ci maddə) dövlət quruluşuna görə respublikamızı unitar dövlət kimi xarakterizə edir.

Dövlət rejimi. Dövlət rejimi - dövlət hakimiyyətinin həyata keçirilməsi metodlarını səciyyələndirən dövlət formasının ən fəal, dinamik hissəsidir. Dövlət rejimi avtoritar və demokratik olmaqla iki qrupa bölünür.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası bizim ölkəmizdə dövlət rejiminin konkret növünü müəyyən etməklə dövlətimizin dünyanın demokratik dövlətlərindən biri olduğunu sübut etdi. Konstitusiyanın 7-ci maddəsində birbaşa olaraq Azərbaycan dövlətinin demokratikliyi təsbit edilir. Hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi; dövlət hakimiyyət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının seçilməsi və vaxtaşırı olaraq dəyişilməsi; insan hüquq və azadlıqlarının ali dəyərlər kimi tanınması, onlara riayət edilməsi və təminatının dövlətin vəzifəsi hesab olunması; siyasi plüralizm; qanunvericiliyin əsası kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının aliliyinin müəyyən edilməsi dövlətimizin demokratikliyini sübut edən əsas amillərdən hesab olunur.

§7. İnsan və vətəndaşın hüquqi statusunun anlayışı və prinsipləri. İnsan və vətəndaşın əsas hüquq və azadlıqları: sosial-iqtisadi və hüquqlar.

Vahid hüquqi statusa mənsub olan hər bir insanın hüquqlarının həcmi müəyyən dərəcədə, bu fərdin insan yoxsa, vətəndaş kimi çıxış etməsindən asılıdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası əsas hüquq və azadlıqları «insanın» və «vətəndaşın» hüquq və azadlıqlarına bölməklə fərqləndirir.

Belə sual yarana bilər ki, bu cür fərqləndirmənin, insanın ikiləşdirilməsinin mənası nədir? Bu hər şeydən əvvəl vətəndaş cəmiyyətində şəxsiyyətin özünümüəyyən etməsini, özünürealizəsinə, onun hər hansı qanunsuz müdaxilədən muxtariyyətini və müstəqilliyini təmin etməkdən ibarətdir.

Vətəndaş hüquqları fərdin dövlətlə münasibətlər sferasını əhatə edir. Burada o, yəni fərd, təkcə öz hüquqlarının qanunsuz müdaxilədən müdafiə olunmasına deyil, həmçinin də dövlət tərəfindən onların həyata keçirilməsinə aktiv dəstək olunmasına ümid edir. Vətəndaşın statusu onun dövlətlə xüsusi hüquqi əlaqəsindən - vətəndaşlıq institutundan irəli gəlir (Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 52-ci maddəsi)

Vətəndaş hüquqlarından fərqli olaraq, insan hüquqları həmişə hüquqi kateqoriya kimi çıxış etmir, yalnız mənəvi və sosial kateqoriya kimi çıxış edir.

İnsan hüquqlarına aşağıdakı əlamətlər xarakterikdir:

1. Onlar insanın təbii və sosial məzmunu əsasında meydana gəlir və inkişaf edir;
2. Obyektiv mövcud olur və dövlət tərəfindən tanınmasından asılı deyil;
3. İnsana doğulduğu andan məxsusdur;
4. Toxunulmazlıq, pozulmazlıq xarakterinə malikdir, təbii kimi qəbul edilir (hava, torpaq və su kimi);
5. Birbaşa qüvvəyə malikdir;
6. Ali nemət kimi tanınır;
7. Hüququn zəruri hissəsi kimi çıxış edir;
8. İnsan və dövlət arasında qarşılıqlı münasibətlərin prinsip və normalarını özündə əks etdirir;
9. Onların tanınması, riayət edilməsi və müdafiəsi dövlətin başlıca vəzifəsi hesab olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının «Əsas insan və vətəndaş hüquqları və azadlıqları» adlanan III fəslinin bütün maddələri ardıcıl şəkildə yuxarıda göstərilən prinsiplər üzrə hüquq və azadlıqları fərqləndirir. Bu öz əksini ayrı-ayrı maddələrdə müxtəlif ifadələrin təsbitində tapır. İnsan hüquqları haqda söhbət gedən yerlərdə Konstitusiyaya «hər kəsin... hüququ vardır», «hər kəsə... təminat verilir», «hər kəs... bilər» və s. ifadələrdən istifadə edir. Bu cür ifadələrdən istifadə onu göstərir ki, göstərilən hüquq və azadlıqlar Azərbaycan Respublikası ərazisində olan, Azərbaycan Respublikası vətəndaşı, əcnəbi və ya vətəndaşlığı olmayan şəxs olmasından asılı olmayaraq hər kəs üçün tanınır. Burada belə bir formula diqqət yetirmək yerinə düşərdi: «hər bir vətəndaş insandır, hər bir insan hələ vətəndaş deyil». Odur ki, vətəndaşlar insan hüquqlarından tam həcmdə istifadə etdikləri halda, dövlətin vətəndaşı olmayan, lakin dövlət ərazisində müvəqqəti olan və ya daimi yaşayan şəxslər, yəni əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər yalnız qanunla nəzərdə tutulan hallarda vətəndaş hüquqlarından istifadə edə bilərlər.

Bununla yanaşı, 52-57-ci maddələrdə göstərilmiş hüquqlar yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına məxsusdur. Bunlar, əsasən siyasi hüquqlardır - vətəndaşlıq hüququ, cəmiyyətin və dövlətin siyasi həyatında iştirak hüququ, dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ, müraciət etmək hüququ və sairədir.

Konstitusiyada yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının daşdığı vəzifələr də göstərilib - Vətənə sədaqət (maddə 74), Vətəni müdafiə (maddə 76), Dövlət rəmzlərinə

hörmət (maddə 75). Azərbaycan Respublikasından qovulmanın və ya xarici dövlətə verilmənin (ekstradisiya) qadağan edilməsi yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına şamil edilir (maddə 53)

Subyektiv mənada hüquq şəxsin öz iradəsilə həyata keçirə bildiyi mümkün davranış variantı, imkanındır. Vəzifə isə insanın obyektiv zəruri, məcburi davranışdır.

Beləliklə, hüquq, azadlıq və vəzifələri ehtiva edən insan və vətəndaşın hüquqi statusu, insanların bir-birilə qarşılıqlı əlaqəsinin tarazlaşdırılmış üsullarının yaradılmasına və fərdin cəmiyyətin və dövlətin normal münasibətlərinin qurulmasına məqsədyönlü şəkildə təsir göstərir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 24-cü maddəsində (ümumilik, ayrılmazlıq, pozulmazlıq və toxunulmazlıq prinsipləri), 25-ci maddəsində (bərabərlik prinsipi), 71-ci maddəsinin 1-ci hissəsində (dövlət müdafiəsi prinsipi), 71-ci maddəsinin 6-cı hissəsində (birbaşa qüvvədə olma prinsipi) insan və vətəndaşın hüquqi statusunun əsas prinsipləri təsbit olunmuşdur.

Şəxsi (mülki) hüquqların təyinatı vətəndaş cəmiyyətində fərdin azadlığını və muxtariyyətini təmin etməkdən, hər-hansı kənar qanunsuz müdaxilədən onun hüquqi müdafiəsini təşkil etməkdən ibarətdir. Mülki hüquqların üzvi əsası və əsas vəzifəsi ondan ibarətdir ki, hər bir şəxsiyyətin inkişafının fərdi, daxili oriyentirlərinin üstünlüyünü təmin etsinlər.

Bu kateqoriya hüquqlar onunla xarakterizə olunurlar ki, dövlət, müəyyən münasibətlər sferasında şəxsiyyətin azadlığını tanıyır. O, neqativ adlandırılan azadlığı təmin edir. Hər bir fərdin atributu olan bu hüquqların vəzifəsi şəxsi maraqların fəaliyyət sahəsini müdafiə etməkdən, şəxsiyyətin fərdi özünü realizə etməsinin təmin edilməsindən ibarətdir.

İnsanın şəxsi mülki hüquq və azadlıqlarına, adətən bunlar aid edilir: yaşamaq hüququ, azadlıq hüququ, şəxsi toxunulmazlıq, şəxsi həyatın toxunulmazlığı, mənzil toxunulmazlığı, hərəkət və yaşamaq yeri seçmək azadlığı, vicdan azadlığı, milli mənsubiyyətin və ünsiyyət vasitəsi olan dilin sərbəst seçim hüququ. Mahiyyət etibarilə hüquqların bu toplusu hər bir cəmiyyətin demokratik təşkilinin humanistik prinsiplərini ifadə etməklə şəxsiyyət azadlığının fundamental aspektlərini əhatə edir.

Siyasi hüquq və azadlıqlar vətəndaşın subyektiv hüquq və azadlıqlarının mühüm kateqoriyasıdır. Onlar, insanın (həm fərdi, həm də kollektiv şəkildə) dövlətin ictimai-siyasi həyatında və idarə olunmasında iştirak etmək imkanı kimi başa düşülür. Bununla da dövlətin vətəndaşdan təcrid olunması aradan qaldırılır. Vətəndaşların siyasi hüquqları bütün digər hüquqların həyata keçirilməsinin zəruri şərtidir, çünki onlar demokratik sistemin üzvi əsasını təşkil edirlər və hakimiyyətin, özünü məhdudlaşdırmalı olduğu dəyərlər kimi çıxış edirlər.

Dövlətin təbiətini müəyyən edən faktor, hakimiyyətə nəzarət vasitəsi, demokratik rejimin qiymətləndirici meyarı kimi çıxış edən siyasi hüquq və azadlıqlar mədəni cəmiyyətin məcburi elementləridir. Hüquq ədəbiyyatında onların aşağıdakı bölgüsü həyata keçirilir:

1. Dövlətin və onun orqanlarının təşkili və fəaliyyətində nümayəndəli və birbaşa demokratiyanın müxtəlif formaları ilə iştirak etmək üzrə hüquqlar (seçki hüquqları, petisiya hüququ);
2. Cəmiyyətin həyatında aktiv iştirak üzrə hüquqlar (söz və mətbuat azadlığı, sərbəst toplaşmaq azadlığı, birləşmək hüququ).

Şəxsi hüquqlardan fərqli olaraq siyasi hüquq və azadlıqların məqsədi insanın muxtariyyətini təmin etməkdən deyil, siyasi prosesin aktiv iştirakçısı kimi təzahür etməsinin təmin etməkdən ibarətdir. Bu kateqoriya hüquqların dəyərliliyi ondan ibarətdir ki, onlar dövlət və vətəndaş arasında münasibətlərin möhkəmləndirilməsi üçün şərait yaradılmasına xidmət edirlər.

Sosial-iqtisadi hüquqlar (mədəni hüquqlarla yanaşı) fərdin sosial-iqtisadi həyat şəraitinin saxlanılmasına və normativ şəkildə müəyyən edilməsinə aiddirlər, insanın iş və

məişət, məşğulluq, həyat səviyyəsi, sosial müdafiəsi sahəsində vəziyyətini müəyyən edirlər. Onların həcmi, həyata keçirilməsi səviyyəsi xeyli dərəcədə dövlətin iqtisadiyyatından və ehtiyatlarından asılıdır və buna görə də onların həyata keçirilməsinin təminatları, siyasi hüquqlar və mülki hüquqlarla müqayisədə daha az inkişaf etmişdilər.

İnsan hüquqlarının digər növlərindən fərqli olaraq sosial-təminat hüquqlarının xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- insan həyatının müəyyən - sosial-iqtisadi sahəsinə şamil edilməsi;
- əsas müddələrdə məsləhətverici, «qeyri-ciddi» təriflərin verilməsi (məsələn, «layiqli həyat», «ədalətli və uyğun həyat şəraiti»);
- sosial-iqtisadi hüquqların həyata keçirilməsinin iqtisadi və ehtiyatların vəziyyətindən asılı olması.

Sosial-iqtisadi hüquqların müdafiəsi sahəsində dövlətin vəzifəsi ondan ibarətdir ki, mütərəqqi iqtisadi və sosial islahatlar həyata keçirsin, iqtisadi inkişafın proses və faydasına öz xalqının iştirakını təmin etsin, öz resurslarını hamının bu hüquqdan bərabər imkanlarla istifadəsini təmin etməklə istifadə etsin

İqtisadi hüquqlar insana təsərrüfat fəaliyyətinin əsas faktorlarına sərbəst sərəncam vermək imkanını təmin edirlər. Bunlara aiddirlər: əmək hüququ, mülkiyyət hüququ, təsərrüfatçılıq (azad sahibkarlıq) hüququ, tətillər hüququ və s. Bundan başqa, işə götürənlər və işçilər kollektiv müqavilə bağlamaq hüququna, öz maraqlarının müdafiəsi üçün milli və beynəlxalq təşkilatlarda müstəqil birləşmək hüququna malikdirlər.

Sosial hüquqlar insana layiqli yaşam səviyyəsini və sosial müdafiəni təmin edirlər. Bu kateqoriya hüquqlardan ən mühümü, sosial sığorta, pensiya təminatı və tibbi xidməti ehtiva edən sosial təminata olan hüquqdur.

Mədəni hüquqlar insanın mənəvi inkişafına təminat verir, hər fərdə siyasi, mənəvi, sosial və mədəni tərəqqinin faydalı iştirakçısı olmağa kömək edir. Bu hüquqlara aiddirlər: təhsil hüququ, cəmiyyətin mədəni həyatında sərbəst iştirak etmək hüququ, yaradıcılıq hüququ, elmi tərəqqi və onun praktiki tətbiqi nəticələrindən istifadə etmək hüququ.

§8. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı .

Vətəndaşlıq məfhumu hələ qədim Afina və Romada tətbiq olunmuşdur. Burada vətəndaşlıq azad insanlara məxsus idi. Orta əsrlərdə isə vətəndaşlıq məfhumu təbəəliklə əvəz olundu.

Konstitusiyamızın 52-ci maddəsində və «Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında» 1998-ci il 30 sentyabr qanununun 1-ci maddəsində göstərilir: «Azərbaycan dövlətinə mənsub olan, onunla siyasi və hüquqi bağlılığı, habelə qarşılıqlı hüquq və vəzifələri olan şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır».

Qarşılıqlı hüquq və vəzifələr şəxs və dövlət arasındakı daimi siyasi və hüquqi əlaqədən irəli gəlir.

Siyasi əlaqə, siyasi hakimiyyətin təşkilində vətəndaşın iştirakı və onun siyasi hüquq və azadlıqlara malik olması ilə izah olunmalıdır.

Vətəndaşla dövlət arasında hüquqi əlaqə daimidir. Əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər isə yalnız müvəqqəti hüquqi əlaqədə olur. Dövlət həm əcnəbiləri, həm də vətəndaşları müdafiə edir. Lakin vətəndaşları əcnəbilərdən onun dövlətlə siyasi əlaqəsinin olması fərqləndirir. Əcnəbilərin siyasi sahədə hüquqları məhdudlaşdırılır. Deməli, ***vətəndaşlıq dedikdə, şəxsin dövlətə mənsubiyyəti, şəxslə dövlət arasında onların qarşılıqlı hüquq və vəzifələrində ifadə olunan daimi siyasi hüquqi əlaqə başa düşülür.***

Azərbaycan Respublikasında vətəndaşlıq Konstitusiyada və qanunda müəyyən olunmuş prinsiplərə əsaslanır. Bu prinsiplər vətəndaşlıqla bağlı münasibətləri tənzimləyən, qanunvericiliklə müəyyən olunan rəhbər müddələldir.

Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığının prinsiplərinə daxildir.

I. Vətəndaşlığın müstəqil müəyyən olunması. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxslər özləri öz vətəndaşlıqlarını müəyyən edirlər. Şəxs istənilən vaxt vətəndaşlıqdan imtina edə bilər. «Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı haqqında qanun»un V maddəsinə görə aşağıdakı şəxslər Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarıdır:

- 1) bu qanunun qüvvəyə mindiyi günədək Azərbaycan Respublikasının qeydiyyatında olan vətəndaşlar;
- 2) 1992-ci il yanvarın 1-dək vətəndaşlığı olmayan, lakin qeydiyyatda olan şəxslər. Burada şərt var. Həmin şəxslər qanun qüvvəyə mindiyi gündən bir il müddətində Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığına qəbul edilmək haqqında ərizə ilə müraciət etsinlər;
- 3) 1988-ci ildən 1992-ci ilədək Azərbaycan ərazisində məskunlaşmış qaçqınlar;
- 4) bu qanuna əsasən vətəndaşlıq əldə etmiş şəxslər.

II. Vahid vətəndaşlıq prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikası öz vətəndaşının digər dövlətlər qarşısında vətəndaşlıqdan irəli gələn öhdəliklərini tanımır, amma digər dövlətlərin vətəndaşlığını əldə etmək hüququnu tanıyır. Böyük dövlətlər çox vaxt ikili vətəndaşlıq prinsipini tanıyır. Məsələn, Rusiya Federasiyasının vətəndaşlıq haqqında qanunvericiliyi ikili vətəndaşlığı tanıyır. Amma o şərtlə ki, həmin dövlətlə Rusiya arasında müqavilə bağlansın. Xırda dövlətlər isə ikili vətəndaşlığı tanımır. Çünki onlar ehtiyat edirlər ki, bu böyük dövlətlərə onların daxili işlərinə qarışmasına imkan yarada bilər.

III. Bərabər vətəndaşlıq prinsipi. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, vətəndaşlığın əldə edilməsi üsulundan və əldə olunması müddətindən asılı olmayaraq, bütün vətəndaşlar bərabərhüquqludur.

IV. Vətəndaşlıqdan məhrumetmənin yolverilməzliyi prinsipi. Vətəndaşlıqdan məhrumetmə əslində insan və vətəndaş hüquqlarının məhdudlaşdırılması deməkdir. SSRİ dövründə cinayət törədən şəxs həm məhkum olunur, həm də vətəndaşlıqdan məhrum edilirdi. Amma indi bu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 53-cü maddəsinə müvafiq olaraq yolverilməzdir.

V. Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının Azərbaycan Respublikası ərazisindən qovulmasının və ya xarici dövlətə verilməsinin yolverilməzliyi. Bu prinsip vətəndaşın dövlət hakimiyyətinin təzyiqindən qorunmasını ifadə edir. Heç kəs Azərbaycan Respublikası vətəndaşını dövlət ərazisindən qova bilməz.

VI. Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənarda yaşayan Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına Azərbaycan Respublikasının himayəçilik prinsipi. Bu prinsip qismən formal xarakter daşıyır. Çünki yalnız böyük dövlətlər bu imkana malikdirlər. Faktiki olaraq, xırda dövlətlər böyük dövlətlər ərazisində yaşayan vətəndaşlarına himayəçilik edə bilmir.

VII. Vətəndaşlığın saxlanması. Bu prinsipin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxs Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənarda hansı müddətə yaşamasından asılı olmayaraq, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığını saxlayır.

VIII. Vətəndaşlıqla bağlı beynəlxalq normaların üstünlüyü. Yəni Azərbaycan Respublikası xarici dövlətlərlə vətəndaşlıqla əlaqədar müqavilələr bağlaya bilər. Bu müqavilələrlə milli hüquq arasında ziddiyyət yaranarsa, beynəlxalq müqaviləyə üstünlük verilir.

«Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığı haqqında qanun»a görə, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığı aşağıdakı qaydalarla yaranır:

- doğulduqda;
- vətəndaşlığa qəbul edildikdə;

- beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallar olduqda.

Vətəndaşlıq əldə edilməsi yollarına aşağıdakılar daxildir:

1) *filimasiya* (vətəndaşlığın anadangəlmə əldə edilməsi).

Burada iki prinsip var:

- 1) *ius sanguini* - qan hüququ;
- 2) *ius soli* - torpaq hüququ.

Avropa dövlətlərində *ius sanguini* əsas götürülür. Yəni burada vətəndaşlıq şəxsin mənşəyi ilə əlaqələndirilir. Şəxs hansı dövlətin vətəndaşından doğulubsa həmin dövlətin vətəndaşı sayılır. Bu prinsip Roma hüququndan qalıb. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 52-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarından - doğulmuş şəxs Azərbaycan Respublikasının vətəndaşıdır. Deməli, bizdə də *ius sanguini* əsas götürülür. Lakin Konstitusiya həmçinin *ius solini* vətəndaşlığın əldə olunması üsulu kimi tanıyır.

2) *naturalizasiya* (vətəndaşlığın şəxsi vəsatətlə əldə edilməsi). Bu bir qədər mürəkkəb qaydadır. Burada müxtəlif şərtlər var ki, onlara əsasən, şəxs dövlətin vətəndaşlığını əldə edir. Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlığını əldə etmək üçün şəxs:

- ən azı 5 il Azərbaycanda daimi yaşamalı;
- Azərbaycan dilini bilməsi haqqında sənəd təqdim etməli;
- Azərbaycan dövlətinin mənafələrinə uyğun gəlməlidir.

3) *optasiya* (yaranmış ikili vətəndaşlıqdan birinin seçilməsi).

4) *transfert* (ərazilər dəyişərkən, yəni bir dövlətdən digərinə keçərkən həmin ərazidə yaşayan əhəlinin vətəndaşlığının müəyyən olunması).

Optasiya bir şəxsin yaranmış ikili vətəndaşlığını müəyyən edərsə, transfert hamıya aid edilir.

4) *vətəndaşlığın bərpası - reinteqrasiya.* Yəni şəxs müəyyən səbəbdən öz vətəndaşlığını itirib, sonra bərpa etmək istəyirsə, vətəndaşlıq bərpa olunur. Reinteqrasiya naturalizasiyaya bənzəsə də irəli sürülən tələblərin sadəliyi ilə ondan fərqlənir. Naturalizasiya yeni vətəndaşlığın əldə olunmasıdır. Reinteqrasiya isə itirilmiş vətəndaşlığın bərpasıdır. Reinteqrasiya daha tez baş verir, şəxsin vəsatət qaldırması əsas götürülür. Naturalizasiyada isə artıq qeyd etdiyimiz kimi müxtəlif şərtlər var.

Vətəndaşlıq aşağıdakı üsullarla xitam oluna bilər:

1) *vətəndaşlıqdan çıxma;*

2) *vətəndaşlığı itirmə və s.*

Vətəndaşlıqdan çıxmaya *denaturalizasiya* da deyirlər. Bu zaman şəxs vətəndaşlıqdan çıxmaq barədə vəsatət qaldırır və prezidentin sərəncamı ilə vətəndaşlıqdan çıxır. Bununla vətəndaşlıq xitam olunur. Şəxs bu hərəkətinin səbəblərini göstərməlidir. Əgər şəxsin dövlət və ya hərbi xidmətlə bağlı öhdəlikləri varsa, cinayət məsuliyyətinə cəlb olunaraq, məhkum olunubsa, mülki hüquqi şəxslər və dövlət qarşısında öhdəlikləri varsa, onun vəsatəti qəbul olunmur. Bütün bunlar aradan qaldırılsa, şəxsin vəsatətinə baxılır.

Hüquq ədəbiyyatında əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslərlə bağlı üç rejim fərqləndirilir:

- 1) *milli rejim;*
- 2) *daha əlverişli rejim;*
- 3) *xüsusi rejim.*

Hazırda əcnəbi hər hansı bir dövlətin vətəndaşı olub, başqa dövlət ərazisində yaşayan şəxslərə deyilir. Vətəndaşlığı olmayan şəxs isə vətəndaşlığını təsdiq edən sənədi olmayanlardır. Əcnəbi və vətəndaşlığı olmayanların hüquqi statusu təqribən üst-üstə düşür. Yalnız bir fərq var: əcnəbini yarana biləcək mübahisədə himayə edəcək dövlət var, vətəndaşlığı olmayan şəxsi isə yoxdur.

§9. Qeyri-hökumət təşkilatlarının (İctimai birliklərin) hüquqi statusunun əsasları.

Demokratik cəmiyyətdə siyasi sistemin fəaliyyət göstərməsi siyasi plüralizmdən, yəni insanların mənafə və fikirlərinin rəngarəngliyindən, ayrı-ayrı siyasi qüvvələrin fəaliyyətinin müxtəlifliyindən, xüsusilə seçki kampaniyaları dövründə onların rəqabətindən, siyasi mübarizələrindən başlanır. Bütün bunlar, ancaq qanun çərçivəsində və hədlərində olmalıdır.

İctimai birliklər haqqında qanunvericiliyin əsasını Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası, «Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər) haqqında» Azərbaycan Respublikasının 13 iyun 2000-ci il tarixli qanunu, «Siyasi partiyalar haqqında» 3 iyun 1992-ci il Azərbaycan Respublikası qanunu və digər normativ hüquqi aktlar təşkil edir.

«Qeyri-hökumət təşkilatları (ictimai birliklər) haqqında» qanunun 2-ci maddəsində ictimai birliklərin anlayışı verilmişdir. Həmin maddənin 1-ci hissəsinə görə, ictimai birlik təsis sənədlərində müəyyən olunmuş məqsədlərlə ümumi maraqlar əsasında birləşmiş bir neçə fiziki və (və ya) hüquqi şəxsin təşəbbüsü ilə yaradılmış könüllü, özünüidarədən, öz fəaliyyətinin əsas məqsədi kimi gəlir əldə etməyi nəzərdə tutmayan və əldə edilən gəliri öz üzvləri arasında bölməyən qeyri-hökumət təşkilatıdır. İctimai birliklərə siyasi partiyalar, kütləvi hərəkatlar, dini birliklər, həmkarlar ittifaqları, vətəndaşların digər assosiasiyaları (qadınlar, veteranlar, gənclər təşkilatları, yaradıcılıq ittifaqları və i.ə.) aiddir.

Kütləvi ictimai hərəkatlar - siyasi və yaxud digər məqsədlər güdən, qəti müəyyən edilmiş üzvlüyə malik olmayan birliklərdir. Üzvlüyün olmaması ictimai hərəkatları digər birliklərdən fərqləndirir və onun tərkibində kollektiv üzvlərin, məsələn, partiyaların iştirakına imkan yaradır.

Cəmiyyətdə həmkarlar ittifaqlarının da böyük rolu vardır. Onlar dövlət orqanları, təsərrüfat təşkilatları, kooperativlərlə qarşılıqlı əlaqədə istehsal, sosial-iqtisadi və mədəni sahələrdə öz üzvlərinin mənafələrini təmsil edir və müdafiə edirlər. Həmkarlar ittifaqları qəti müəyyən edilmiş fərdi üzvlüyə malikdirlər. Bütün həmkarlar ittifaqları qanun qarşısında bərabərdirlər.

Bütün siyasi partiyalar, ictimai təşkilatlar və kütləvi hərəkatlar Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası və qanunları çərçivəsində fəaliyyət göstərməlidir. Azərbaycan Respublikasında məqsəd və fəaliyyəti konstitusiya quruluşunun əsaslarının zorla dəyişdirilməsi və ya dövlətin ərazi bütövlüyünün pozulması, dövlət təhlükəsizliyinin sarsılması, hərbi birləşmələrin yaradılması, sosial, irqi, milli və dini ədavətin qızışdırılmasından ibarət olan ictimai birliklərin təşkil edilməsi və fəaliyyəti qadağandır (AR Konstitusiyasının 58-ci maddəsinin IV hissəsi).

İctimai birlik onun qanunla nəzərdə tutulan subyektlər tərəfindən təsis edilməsi nəticəsində, habelə mövcud olan ictimai birliyin yenidən təşkili nəticəsində yaradıla bilər.

İctimai birliyin təsis edilməsi nəticəsində yaradılması təsisçilərin qərarı ilə həyata keçirilir. Bu halda təsis yığıncağı çağırılır və birliyin nizamnaməsi qəbul olunur.

İctimai birliyin nizamnaməsində birliyin adı və yerləşdiyi yer, fəaliyyətinin məqsədləri və idarə olunması qaydası, üzvlərin hüquq və vəzifələri, üzvlüyə qəbulun və ondan çıxmanın şərtləri və qaydası, ictimai birliyin əmlakının formalaşma mənbələri, nizamnamənin qəbulu, ona əlavə və dəyişikliklərin edilməsi qaydası, birliyin ləğv edilməsi və ləğv edildiyi halda əmlakdan istifadə qaydası müəyyən edilir.

İctimai birliklərin əmlakının formalaşdırılma mənbələri aşağıdakılardır:

- 1) təsisçilərin və ya ictimai birliklərin üzvlərinin müntəzəm və ya birdəfəlik üzvlük haqları;
- 2) könüllü əmlak haqları və ianələri;
- 3) malların satışından, xidmətlər göstərilməsindən, işlər görülməsindən daxilolmalar;
- 4) səhmlər, istiqrazlar, başqa qiymətli kağız və əmanətlər və dividendlər, gəlirlər;
- 5) öz əmlakından istifadə və onun satılması nəticəsində əldə edilən gəlirlər;
- 6) qrantlar;
- 7) qanunvericiliklə qadağan olunmayan başqa gəlirlər.

İctimai birliklərin idarə olunmasının əsasları «Qeyri-hökumət təşkilatları haqqında» Azərbaycan Respublikası qanununun 25-ci maddəsində göstərilmişdir. İctimai birliyin strukturu, tərkibi, idarəetmə orqanlarının səlahiyyəti, formalaşdırılma qaydası və onların səlahiyyət müddəti, qərar qəbuletmə və ictimai birliyin adından çıxış etmə qaydaları qanunlara müvafiq olaraq ictimai birliyin nizamnaməsi ilə müəyyən edilir.

Siyasi partiyalar - daimi əsasda fəaliyyət göstərən, təşəkkül tapmış təşkilati quruluşa malik birliklərdir. Siyasi partiyalar - öz üzvlərinin siyasi mənafeələrini ifadə edən, xalqın siyasi iradələrinin formalaşdırılmasında yardımçı olan, əsas məqsədi dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanlarının təşkilində və habelə dövlət orqanlarına seçilən nümayəndələri vasitəsilə hakimiyyətin həyata keçirilməsində iştirak etməkdən ibarət olan ictimai birliklərin bir növüdür. Azərbaycan Respublikasında bütün partiyalar qanun qarşısında bərabərdirlər.

Siyasi partiyaları başqa ictimai birliklərdən fərqləndirən əsas cəhət ondan ibarətdir ki, siyasi partiyalar parlament və hökumətdə yer əldə etmək üçün açıq şəkildə mübarizə aparır. Siyasi partiyalar siyasi sistemin əsas komponentidir. Onlar siyasi prosesin bütün mərhələlərində (seçkilərdə, dövlət orqanlarının təşkilində, siyasi və dövlət qərarlarının qəbulunda və onların həyata keçirilməsində) fəal iştirak edir. 1992-ci il 3 iyun tarixli «Siyasi partiyalar haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 1 - ci maddəsində deyilir: «Siyasi partiya dedikdə ümumi siyasi ideyaları və məqsədləri olan, ölkənin siyasi həyatında iştirak edən Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının birlikləri nəzərdə tutulur».

Deməli, siyasi partiya anlayışının tərkib elementləri aşağıdakılardır:

- vahid siyasi ideya və məqsəd (siyasi partiyada mütləq vahid siyasi ideya və məqsəd olmalıdır, ictimai birliklərdə də ideya və məqsəd olur, amma onlar siyasətdə iştirak edə bilməzlər)
- ölkənin siyasi həyatında iştirak.
- könüllü birlik;
- partiyaya üzv olmaq hüququnun, yalnız Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarına mənsub olması.

Əsas tərkib elementlərindən başqa, köməkçi tərkib elementləri də var.

- hər bir siyasi partiya cəmiyyətin müəyyən hissəsinin avanqardı, aparıcı qüvvəsidir;
- hər bir partiya cəmiyyətin müəyyən hissəsinin ideoloji daşıyıcısıdır. Hər bir partiya onun ətrafında birləşən insanların ideologiyalarının daşıyıcısıdır.

Dünya praktikasında siyasi partiyaların meydana gəlməsinin iki yolu var:

- 1) Elektoral yol
- 2) Milli-azadlıq hərəkatı nəticəsində partiyaların yaranması.

Qeyd olunduğu kimi, siyasi partiyaların əsas məqsədi hakimiyyətə gəlməkdir. Seçkilər isə hakimiyyətə gəlməyin yeganə qanuni yoludur. Yəni istənilən partiya seçkilər vasitəsilə - elektoral yolla hakimiyyətə gələ bilər.

Milli azadlıq hərəkatı zamanı hərəkatın idarə edilməsi üçün bir quruma ehtiyac yaranır. Belə qurum da bir qayda olaraq siyasi partiya olur.

«Siyasi partiyalar haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 5-ci maddəsinə əsasən, respublikamızda partiyalar aşağıdakı yolla siyasi fəaliyyət göstərirlər:

- nizamnamələrinə uyğun olaraq ictimai rəyin formalaşmasına təsir göstərmək;
- öz üzvlərinin siyasi fəallığına rəvac vermək;
- vətəndaşları öz sıralarından seçkili dövlət orqanlarına irəli sürmək;
- nizamnamələrinə uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik və icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyətinə təsir göstərmək;
- siyasi və sosial proqramlar hazırlamaq yolu ilə Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətinin formalaşmasına təsir göstərmək.

Siyasi partiyaların təsnifatı müxtəlif meyarlara əsasən aparılır.

I. Siyasi rejimə görə:

II. Siyasi sistemdəki yerinə görə:

III. İdeoloji əlamətinə görə:

IV. Açıq və ya gizli fəaliyyət göstərməsindən asılı olaraq:

V. Üzvlərin sayı və təşkilati strukturuna görə:

VI. Sınıfı xarakterindən asılı olaraq:

Respublikamızda dini birliklərin fəaliyyəti xüsusi olaraq «Dini etiqad azadlığı haqqında» Azərbaycan Respublikasının 20 avqust 1992-ci il Qanunu ilə tənzimlənir.

Bu qanun dövlətlə dini birliklərin qarşılıqlı münasibətlərini tənzimləyərkən müəyyən edir ki, dövlət:

- vətəndaşların, özlərinin dini mənsubiyyətini müəyyənləşdirməsinə, valideynlərin uşaqlarını öz dini əqidələrinə və dinə münasibətlərinə uyğun tərbiyə etmələrinə müdaxilə etmir;

- dini birliklərin üzərinə dövlət orqanlarının və yerli özünüidarəetmə orqanlarının funksiyalarının həyata keçirməsi vəzifəsini qoymur;

- mövcud qanuna zidd olmayan dini birliklərin fəaliyyətinə müdaxilə etmir;

- dövlət və bələdiyyə tədris müəssisələrində təhsilin dünyəvi xarakterini təmin edir;

Bu qanunda təsbit olunmuşdur ki, dini birlik:

- özünün xüsusi quruluşuna və mövcud qanunvericiliyə uyğun yaradılır;

- dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə iştirak etmir;

- siyasi partiyaların və hərəkatların fəaliyyətində iştirak etmir və onlara maddi və digər köməkliklər göstərmir.

Qanuna görə dini birliklər vətəndaşlar tərəfindən öz dini tələbatlarını ödəmək üçün könüllü olaraq qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada, azı 10 nəfər üzvlərin ərizəsinə əsasən yaradılan dini təşkilatlardır. Lazımı qaydada qeydə alınmış dini cəmiyyət öz daxili işlərini idarə etmək üçün icra orqanı və nəzarət komissiyasını seçir, dindarlar qrupu isə öz rəhbərini seçir. Dini mərkəzlər, dini idarələr və dini təhsil müəssisələri dini birliklərin könüllü ianəsi hesabına saxlanılır və öz nizamnamələrinə uyğun fəaliyyət göstərirlər.

Dini birliklərin nizamnaməsində (əsasnaməsində) aşağıdakılar göstərməlidir:

- dini birliyin növü, dini mənsubiyyəti və yeri;

- dini birliyin əmlak vəziyyəti;

- dini birliyin nizamnaməsinə dəyişikliklər və əlavələr etmək qaydası;

- dini birliyin fəaliyyətinə xitam verildikdə əmlak məsələlərinin və başqa məsələlərin həlli qaydası və s.

Qanunvericiliyi mütəmadi şəkildə pozduqda dini birliklərin fəaliyyətinə müəyyən edilmiş qaydada xitam verilə bilər.

Azərbaycan Respublikasında dinin, dini birliklərin dövlətdən ayrılması heç də birlik üzvlərinin cəmiyyətin və dövlətin idarə olunmasında, dövlət orqanları və yerli özünüidarəetmə orqanlarına seçkilərdə, siyasi partiyaların və digər birliklərin fəaliyyətində iştirak etmək kimi vətəndaş hüquqlarını məhdudlaşdırmır.

Din vicdan azadlığının ifadə forması kimi, onun siyasi institut kimi dövlətlə

münasibətlərinin qanunvericilik tənzimi bütövlükdə cəmiyyətin ahəngdar inkişafı üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

MÖVZU 3. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QANUNVERİCİLİK, İCRA VƏ MƏHKƏMƏ HAKİMİYYƏTİ.

P L A N

- 1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətləri və fəaliyyətinin əsasları.**
- 2. Milli Məclis deputatının hüquqi statusu.**
- 3. Qanunvericilik prosesi.**
- 4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Konstitusiya statusunun əsasları. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçilməsi və səlahiyyətlərinin xitam edilməsi qaydaları.**
- 5. Məhkəmə hakimiyyəti - dövlət hakimiyyətinin müstəqil qolu kimi.**
- 6. Hakimlərin hüquqi statusu.**
- 7. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi: məhkəmə müdafiə hüququ və məhkəmə üsulunun formaları.**
- 8. Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu.**

1. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin səlahiyyətləri.

Hakimiyyət bölgüsü mexanizmində ən əsas vasitə hakimiyyətin bölünməsinə təmin edən elementlər - səlahiyyətlərdir. Məhz bu səlahiyyətlərin bir-birinə olan münasibətindən, onların həcmindən asılı olaraq hakimiyyət bölgüsünün mövcud olub olmadığını demək olar. Ona görə də hakimiyyət bölgüsünü analiz edərkən, əsas diqqət onlara yetirilməlidir. Hakimiyyət bölgüsünün elementləri bu və ya digər hakimiyyət budağına aid edilən bütün səlahiyyətləri əhatə etmir. Buraya məhz o səlahiyyətlər aiddir ki, hakimiyyət budaqlarının bir-birinə təsir etməsi, bir-birinin fəaliyyətinə müdaxilə etməməsi və nəzarət etməsini təmin edir. Bu səlahiyyətlər istisnasız olaraq məhz hakimiyyət bölgüsü mexanizminin həyata keçirilməsi naminə müdaxilə imkanını təmin etməlidir. Başqa sözlə, bu səlahiyyət mütləq digər hakimiyyət budağına yönəlməli, ən başlıcası onun fəaliyyət sahəsinə təsir etməyə imkan verməlidir. Lakin iş sadəcə olaraq bununla bitmir. Ayrı-ayrı hakimiyyət budaqlarının bölgüsü sistemində tutduğu yeri müəyyənləşdirmək üçün onların formalaşdırılması əsaslarını, təyinatını müəyyən edən normalar da nəzərə alınmalıdır.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında hakimiyyətin bölünməsi ilə əlaqədar səlahiyyətlər yalnız bir hakimiyyət budağına münasibətdə kəskin fərqləndirməklə təsbit edilmişdir. Bu da qanunverici hakimiyyəti həyata keçirən Milli Məclisdir. Milli Məclisin səlahiyyətinə aid edilən məsələlər 94 və 95-ci maddələrdə öz əksini tapmışdır. 95-ci maddə Milli Məclisin həll etdiyi məsələlər adlanır və burada bu və ya digər şəkildə icra hakimiyyətinin fəaliyyətinə müdaxilə etməyə imkan verən məsələlər əks olunmuşdur. Milli Məclisin həll etdiyi məsələlər içərisində 1-5-ci bəndlər istisna olmaqla yerdə qalan bütün məsələlərin həlli üçün qərar qəbul edilir. Konstitusiyasının 95-ci maddədə əsasən prezidentin vəzifəyə təyin etdiyi ayrı-

ayrı şəxslərin və irəli sürdüyü müxtəlif proqramların, təkliflərin təsdiqlənməsindən söhbət gedir. Bu maddədə əks olunan məsələlərin bir qismi investitura institutu ilə əlaqədardır. **Investitura** - konkret şəxslərin vəzifəyə təyin olunması ilə bağlı səlahiyyətlər məcmusudur. Investitura icra hakimiyyətinə müəyyən üstünlüklər verən institutdur. Belə ki, vəzifəyə təyin edilən şəxslərin şəxsi keyfiyyətləri nəzərə alındığından, bir çox hallarda icra hakimiyyətinin bundan sui-istifadə ehtimalı mövcud olur. Yəni icra hakimiyyəti başçısı təyin edilən şəxslərin peşəkarlıq, təcrübəlilik meyarları ilə yanaşı, onların sədaqətliklik, partiya mənsubiyyəti və sair keyfiyyətləri də nəzərə alınır. 95-ci maddəyə görə Milli Məclis prezidentin təqdim etdiyi hərbi doktrinanı, dövlət büdcəsini təsdiq edir, Baş nazirin təyin olunmasına razılıq verir, yuxarı instansiya məhkəmələrinin - Konstitusiya Məhkəməsinin, Ali Məhkəmənin, apelyasiya məhkəmələrinin hakimlərini vəzifəyə təyin edir, Baş prokurorun təyin olunmasına və vəzifədən kənarlaşdırılmasına razılıq verir, beynəlxalq müqavilələri, Milli Bankın İdarə Heyətinin üzvlərini təsdiq edir. Bundan başqa qanunverici orqan Nazirlər kabinetinə etimad, prezidentin impiçment qaydasında vəzifədən kənarlaşdırılması, prezidentin müraciətinə əsasən müharibə və sülhə razılıq verilməsi, ordunun təyinatı ilə bağlı olmayan işlərə cəlb edilməsi məsələlərinə razılıq verir. Bunların da içərisində ən təsirlisi dövlət büdcəsinin təsdiqi və onun icrasına nəzarətdir. Dövlət büdcəsini təsdiq etməklə qanunverici orqan bütövlükdə icra hakimiyyətinə təsir edə bilir və çox vacib faktor olan maliyyə sferasında bu hakimiyyət budağının fəaliyyətinə müdaxilə edir. Lakin bu səlahiyyətdən ildə, ancaq bir dəfə istifadə edilməsi dövlət büdcəsinin icrası zamanı baş verən dəyişikliklərə Milli Məclisin əsaslı və adekvat cavab vermək imkanını məhdudlaşdırır. 95-ci maddənin 1-5-ci bəndlərində nəzərdə tutulan məsələlər üzrə (MM-in işinin təşkili, prezidentin təqdimatı ilə diplomatik nümayəndəliklərin təsis olunması, inzibati ərazi bölgüsü, dövlətlərarası müqavilələrin təsdiqi, dövlət büdcəsinin təsdiqi) qanunlar qəbul edilir. Milli Məclis konstitusiya ilə nəzərdə tutulan hallarda prezident fərmanlarını təsdiq edir. 111 və 112-ci maddələrə görə hərbi və fəvqəladə vəziyyət elan edilməsi haqqında fərmanlar Milli Məclisin təsdiqinə verilir. O cümlədən, Milli Məclis Baş nazirin vəzifəyə təyin edilməsinə razılıq verir.

İcra hakimiyyətinin Milli Məclisin fəaliyyətinə müdaxilə etməsinə imkan verən əsas səlahiyyət promulqasiya - qanunları imzalamaq və dərc etmək, habelə veto qoymaq hüququdur. Prezidentin veto hüququ Konstitusiyada birbaşa göstərilməsə də 110-cu maddənin I hissəsində deyilir ki, qanun prezidentin etirazını doğursa, o, qanunu imzalamayıb öz etirazları ilə Milli Məclisə qaytara bilər. Bu maddənin II hissəsində isə nəzərdə tutulur ki, Milli Məclis 83 səs çoxluğu ilə qəbul olunan qanunları 95 səs çoxluğu, 63 səs çoxluğu ilə qəbul olunan qanunları isə 83 səs çoxluğu ilə qəbul edərsə, belə qanunlar təkrar səsvermədən sonra qüvvəyə minir. Qanunlar isə Milli Məclisin hər sessiyası zamanı qəbul olunur və hər biri də mütləq prezident tərəfindən imzalanmalıdır. Bu isə icra hakimiyyətinə böyük imkanlar verir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin hakimiyyətin digər qolu - məhkəmə hakimiyyəti ilə də qarşılıqlı əlaqəsi vardır.

Məhkəmə hakimiyyətinin fəaliyyəti müəyyən mənada qanunverici hakimiyyətdən asılıdır. Məhz qanunverici hakimiyyət məhkəmə quruluşu, hakimlərin statusu, məhkəmə icraatı və s. ilə bağlı məsələləri

nizama salır. Belə hüquqi tənzimlənmənin əsasını isə Konstitusiya təşkil edir. Məhz konstitusiyalarda məhkəmə hakimiyyətinin Konstitusiya əsasları yığcam şəkildə təsbit olunur.

Qanunverici hakimiyyətin məhkəmə hakimiyyətinə təsiri eyni zamanda hakimlərin təyində və amnistiya aktlarının tətbiqində özünü göstərir.

Lakin qanunverici hakimiyyətin məhkəmə hakimiyyətinə təsiri birtərəfli deyildir. Məhkəmə hakimiyyəti də qanunverici orqanın qəbul etdiyi aktların Konstitusiyaya zidd olduğu barədə qərar qəbul etməklə qanunverici hakimiyyətə qarşılıqlı təsir göstərir. Bu təsir eyni zamanda Milli Məclis deputatlarının seçkilərinin nəticələrinin yoxlanılması və təsdiqində də özünü göstərir. Konstitusiyanın 86-cı və 2003-cü il 27 may tarixli «Azərbaycan Respublikasının Seçkilər Məcəlləsi»nin 171-ci maddəsinə görə Milli Məclis deputatları seçkilərinin nəticələrini Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi yoxlayır və təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinin əsasları

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7 və 81-ci maddələrinə görə Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi tərəfindən həyata keçirilir. Milli Məclis 125 deputatdan ibarət tərkibdə fəaliyyət göstərir. Milli Məclisin deputatları majoritar seçki sistemi, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilirlər.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin hər çağırışının səlahiyyət müddəti 5 ildir. Daxili nizamnaməyə görə Milli Məclis öz fəaliyyətində aşağıdakı prinsipləri üstün tutur:

- aşkarlıq;
- siyasi plüralizm, çoxpartiyalılıq;
- məsələlərin sərbəst müzakirə və müstəqil həll olunması.

Milli Məclisin iclaslarının məcmusu Milli Məclisin sessiyaları adlanır.

Milli Məclis hər il iki növbəti sessiyaya yığılır:

- 1) yaz sessiyası - martın 1-dən mayın 31-dək davam edir;
- 2) payız sessiyası - sentyabrın 30-dan dekabrın 30-dək davam edir.

Növbədənəkar sessiyaları isə Milli Məclisin sədri Azərbaycan Respublikası Prezidentinin və ya Milli Məclisin 42 deputatının tələbi əsasında çağırır. Əgər bu sessiyalar deputatların tətil dövründə çağırılsa, bu zaman tətil dayandırılır və deputatlar məzuniyyətdən geri çağırılır. Növbəti və növbədənəkar sessiyalar dövründə Milli Məclis iclaslar keçirir. Növbəti çağırışın I iclasını ən qocaman deputat açır, seçilmiş deputatların siyahısını oxuyur. O, sədr seçilənədək I iclası aparır. I iclasda hesablayıcı komissiya, sonra isə sədr seçilir və bununla da I iclas işini bitirir. Sədrin seçilməsi üçün onun 63 deputatın səsini alması tələb olunur.

Daxili nizamnaməyə görə Milli Məclisin iclasları ayda 2 dəfədən az olmayaraq keçirilir. İclasların günü və saatını Milli Məclisin sədri təyin edir. Əgər 83 deputat iclasda iştirak edərsə, iclas səlahiyyətli hesab olunur. Milli Məclisin iclasları açıq, aşkarlıq şəraitində keçirilir və kütləvi informasiya vasitələri ilə işıqlandırılır. İclaslar qapalı keçirilə bilər. Bu haqda qərar qəbul olunmalıdır. Bunun üçün deputatların sadə

səs çoxluğu tələb olunur. Milli Məclisin iclaslarında Respublika Prezidenti, kütləvi informasiya vasitələrinin nümayəndələri və sədrin dəvətilə başqa şəxslər iştirak edə bilər. Milli Məclisin iclasları protokollaşdırılır və stenoqrama alınır. İclasın protokolunu sədr imzalayır. Açıq iclasların stenoqramları dərc olunur. Amma qapalı iclas stenoqramı dərc oluna bilməz. Stenoqram dərc olunanadək deputat öz çıxışının mətni ilə tanış ola bilər. Bununla əlaqədar mübahisə yaranarsa, məsələni intizam komissiyası həll edir. Milli Məclisin iclaslarında çıxışların vaxtı və ardıcılığı onun daxili nizamnaməsi ilə müəyyən olunur. İclaslarda deputatların iştirakı məcburidir. Əgər deputat üzrlü səbəbdən iclasda iştirak etmirsə, əvvəlcədən Milli Məclisin katibliyinə məlumat verməlidir. Daxili nizamnaməyə görə Milli Məclisin iclaslarını sədr aparır.

Daxili Nizamnamədə Milli Məclisin orqanları kimi Milli Məclisin daimi komissiyalarının, hesablama palatası, hesablayıcı komissiya və intizam komissiyasını adı çəkilir.

Hesablama palatası - Milli Məclisə hesabat verən, daimi fəaliyyət göstərən dövlət büdcə nəzarəti orqanıdır. Bu orqan sədr, sədr müavini və 7 auditordan ibarətdir. Onlar Milli Məclis tərəfindən təyin olunurlar.

Hesablayıcı komissiya - elektron sistemindən istifadə etmədən açıq və gizli səsvermələri keçirmək və onların nəticələrini müəyyən etmək məqsədilə yalnız Milli Məclisin iclaslarında fəaliyyət göstərir. Bu orqan bir il müddətinə 7 üzvdən ibarət tərkibdə seçilir. Hesablayıcı komissiyanın iclası onun azı 4 üzvü iştirak etdikdə səlahiyyətli hesab olunur. Hesablayıcı komissiyanın bütün qərarları onun üzvlərinin sadə səs çoxluğu ilə qəbul edilir.

İntizam komissiyası - deputatların parlamentdaxili məsuliyyətə cəlb etmə işlərinə, deputat toxunulmazlığına xitam verilməsi və səlahiyyətlərinin itirilməsi işlərinə baxır və həll edir. Bu komissiya 7 üzvdən ibarət tərkibdə bir il müddətinə seçilir.

Parlament Konstitusiyası və Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsi əsasında fəaliyyət göstərir. Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsi 17 may 1996-cı il tarixli Azərbaycan Respublikası qanunu ilə təsdiq edilib. Bu nizamnamə 4 fəsil və 53 maddədən ibarətdir:

I fəsil - Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin fəaliyyətinin ümumi qaydaları.

II fəsil - Milli Məclisin orqanları.

III fəsil - Milli Məclis deputatının parlamentdaxili məsuliyyəti.

IV fəsil - Keçid və yekun müddəaları.

Nizamnamənin 50-ci maddəsində göstərilir:

Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsi Milli Məclis tərəfindən qanunla təsdiq edildikdən və Prezident tərəfindən imzalandıqdan sonra dərc olunduğu gündən qüvvəyə minir. Nizamnamədə dəyişikliklər Azərbaycan Respublikası qanunları üçün nəzərdə tutulmuş qaydada edilir. Milli Məclisin deputatları Daxili Nizamnaməyə riayət etməlidir. Bu işə Milli Məclisin rəhbərliyi nəzarət edir.

Milli Məclis öz səlahiyyət müddətində daimi və başqa komissiyalarını yaradır.

Milli Məclisin hər çağırışının I sessiyasında daimi komissiyaları yaradılır. Daimi komissiyalar «Daimi komissiyalar haqqında» Qanun əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Onların fəaliyyəti aşağıdakı prinsiplərə əsaslanır:

- siyasi plüralizm;
- fikir plüralizmi;
- aşkarlıq;
- məsələlərin sərbəst müzakirəsi.

Daimi Komissiyaların say tərkibi Milli Məclis tərəfindən müəyyən olunur, azı 5, çoxu 20 deputatdan ibarət olmalıdır. 15 üzvdən çox tərkibə malik daimi komissiya köməkçi komissiya yarada bilər. Hər bir deputat daimi komissiyalardan birinin üzvü olmalıdır. Daimi komissiyanın sədri, müavini və üzvləri azı 63 deputatın səs çoxluğu ilə seçilir. Daxili Nizamnaməyə görə deputat heç bir daimi komissiyanın üzvlüyünə daxil olursa, Milli Məclisin sədri sərəncamla həmin deputatı daimi komissiyaların birinə daxil edir.

Daimi komissiyalar iclaslar keçirir. Əgər komissiyanın üzvlərinin yarısı iştirak edərsə, iclas səlahiyyətli hesab olunur. İclası daimi komissiyanın sədri, o, olmadıqda və ya onun tapşırığı ilə müavin aparır. Milli Məclisin sədrinin tələbi ilə Milli Məclisin daimi komissiyasının növbədənəkar iclası çağırılır. İclas haqqında komissiya üzvü, iclas gününə azı 2 gün qalmış xəbərdar edilməlidir. Komissiya üzvlərinin daimi komissiyanın iclasında iştirakı məcburidir. Amma üzrlü səbəbdən icazə almaq şərti ilə iştirak etməmək olar.

Nizamnaməyə görə 2 və ya daha çox komissiya birgə iclas keçirə bilər. Daimi komissiyaların fəaliyyət forması qərar və rəydir. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi aşağıdakı daimi komissiyaları yaradır:

- 1) Hüquq siyasəti və dövlət quruculuğu məsələləri daimi komissiyası;
- 2) Təhlükəsizlik və müdafiə məsələləri daimi komissiyası;
- 3) İqtisadi siyasət daimi komissiyası;
- 4) Təbii ehtiyatlar, energetika və ekologiya məsələləri daimi komissiyası;
- 5) Aqrar siyasət daimi komissiyası;
- 6) Sosial siyasət daimi komissiyası;
- 7) Regional məsələlər daimi komissiyası;
- 8) Elm və təhsil məsələləri daimi komissiyası;
- 9) Mədəniyyət məsələləri daimi komissiyası;
- 10) İnsan hüquqları daimi komissiyası;
- 11) Beynəlxalq münasibətlər və parlamentlərarası əlaqələr daimi komissiyası.

Daxili nizamnaməyə görə Milli Məclisin deputatlarından müvəqqəti komissiyalar yaradıla bilər. Müvəqqəti komissiyaların fəaliyyəti Milli Məclisin qəbul etdiyi qərarlarla müəyyənləşdirilir.

2. Milli Məclis deputatının hüquqi statusu

Məlum olduğu kimi, hakimiyyətin bölgüsünə əsasən, qanunverici hakimiyyət parlamentin əlində cəmləşir. Parlament üzvləri müxtəlif dövlətlərdə müxtəlif cür adlandırılır. Azərbaycanda isə parlamenti

(Milli Məclisi) Azərbaycan Respublikasının deputatları təşkil edir. «Deputat» termini serb sözü olub hərfi mənası «elçi göndərilmiş» deməkdir. Deputatların əsas vəzifəsi qanunvericilik prosesində iştirak etmək və qanunda göstərilmiş funksiyaları həyata keçirməkdir. Belə ki, Russo deyirdi: «Deputat xalqın nümayəndəsi hesab olunmalıdır. O, seçicilərin müvəkkil olunmuş, səlahiyyətli nümayəndəsidir». Yəni xalq deputatı seçir və o, xalqın ümumi iradəsinə uyğun hərəkət etməlidir. Bu fikirdən «*imperativ mandat*» prinsipi meydana gəlir ki, bu, deputatın hüquqi statusunu müəyyən edir. Bu prinsipə görə, deputat onu seçən şəxslərin - seçicilərin qarşısında məsuliyyət daşıyır. Əgər deputat onların mənafeyinə uyğun hərəkət etməzsə, seçicilər onu geri çağırmağa bilər. Əslində imperativ mandat məqsəduyğun deyil. Çünki parlamentdə qanun qəbul olunarkən deputat heç də bütün seçicilərin ayrı-ayrılıqda mənafeyini nəzərə ala bilməz.

Başqa bir prinsip «*azad mandat*» prinsipidir. Bu prinsip alman hüquqşünasları tərəfindən irəli sürülüb. Mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hansı dairədən seçilməsindən asılı olmayaraq deputat bütün xalqın nümayəndəsidir. Yəni, deputat konkret seçicilərin deyil, xalqın mənafeyini təmsil edir. Prelo azad mandatın məzmununu aşağıdakı qaydada ümumiləşdirib:

- 1) bu mandat ümumi hesab olunur. Yəni deputatlar ayrı-ayrı dairələrdən seçilməsinə baxmayaraq, onlar bütün xalqı təmsil edir;
- 2) bu mandat imperativ deyil, konsultativdir. Yəni deputat məcburiyyətdən uzaqdır, onu konkret olaraq nəyisə etməyə məcbur etmək qadağan olunur, deputat seçicilər qarşısında məsuliyyət daşıyır;
- 3) bu mandat geri çağırıla bilməz;
- 4) bu mandat, həyata keçirən deputat üzərinə öhdəlik qoymur

Bu dörd xüsusiyyət azad mandatın əsas əlamətləridir və müxtəlif Konstitusiyalar normalarında öz əksini tapır. Əksər dövlətlərdə, o cümlədən Azərbaycanda da bu mandat tətbiq olunur.

Deputatın səlahiyyət müddəti, adətən seçkilərdən sonra başlanır. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 84-cü maddəsinə görə, deputatın səlahiyyət müddəti Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin çağırışının səlahiyyət müddəti ilə məhdudlaşır. Milli Məclisin hər çağırışının səlahiyyət müddəti 5 ildir. Deputatlıqdan çıxanların yerinə yeni seçkilər keçirilərsə, yeni seçilən deputatın səlahiyyət müddəti deputatlıqdan çıxanın qalan səlahiyyət müddəti ilə məhdudlaşır. 87-ci maddəyə görə, deputatların səlahiyyətləri Milli Məclisin yeni çağırışının ilk iclas günü bitir. Milli Məclisin deputatlıqdan çıxanların yerinə yeni seçkilər Milli Məclisin səlahiyyət müddətinin bitməsinə 120 gündən az müddət qalarsa, keçirilmir. Milli Məclis 83 deputatın səlahiyyətləri təsdiq olunduqda səlahiyyətli hesab olunur.

«Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatının statusu haqqında» 1996-cı il 17 may tarixli Qanunun 4 və 5-ci maddələrində deputatın səlahiyyətləri və fəaliyyət formaları göstərilir. Qanuna görə deputatın aşağıdakı səlahiyyətləri var:

- Milli Məclisin iclaslarında iştirak etmək;
- Milli Məclisin orqanlarına seçmək və seçilmək;
- qanunvericilik təşəbbüsünü həyata keçirmək;

- deputat sorğusu vermək;
- məlumat almaq və yaymaq;
- toxunulmaz olmaq;
- Konstitusiya ilə müəyyən edilmiş hallarda şahid qismində ifadə verməkdən imtina etmək;
- vəzifəli şəxslər tərəfindən təxirə salınmadan qəbul edilmək.

Qanuna görə deputat aşağıdakı formalarda fəaliyyət göstərir:

- 1) Milli Məclisin iclaslarında iştirak edir;
- 2) komissiyaların işində iştirak edir;
- 3) Milli Məclisin sədrinin, komissiyaların tapşırıqlarını yerinə yetirir;
- 4) deputat sorğuları verir;
- 5) seçicilərlə iş aparır.

Konstitusiyanın 89-cu maddəsinə görə, Milli Məclisin deputatı aşağıdakı hallarda mandatdan məhrum edilir:

- seçkilər zamanı səslərin düzgün hesablanmadığı aşkar olunduqda;
- Azərbaycan Respublikası vətəndaşlığından çıxdıqda və ya başqa dövlətin vətəndaşlığını qəbul etdikdə;
- cinayət törətdikdə və məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş hökmü olduqda;
- dövlət orqanlarında vəzifə tutduqda, din xadimi olduqda, sahibkarlıq, kommersiya və başqa ödənişli fəaliyyətlə məşğul olduqda (elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyəti istisna olmaqla);
- özü imtina etdikdə.

Deputat öz səlahiyyətlərini daimi icra edə bilmədikdə və qanunda nəzərdə tutulmuş digər hallarda onların səlahiyyətləri itirilir. Bu haqda qərarın qəbul olunma qaydası qanunla müəyyən olunur. Belə ki, 1996-cı il 17 may tarixli qanuna görə bu barədə intizam komissiyası rəy verir. Rəyə Milli Məclis növbəti iclasında baxır. Milli Məclis bu məsələyə bir qayda olaraq səlahiyyətlərinin itirilməsi qaldırılan deputatın iştirakı ilə baxır. Tələb olunan səs çoxluğu ilə bu haqda qərar qəbul olunur.

1996-cı il 17 may tarixli Qanununa əsasən deputatın hüquq və vəzifələri göstərilir. Deputatın hüquqları aşağıdakılardır:

1. Deputatın Milli Məclisin iclaslarında iştirak etmək hüququ və səs hüququ. Deputat müzakirə olunan məsələ barədə fikrini bildirə, təklif və qeydlərini verə bilər.
2. Deputatın seçmək və seçilmək hüququ. Milli Məclisin sədrinin, sədr müavinlərinin, komissiya sədrələrinin və üzvlərinin seçkiləri zamanı deputat özünün və başqa deputatların namizədliklərini irəli sürə bilər, namizədlərin müzakirəsində və səsvermədə iştirak edə bilər.
3. Deputatın qanunvericilik təşəbbüsü hüququ. Deputat qanunvericilik hüququnu aşağıdakı formalarda həyata keçirir:
 - yeni qanun və ya qərar layihəsinin qəbul olunmasını təklif edə bilər;

- qüvvədə olan qanuna və ya qərara dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında layihə təklif edə bilər;
 - qüvvədə olan qanunun və ya qərarın qüvvədən düşməsi haqqında layihə təklif edə bilər;
 - Milli Məclisdə baxılan qanuna və qərar layihəsinə dəyişiklik və əlavə edilməsi haqqında təkliflər irəli sürə bilər.
4. Deputatın sorğu hüququ. Deputat mərkəzi və yerli icra hakimiyyəti orqanlarına, məhkəmə hakimiyyəti orqanlarına, Baş Prokurora, yerli özünüidarə orqanlarına, Milli Bankın İdarə Heyətinə, Hesablama Palatasına sorğu verə bilər. Deputat sorğusu deputat tərəfindən fərdi qaydada və ya iclasda yazılı şəkildə verilir. Bu sorğuya müvafiq orqanlar və ya vəzifəli şəxslər bir ay müddətində rəsmi surətdə yazılı cavab verməlidir.
 5. Deputatın məlumat almaq və ya yaymaq hüququ. Deputat öz fəaliyyəti ilə əlaqədar zəruri materialları və sənədləri almaq üçün müvafiq orqanlara müraciət edə bilər. Həmin orqanlar materialları və sənədləri 10 gün müddətində deputata təqdim etməlidirlər.
 6. Deputatın toxunulmazlığı. Bu hüquq deputatın evinin, mənzilinin, əşyalarının şəxsi və xidməti nəqliyyat vasitələrinin, istifadə etdiyi rabitə vasitələrinin, ona məxsus sənədlərin, yazışmaların toxunulmazlığını əhatə edir.
 7. Deputatın şahid qismində ifadə verməkdən imtina etmək hüququ.
 8. Deputatın vəzifəli şəxslər tərəfindən təxirə salınmadan qəbul edilmə hüququ. Deputat müvafiq dövlət orqanları, təşkilatları tərəfindən təxirə salınmadan qəbul olunmalıdır.
 9. Deputatın öz çıxışlarının mətni ilə tanış olmaq hüququ.

Qanuna görə deputatın vəzifələrinə aşağıdakılar daxildir:

- deputat öz vəzifələrini icra edərkən vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını, Azərbaycan Respublikasının mənafələrini qorumalı, konstitusiya və qanunları rəhbər tutmalı, deputat etikasını gözləməlidir;
- deputat Milli Məclisin iclaslarında və üzvü olduğu komissiyanın iclaslarında iştirak etməlidir. Üzursüz səbəbdən 30 dəfə iclaslarda iştirak etməyən deputat 63 səs çoxluğu ilə deputat mandatından məhrum edilə bilər;
- deputat qanunazidd hərəkətlərə, adına xələl gətirə biləcək davranışa, insanın şərəf və ləyaqətini alçaldan kobud, təhqiramiz sözlər və hərəkətlərə yol verməməli, başqalarını bu cür hərəkətlər etməyə çağırmamalıdır.

Deputatlıq fəaliyyətinin təminatlarından danışdıqda birinci növbədə *immunitet* və *indemniteti* qeyd etmək lazımdır. İmmunitet dedikdə, deputatın toxunulmazlığı başa düşülür. Konstitusiyanın 90-cı maddəsinə görə, səlahiyyət müddəti ərzində deputatın şəxsiyyəti toxunulmazdır. Deputat səlahiyyət müddəti ərzində cinayət başında yaxalanma hallarından başqa, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməz, tutula bilməz, onun

barəsində məhkəmə qaydasında inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilməz, axtarışa məruz qala bilməz, şəxsi müayinə edilə bilməz. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı cinayət başında yaxalanarkən tutula bilər. Belə olduqda Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatını tutan orqan bu barədə dərhal Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroruna xəbər verməlidir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatının toxunulmazlığına yalnız Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun təqdimatına əsasən Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin qərarı ilə xitam verilə bilər. Nizamnamədə göstərilir ki, bu barədə təqdimata Milli Məclis onun daxil olduğu vaxtdan 7 gün müddətində baxır, təqdimat intizam komissiyasına göndərilir və komissiyada bu məsələyə baxılır. Komissiya təqdimata dair rəy qəbul edir. Rəydə deputat toxunulmazlığına xitam verilib-verilməməsi barədə intizam komissiyasının qənaəti söylənilir. İşə həmin deputatın iştirakı ilə baxılır. Tələb olunan səs çoxluğu ilə deputat toxunulmazlığına xitam verilir.

İndemnitet termini iki mənada başa düşülür:

Birinci mənada, indemnitet - deputatın öz fəaliyyətinə, səsverməyə və söylədiyi fikrə görə məsuliyyət daşıımaması və şahid qismində ifadə verməkdən imtina etməsidir. Bu, Konstitusiyanın 91-ci maddəsində öz əksini tapıb.

İkinci mənada, indemnitet - deputatın fəaliyyətinə görə əmək haqqı almasıdır. Əmək haqqının məbləği Milli Məclisin qərarı ilə müəyyən olunur.

Milli Məclisin Daxili Nizamnaməsinin 45-ci maddəsində deputatın parlamentdaxili məsuliyyətə cəlb olunma əsasları göstərilir:

- 1) Milli Məclis və onun komissiyalarının iclaslarının aparılmasına mane olduqda;
- 2) Milli Məclis və onun komissiyalarının iclaslarında çıxış edənlərin sözünü kəsəndə;
- 3) Milli Məclis və onun komissiyalarının iclaslarında sakitliyi və iş qaydasını pozduqda;
- 4) Milli Məclis və onun komissiyalarının iclaslarında insanın şərəf və ləyaqətini alçaldan kobud, təhqiramiz sözlərə və hərəkətlərə yol verdikdə;
- 5) deputat adına xələl gətirən hərəkətlər etdikdə;
- 6) Milli Məclis və onun komissiyalarının iclaslarında üzürsüz səbəbdən iştirak etmədikdə.

Bu əsaslara görə aşağıdakı intizam tədbirləri tətbiq oluna bilər:

- 1) xəbərdarlıq;
- 2) sözkəsmə;
- 3) iclas salonundan çıxarma;
- 4) töhmət;
- 5) deputat səlahiyyətlərinin itirilməsi.

1996-cı il 17 may qanununda deputatın müalicə olunması və istirahət etməsi üçün iki aylıq əmək haqqı məbləğində pul təminatı nəzərdə tutulur. Qanuna görə deputat, səlahiyyət müddəti qurtardıqdan sonra işə düzələndək bir il müddətində deputatın əmək haqqının 80%-i məbləğində pul təminatı alır. Səlahiyyət müddəti qurtardıqdan sonra təqaüd yaşına çatmış deputat, əmək haqqının 80%-dən az olmayan məbləğdə

təqaüd alır. Qanuna əsasən deputatın dövlət icbari sığortası nəzərdə tutulur.

3. Qanunvericilik prosesi

Qanunvericilik, hüquqyaratma fəaliyyətinin əsas, ən mühüm formasıdır. Qanunvericilik fəaliyyəti dedikdə, ali dövlət hakimiyyəti orqanının qanunlar qəbul etməyə yönəldilmiş fəaliyyəti başa düşülür.

Qanunvericilik fəaliyyəti qanunvericilik prosesi vasitəsilə reallaşır. Parlament qanunvericilik fəaliyyətini yerinə yetirərkən qanunvericilik prosesinə ciddi əməl edir, çünki qanunvericilik prosesinin pozulması qəbul edilmiş qanunun qeyri-legitimliyinə səbəb olur.

Qanunvericilik prosesi, istənilən hüquqi proses kimi aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir:

- 1) Qanun layihəsi və ya qanun təklifinin verilməsi (qanunvericilik təşəbbüsü);
- 2) Qanun layihəsinə parlament palataları və komitələrində (komissiyalarında) baxılması;
- 3) Qanunun qəbul edilməsi;
- 4) Qanunun sanksiyalaşdırılması, promulqasiya və dərc edilməsi.

Bəzən sonuncu mərhələni iki yerə bölürlər:

- 1) Qanunun sanksiyalaşdırılması və dövlət başçısı tərəfindən imza edilməsi;
- 2) Rəsmi dərc etmə ilə promulqasiya (elan etmə).

Qanunvericilik prosesinin ilkin mərhələsi qanunvericilik təşəbbüsüdür.

Qanunvericilik təşəbbüsü - səlahiyyətli subyektin qanun layihəsi və ya qanuna dair təkliflərin parlamentin səlahiyyətli orqanına rəsmi surətdə təqdim edilməsidir. Qanun layihəsi və qanuna dair təkliflər arasında fərq hərfi mənada özünü göstərir. Belə ki, qanun layihəsi gələcək qanun olduğu üçün qanunun bütün atributlarına - preambulaya, maddələrə, bəndlərə, normaların dəqiq formulalarına və s. malikdir. Qanuna dair təklif isə - gələcək qanun barəsində ideya, bəzən nəzəri konsepsiya şəklində olur.

Subyektin qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olması o deməkdir ki, parlament həmin subyekt tərəfindən təklif olunmuş qanun layihəsinə mütləq baxmalıdır. Onun qəbul edilməsi isə zəruridir. Parlament müvafiq olan qanun layihəsini olduğu kimi qəbul etməyə borclu deyildir və ola bilər ki, onu bütünlüklə və digər formada qəbul etsin. Konstitusiyanın 96-cı maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasında qanunvericilik təşəbbüsü hüququ (qanun layihələrinin və başqa məsələləri Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müzakirəsinə təqdim etmək hüququ) Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarına, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə, Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsinə, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğuna və Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinə mənsubdur və onlar tərəfindən qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin müzakirəsinə verdiyi qanun və ya qərar layihələri müzakirəyə təqdim olunmuş şəkildə çıxarılır və iki ay ərzində səsə qoyulur.

Qanunvericilik təşəbbüsü hüququna malik olanlar sistemində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin deputatları xüsusi yer tutur. Belə ki, deputat mandatını qazanmış hər bir şəxs xalqın adından danışır və səs verir, xalqın hakimiyyətini ifadə edir. Lakin bir şeyi də nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, hakimiyyətin digər budaqları - icra və məhkəmə hakimiyyəti də xalqın içərisindən, xalqın iradəsi əsasında təşkil edilir. Prezident istər seçki vasitəsilə, istər sadə parlament tərəfindən seçilsin, fərqi yoxdur. Çünki o, hər

iki halda xalqın nümayəndəsidir. Lakin subyektiv olaraq parlamentarilərin qanunvericilik təşəbbüsü hüququnu digərlərindən daha önəmli hesab edirik. Çünki digər hakimiyyət orqanları parlamentin qəbul etdiyi qanun və qərarlar əsasında fəaliyyət göstərir. Lakin bu icra hakimiyyətinin qanunvericilik prosesində rolunu azaltmır.

Digər dövlətlərdə isə qanunvericilik təşəbbüsü hüququna əsasən hökumət və parlament malikdir. Amerika Birləşmiş Ştatlarında qanunvericilik təşəbbüsü hüququna yalnız parlamentin üzvləri malikdir; təkcə büdcənin layihəsini prezident təqdim edir. Bir çox dövlətlərdə bu hüquqa - ali dövlət orqanları, mərkəzi dövlət təsisatları, parlamentdaxili orqanlar, parlamentin orqan və təsisatları, seçki qrupları malikdir.

Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 96-cı, «Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi deputatlarının statusu haqqında» qanunun 4-cü və 9-cu maddələrinə əsasən deputatın qanunvericilik təşəbbüsü hüququ vardır. «Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi deputatlarının statusu haqqında» qanunun 9-cu maddəsinə əsasən deputat qanunvericilik təşəbbüsü hüququnu aşağıdakı formalarda həyata keçirir:

- yeni qanun və ya qərar layihəsinin qəbul olunmasını təklif edə bilər;
- qüvvədə olan qanuna və ya qərara dəyişikliklər və əlavələr edilməsi haqqında layihə təklif edə bilər;
- qüvvədə olan qanunun və ya qərarın qüvvədən düşməsi haqqında layihə təklif edə bilər.

Qanunvericilik prosesinin digər mərhələsi qanunların müzakirəsi mərhələsidir. Qanunların müzakirəsi mərhələsi qanunvericilik prosesinin sistemində çox mühüm yer tutur. Qanunvericilik təşəbbüsü hüququ ilə daxil olmuş qanun layihəsi parlament tərəfindən müzakirəyə çıxarılır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, qanunların müzakirəsi mərhələsi qanunvericilik prosesinin ən geniş mərhələsidir. Bu prosesdə parlament iclaslarında və komissiyalarında qanun layihəsi üzərində işlənir. Palataların plenar iclasları və komitələri (komissiyalar) müxtəlif qanun layihəsini müzakirə etməyə borcludur. Palataların plenar iclaslarında qanun layihəsinin müzakirəsi, çox vaxt layihənin oxunması adlanır. Qanunun oxunması termini bir çox parlamentlərdə saxlanılır. Bu zaman layihə üç oxunuşdan keçir. Hər bir ölkədə bu mərhələnin öz xüsusiyyətləri vardır, ümumiyyətlə, o, aşağıdakı mərhələlərdən ibarətdir.

İlk oxunuşda məqsəd, ümumiyyətlə, belə qanunun qəbul edilməsinə ehtiyacın olub-olmaması məsələsi həll edilir. Parlament, adətən qanun layihəsini təqdim edənin məruzəsini dinləyir, layihəyə konseptuallıq baxımından qiymət verilir: qanun layihəsinin predmetinin varlığına qanunvericilikdə ehtiyac varmı? Bu mənada qanun layihəsinin əsas ideyasına qiymət verilir; mövcud problemləri müvəffəqiyyətlə həll edib-etməməsi məsələsinə baxılır. Əgər parlament üzvlərinin böyük əksəriyyəti, ikisindən biri müəyyən suallara rədd cavabı verirsə, qanun layihəsi növbəti oxunuşa verilmir. Əgər suallara qənaətbəxş cavab verilirsə, qanun layihəsi birinci oxunuşda qəbul olunur və növbəti mərhələyə hazırlanır. Layihənin ikinci oxunuşa hazırlanması üçün parlamentin və ya palatanın sədri onu müvafiq komissiyaya göndərir və ya bununla bağlı xüsusi komissiya yaradır.

Qanun layihəsi ilk oxunuşda qəbul olunana qədər layihənin təşəbbüskarı tərəfindən layihə geri

götürülə bilər.

İkinci oxunuşda layihə mahiyyəti üzrə bütün detallarına qədər müzakirə edilir. Parlament layihə ilə işləyən komissiyanın hesabatını dinləyir.

Beynəlxalq praktikada olan qaydalar Azərbaycan Respublikasında da qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin Daxili nizamnaməsində müəyyən olunub ki, qanun layihəsi üç oxunuşdan keçməlidir. Milli Məclisin sədrinin qərarı ilə və ya Milli Məclisin protokol qaydasında qəbul etdiyi qərarla qanun layihəsinə bir oxunuşda baxıla bilər (maddə 16).

Qanun layihəsinə birinci oxunuşda baxılması nəticəsində Milli Məclis aşağıdakı qərarlardan birini qəbul edir:

- layihə birinci oxunuşda qəbul edilsin və söylənilmiş təkliflər və iradlar nəzərə alınmaqla onun üzərində iş davam etdirilsin (bu qərar protokol qaydasında qəbul olunur);
- layihə qəbul edilməsin;
- qanun qəbul edilsin.

Birinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsinə dair təklifləri və iradları aparıcı daimi komissiya öyrənir və ümumiləşdirir. Layihənin ayrı-ayn maddələri üzrə qruplaşdırılmış dəyişikliklərə aparıcı daimi komissiyanın iclasında baxılır və daimi komissiya bu dəyişikliklərlə razı olduqda onları layihənin mətninə daxil edir. Yenidən işlənilmiş qanun layihəsi ikinci oxunuşda baxılmaq məqsədilə Milli Məclisin iclaslarının gündəliyinə salınmaq üçün Milli Məclisin sədrinə göndərilir.

Milli Məclisdə ikinci oxunuşda baxılmasına azı beş gün qalmış qanun layihəsi onun təşəbbüsçüsünə göndərilir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğunun, Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ali Məclisinin qanunvericilik təşəbbüsü qaydasında Milli Məclisin müzakirəsinə verdikləri qanun layihələri təqdim olunmuş şəkildə müzakirəyə çıxarılmalı və səsə qoyulmalıdır. Belə qanun layihələrində dəyişikliklər yalnız həmin orqanların razılığı ilə edilə bilər.

Qanun layihəsinin ikinci oxunuşda müzakirəsi aparıcı daimi komissiyanın nümayəndəsinin məruzəsi ilə başlanır. Məruzəçi daimi komissiyada layihəyə baxılmasının nəticələri haqqında məlumat verir.

Layihənin ikinci oxunuşda müzakirəsi bir qayda olaraq qanun layihəsi təşəbbüsçüsünün və ya onun nümayəndəsinin çıxışı ilə davam edir.

Daha sonra, ikinci oxunuşda müzakirə edilən qanun layihəsinin əsas kimi qəbul edilməsi barəsində protokol qaydasında qərar qəbul edilir. Bu cür qərar qəbul edilməzsə, qanun layihəsi qəbul edilməmiş sayılır. Qanun layihəsi əsas kimi qəbul olunduqdan sonra Milli Məclisin iclasına sədrlik edən deputatlardan qanun layihəsində edilmiş dəyişikliklərə etirazların olub-olmamasını öyrənir.

Bundan sonra qanun layihəsi ikinci oxunuşda qəbul edilir. İkinci oxunuşda qəbul edilmiş qanun layihəsi müzakirə zamanı müəyyənləşdirilmiş daxili ziddiyyətlərin aradan qaldırılması və redaktə edilməsi üçün aparıcı daimi komissiyaya qaytarılır.

Bu iş başa çatdıqdan sonra aparıcı daimi komissiya üçüncü oxunuş üçün hazırlanmış qanun layihəsini Milli Məclisin sədrinə göndərir. Milli Məclisin sədri qanun layihəsinə üçüncü oxunuşda baxılmasını Milli Məclisin iclasının gündəliyinə salır.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Daxili Nizamnaməsinin 19-cu maddəsinə əsasən, üçüncü oxunuş zamanı qanun layihəsi bütövlükdə səsə qoyulur. Qanun layihəsinin üçüncü oxunuşu zamanı onun mətnində dəyişikliklər edilə bilməz. Müstəsna hallarda Milli Məclisin iclasında iştirak edən deputatların əksəriyyətinin tələbi ilə üçüncü oxunuşda olan qanun layihəsi ikinci oxunuşa qaytarıla bilər.

Qanunların qəbulunda sonrakı mərhələ - qanunun sanksiyalaşdırılması, promulqasiyası və dərc edilməsidir. Qanunun sanksiyalaşdırılması dövlət başçısının onun rəsmi mətninə imza atması ilə həyata keçirilir. Əks halda dövlətin başçısı imza atmaqdan imtina edir və ona «veto» qoyur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 97-ci maddəsinə əsasən qanunlar qəbul edildiyi gündən 14 gün müddətində Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə imzalanmaq üçün təqdim edilir.

Konstitusiyanın 110-cu maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti qanunları ona təqdim olunmuş gündən başlayaraq 56 gün ərzində imzalayır. Qanun Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin etirazını doğurarsa, o, qanunu imzalamayıb, öz etirazı ilə birlikdə göstərilən müddət ərzində Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə qaytara bilər. Konstitusiya qanunları Azərbaycan Respublikası Prezidenti tərəfindən imzalanmazsa, qüvvəyə minmir. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi 83 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunları 95 səs, 63 səs çoxluğu ilə qəbul edilən qanunları isə 83 səs çoxluğu ilə yenidən qəbul edərsə, belə qanunlar təkrar səsvermədən sonra qüvvəyə minir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qaytardığı qanunu Milli Məclisin sədri müvafiq aparıcı daimi komissiyanın və ya xüsusi yaradılmış komissiyanın rəyinə göndərir. Həmin komissiya məsələyə 10 gün müddətində baxır, aşağıdakı qərarlardan birinin qəbul olunmasını təklif edir:

- qanun Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təklif etdiyi dəyişikliklərlə qəbul edilsin;
- Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin qanunun məqsədəuyğun olmaması barədə təklifi qəbul edilsin;
- qanun qəbul edilmiş redaktədə saxlanılsın.

Bu barədə Prezidentə dərhal məlumat verilir.

Təkrar baxılma Prezidentin nümayəndəsinin çıxışı ilə başlanır.

Yuxarıda (Konstitusiyanın 110-cu maddəsi) qeyd etdiyimiz formada, təkrar səsvermədən keçən qanun dərc olunmaq üçün 7 gündən gec olmayaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə göndərilir.

Qanunun dərc olunması qanunvericilik prosesinin ən son mərhələsidir. Dərc olunma - qanunun mətninin rəsmi olaraq nəşrindən ibarətdir.

4. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Konstitusiya statusunun əsasları

Müasir sivilizasiya, həyatın digər sahələrində olduğu kimi dövlət quruculuğu sahəsində də əldə edilən yeni-yeni nailiyyətlərlə xarakterizə edilir.

İdarəetmə forması kimi prezidentli respublika ilk dəfə 1787-ci il-də ABŞ-ın Konstitusiyasında təsbit edilmişdir. Lakin dövlətin funksiyalarının hakimiyyət orqanları arasında bölüşdürülməsi bir anlığa baş verməmişdir. ABŞ-da təsis olunmuş prezidentlik institutu özünün nəzəri əsasını hakimiyyətin bölgüsü nəzəriyyəsindən götürmüşdür. Hakimiyyətin bölgüsü nəzəriyyəsi də ilk dəfə XVIII əsrdə Monteskyö tərəfindən irəli sürülmüşdür. Monteskyö hakimiyyətin bölgüsü nəzəriyyəsini irəli sürərkən o nöqteyi-nəzərdən çıxış edirdi ki, «harada hakimiyyət ciddi şəkildə bölüşdürülməyibsə, orada azadlıq ola bilməz».

Müxtəlif dövlətlərdə prezidentlik institutu ayrı-ayrı dövrlərdə idarəetmə formasından asılı olaraq tətbiq olunmuşdur.

Prezidentlik institutu dövlətçiliyimizin inkişafı tarixində qısa müddəti əhatə edir. Respublikamızda prezidentlik institutu 1990-cı ilin may ayında təsis edilmişdir, sonradan, yəni 1991-ci il iyunun 26-da Azərbaycan Respublikası Ali Soveti tərəfindən «Azərbaycan Respublikası Prezident seçkiləri haqqında» qanun qəbul edilmişdir. Lakin respublikamızda prezidentlik institutunun tətbiqindən sonra bu institutun nəzəri və tarixi, həmçinin, ali hakimiyyət orqanlarına əhəmiyyətli təsirinin mahiyyətini açan xüsusi tədqiqat aparılmamışdır. Bununla belə, respublikamızda prezidentlik institutu müasir konstitusion təcrübəni, milli ənənələri, bütün dünyada, habelə Müstəqil Dövlətlər Birliyi üzvləri ölkələrində siyasi reallıqları nəzərə almaqla daha əlverişli modeli seçməklə tətbiq edilir. Məlumdur ki, ölkədə baş verən islahatların müvəffəqiyyəti birbaşa siyasi rejimdən asılıdır. Bununla əlaqədar olaraq müasir dövr üçün mühüm əhəmiyyət prezident institutuna verilir.

Respublikamız keçmiş SSRİ respublikaları içərisində prezident institutunu ilkin olaraq təsis etmişdir. Əlbəttə, prezident institutunun səmərəliliyinin artırılmasında prezidentin şəxsi keyfiyyətləri də mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

1991-ci il oktyabrın 18-də qəbul edilmiş «Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında» Konstitusiya Aktında dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə əsaslanması təsbit edilmişdir. 13-cü maddənin III hissəsində deyilirdi: «Ali icra hakimiyyəti Azərbaycan dövlətinin başçısı olan Azərbaycan Respublikası prezidentinə məxsusdur».

Buradan göründüyü kimi, ali icra hakimiyyətinin dövlət başçısı - prezidentə məxsusluğu artıq hakimiyyət orqanları arasında səlahiyyətlərin dəqiq bölüşdürülməsini zəruri edirdi. Bu da öz növbəsində yeni Konstitusiyanın qəbulu ilə həyata keçirilməli idi.

Məlumdur ki, 12 noyabr 1995-ci ildə müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyası referendum (ümumxalq səsverməsi) yolu ilə qəbul edildi. Konstitusiyanın 8-ci maddəsi «Azərbaycan dövlətinin başçısı» adı altında verilmişdir. Burada deyilir: «Azərbaycan dövlətinin başçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidentidir». Həmçinin Konstitusiyanın 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsində və 99-cu maddəsində qeyd olunur ki, «Azərbaycan Respublikasında icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının prezidentinə mənsubdur».

Konstitusiyanın bu müddələrindən göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti həm dövlət başçısıdır və həm də icra hakimiyyəti prezidentə mənsubdur.

Prezident ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə dövləti təmsil edir; Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirir; Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini təmin edir. O, dövlət müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının və məhkəmə hakimiyyətinin müstəqilliyinin təminatçısıdır. Qeyd olunan bu funksiyalar dövlət başçısı üçün tarixən xarakterik olan bütün əlamətləri əhatə edir.

Bununla yanaşı, Konstitusiyanın 7 və 99-cu maddələrinə görə Prezident, həmçinin, icra hakimiyyətini həyata keçirir. Deməli, Azərbaycan Respublikasında Prezident həm dövlət başçısıdır, həm də icra hakimiyyəti ona mənsubdur. Prezidentin hüquqi statusunun əsaslarını ilk növbədə onun səlahiyyətlərinin məcmusu təşkil edir.

Prezidentin səlahiyyətlərini şərti olaraq dörd qrupa bölmək olar.

I. Milli Məclisin fəaliyyəti ilə bağlı səlahiyyətlər. Bura daxildir:

- 1) Prezident Milli Məclisə seçkiləri təyin edir;
- 2) qanunvericilik təşəbbüsü hüququnu həyata keçirir;
- 3) qanunları imzalayır və dərc etdirir, veto hüququndan istifadə edir. Bu promulqasiya adlanır. Bəzi dövlətlərdə (Məsələn, Peruda) qanunu prezidentlə birgə parlamentin sədri də imzalayır. Bizdə də 90-cı illərin əvvəllərində belə bir məsələ ortaya qoyuldu, amma sonra aradan qaldı. Çünki 1995-ci il Konstitusiyası bunu təsdiq etmədi;
- 4) Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəmə və Apellyasiya məhkəmələri hakimlərinin namizədliyini Milli Məclisə təqdim edir;
- 5) Baş prokurorun namizədliyini Milli Məclisə təqdim edir;
- 6) Milli Məclisin razılığı ilə Baş Naziri vəzifəyə təyin edir;
- 7) Azərbaycan Respublikası Milli Bankının İdarə Heyəti üzvlərinin vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edilməsi barədə Milli Məclisə təqdimat verir;
- 8) Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinasını Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin təsdiqinə verir.

II. Hökumətin fəaliyyəti ilə əlaqədar olan səlahiyyətlər. Bura daxildir:

- 1) Prezident Baş Naziri təyin edir;
- 2) Nazirlər Kabinetinin iclaslarına sədrlik edir;
- 3) hökumət üzvlərini vəzifəyə təyin və azad edir;
- 4) Nazirlər Kabinetinin iş qaydasını təsdiq edir;
- 5) Nazirlər Kabinetinin təqdim etdiyi dövlət büdcəsini təsdiq üçün Milli Məclisə təqdim edir;
- 6) Nazirlər Kabinetinin istefası haqqında qərar qəbul edir.

III. Xarici siyasət, milli təhlükəsizlik və müdafiə sahəsində olan səlahiyyətlər. Bura daxildir:

- 1) ölkənin daxili və xaricində ölkəni təmsil edir;

- 2) Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə və beynəlxalq təşkilatlarda diplomatik nümayəndələrini təyin edir; Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə diplomatik nümayəndəliklərinin açılması haqqında Milli Məclisə təqdimat verir;
- 3) Xarici ölkələrin diplomatik nümayəndəliklərinin etimadnamə və övdətnamələrini qəbul edir;
- 4) dövlətlərarası və hökumətlərarası beynəlxalq müqavilələri bağlayır;
- 5) dövlətlərarası beynəlxalq müqavilələrin ratifikasiyası və denansasiyası üçün Milli Məclisə təqdim edir;
- 6) silahlı qüvvələrin ali baş komandanıdır; silahlı qüvvələrin ali komanda heyətini (Müdafiə Naziri, onun müavinləri və baş qərargah rəisini) vəzifəyə təyin və azad edir;
- 7) Milli Məclisin razılığı ilə fəvqəladə və hərbi vəziyyət elan edir;
- 8) Milli Məclisin razılığı ilə müharibə elan edir və sülh bağlayır;
- 9) ölkənin hərbi doktrinasını təsdiq edir;
- 10) Təhlükəsizlik Şurasını yaradır.

IV. Müvafiq hakimiyyət strukturlarının fəaliyyətinin əlaqələndirilməsi və sair məsələlərlə bağlı səlahiyyətlər. Bura aiddir:

- 1) Prezident icra hakimiyyəti orqanlarının Konstitusiyaya, qanunlara və onun fərmanlarına zidd olan qərarlarını ləğv edir;
- 2) Prezident icra hakimiyyəti orqanları arasında baş verən münaqişələrin nizama salınması üçün razılaşdırıcı proseduradan istifadə edir;
- 3) insan və vətəndaşların hüquq və azadlıqlarını və dövlətin suverenliyini, ərazi bütövlüyünün qorunması ilə əlaqədar tədbirlər görür;
- 4) referendum təyin edir;
- 5) icra başçılarını vəzifəyə təyin və azad edir;
- 6) vətəndaşlıq məsələlərini həll edir;
- 7) fəxri fərmanlarla təltif edir, fəxri adlar verir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçilməsi və səlahiyyətlərinin xitam edilməsi qaydaları.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 100-cü maddəsinə əsasən yaşı otuz beşdən aşağı olmayan, Azərbaycan Respublikasının ərazisində 10 ildən artıq daimi yaşayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, o cümlədən ağır cinayətə görə məhkum olunmayan, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan, ali təhsilli, ikili vətəndaşlığı olmayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı prezident seçilə bilər. Konstitusiyaya görə prezident 5 il müddətinə seçilir və heç kəs iki dəfədən artıq təkrarən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçilmə qaydası 2003-cü il 27 may tarixli «Azərbaycan Respublikasının Seçki Məcəlləsi» ilə tənzimlənir. Məcəlləyə görə Prezident seçkilərinin keçirilməsi günü Mərkəzi Seçki Komissiyası tərəfindən seçki gününə azı 120 gün qalmış təyin olunur. Seçki günü prezidentin

səlahiyyət müddəti başa çatdığı son ilin oktyabr ayının üçüncü həftəsinin çərşənbə günü hesab olunur. Əgər növbədən kənar seçkilər keçirilərsə, bu zaman Milli Məclis və Konstitusiya Məhkəməsinin müvafiq qərarı qəbul edildiyi gündən başlayaraq bir həftədən gec olmayan müddətdə Mərkəzi Seçki Komissiyası seçki gününü çərşənbə gününə təyin edir və seçkilər 3 ay ərzində keçirilir. Seçkilər təyin olunduqdan sonra seçki komissiyaları yaradılır. Onlara aşağıdakılar aiddir:

- 1) Mərkəzi Seçki Komissiyası;
- 2) dairə seçki komissiyaları;
- 3) məntəqə seçki komissiyaları.

Seçki Məcəlləsinə görə prezident seçkiləri Azərbaycan Respublikasının ərazisini əhatə edən vahid seçki dairəsi üzrə keçirilir. Seçicilərin səs verməsinin keçirilməsi və səslərin hesablanmasını təşkil etmək üçün seçki məntəqələri yaradılır. Bu zaman aşağıdakı tələblər nəzərə alınmalıdır:

- hər bir seçki məntəqəsi 50-dən az olmayan və 1500-dən çox olmayan sayda seçicini əhatə etməlidir;
- sanatoriyalarda, istirahət evlərində, xəstəxanalarda, seçicilərin digər müvəqqəti məskunlaşma yerlərində, gediş-gəliş çətin olan yerlərdə, dövlət bayrağı altında üzən gəmilərdə seçki məntəqələri seçki gününə 50 gün qalmış, müstəsna hallarda isə 5 gün qalmış təşkil edilməlidir.

Məntəqələrin təşkilindən sonra seçici siyahıları tərtib olunur və namizədlər irəli sürülür. Seçki Məcəlləsinə görə prezidentliyə namizəd siyasi partiyalar, siyasi partiya blokları və bilavasitə seçicilər tərəfindən irəli sürülə bilər. Siyasi partiya bloku azı iki siyasi partiya tərəfindən yaradıla bilər. Prezidentliyə namizədin müdafiəsi üçün 45.000 imza toplanmalıdır.

Bütün bunlardan sonra səsvermə keçirilir və seçki məntəqələrində səslər hesablanır. Mərkəzi Seçki Komissiyası səsvermə günündən başlayaraq 14 gündən gec olmayan müddətdə prezident seçkilərinə yekun vurur və nəticələri təsdiq olunmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə göndərir, seçkilərin nəticələrini müəyyən edir. Seçkilərdə iştirak etmiş seçicilərin 50%+1-nin səsini toplamış namizəd prezident seçilir. Əgər bu səs çoxluğu səsvermənin birinci dövrəsində toplanmayıbsa, səsvermə günündən sonra, ikinci bazar günü səsvermənin ikinci turu keçirilir. İkinci turda, ancaq birinci turda ən çox səs toplamış iki namizəd, yaxud ən çox səs toplamış və öz namizədliyini geri götürmüş namizədlərdən sonra gələn iki namizəd iştirak edir. İkinci turda səs çoxluğu toplayan namizəd prezident seçilmiş hesab olunur. Konstitusiyaya görə, Prezident seçkilərinin yekunları haqqında məlumatı, səsvermə günündən sonra 14 gün ərzində Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi rəsmən elan edir. Bundan sonra 3 gün ərzində prezident and içir və rəsmi olaraq vəzifəyə qəbul olunur. And içdiyi gündən prezident, səlahiyyətlərinin icrasına başlayır.

Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyində müddətinə görə prezidentin səlahiyyətlərinin xitamının iki üsulu fərqləndirilir: prezidentin səlahiyyətlərinin qanunla müəyyən edilmiş vaxtın bitməsi ilə xitamı və vaxtından əvvəl xitamı. Konstitusiyaya əsasən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyət müddəti 5 ildir və bu müddət, onun and içdiyi gündən hesablanır. Eyni zamanda heç kəs iki dəfədən artıq təkrarən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçilə bilməz. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətləri

yeni seçilmiş Prezidentin and içməsi ilə xitam olunur.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında Prezidentin səlahiyyətlərinin vaxtından əvvəl xitamı da nəzərdə tutulmuşdur.

Prezidentin səlahiyyətlərinin vaxtından əvvəl xitamı aşağıdakı hallarda baş verir:

- a) Prezident istefa verdikdə;
- b) səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini tamamilə itirdikdə;
- c) Konstitusiya ilə nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada vəzifəsindən kənarlaşdırıldıqda;

Prezidentin səlahiyyətlərinin vaxtından əvvəl xitam edilməsində üç subyekt iştirak edir: prezident, Milli Məclis, Konstitusiya Məhkəməsi.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 104-cü maddəsinin II—III hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti istefa verdikdə onun istefa ərizəsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsinə təqdim olunur. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi istefa ərizəsini Azərbaycan Respublikası Prezidentinin özünün verdiyinə əmin olduğu təqdirdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefasının qəbul olunması haqqında qərar qəbul edir. Həmin andan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti istefa verdiyinə görə vəzifədən getmiş sayılır.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında respublika prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılmasının impiçment (təqsirləndirmə - dövlətin vəzifəli şəxslərinin xəyanət və digər ağır cinayətləri üzrə parlament məhkəməsi icraatı) qaydası təsbit edilmişdir. Konstitusiyanın 107-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması təşəbbüsü Azərbaycan Respublikasının Prezidenti ağır cinayət törətdikdə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin 30 gün müddətində verilən rəyi əsasında Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi qarşısında irəli sürülə bilər.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatlarının 95 səs çoxluğu ilə qəbul olunmuş qərar əsasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vəzifədən kənarlaşdırıla bilər. Bu qərarı Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin sədri imzalayır. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi həmin qərarın imzalanmasına bir həftə ərzində tərəfdar çıxmazsa, qərar qüvvəyə minmir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması haqqında qərar Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinə müraciət etdiyi gündən başlayaraq 2 ay ərzində qəbul olunmalıdır. Bu müddətdə göstərilən qərar qəbul edilməsə, Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə qarşı irəli sürülmüş ittiham rədd edilmiş sayılır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti vaxtından əvvəl vəzifədən getdikdə üç ay ərzində növbədənəkar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti seçkiləri keçirilir. Bu halda Azərbaycan Respublikasının yeni Prezidenti seçilənədək Azərbaycan Respublikasının Prezidenti səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Baş naziri icra edir.

Bu müddət ərzində Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini icra edən Azərbaycan Respublikasının Baş naziri istefa verdikdə, səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini,

tamamilə itirdikdə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin sədri icra edir.

Eyni səbəblərə görə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi sədrinin icra etməsi mümkün olmadıqda Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səlahiyyətlərini başqa vəzifəli şəxs tərəfindən icrası haqqında qərar qəbul edir.

5. Məhkəmə hakimiyyəti - dövlət hakimiyyətinin müstəqil qoludur

Hər bir demokratik dövlətdə dövlət hakimiyyəti hüquqi dövlətin əsas prinsipi olan «hakimiyyət bölgüsü» əsasında təşkil edilir. Təsadüfi deyildir ki, Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 7-ci maddəsinin 3-cü hissəsində bu prinsip əks olunmuşdur: Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edilir: qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir; icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur; məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir.

Hər bir hakimiyyət qolu demokratik cəmiyyətdə müəyyən rolunu yerinə yetirir. Demokratik cəmiyyətdə məhkəmə hakimiyyətinin rolu isə müxtəlif hüquqi mübahisələrdə Konstitusiyada, qanunlarda, qanun qüvvəli aktlarda və beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hüququn aliliyini təmin etməkdir.

Beləliklə, məhkəmə hakimiyyəti insan və vətəndaş hüquq və azadlıqlarını müdafiə edən, hüquq qaydasını cinayət və digər hüquq-pozmalardan mühafizə edən və dövlət orqanlarının fəaliyyətinin hüquqi çərçivədən kənara çıxmasına nəzarət edən dövlət hakimiyyətinin bir qoludur.

Dövlət hakimiyyətinin bir qolu olmaq etibarilə məhkəmə hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin bütün əlamətlərinə malikdir. Buraya aşağıdakı əlamətləri aid etmək olar: a) dövlət hakimiyyətinin universallığı, yəni qərarların hamıya şamil olunması; b) dövlət hakimiyyətinin xüsusi aparat vasitəsilə həyata keçirilməsi; c) dövlət hakimiyyətinin cəmiyyətdə məcburiyyət monopoliyasına malik olması; ç) dövlət hakimiyyətinin suverenliyi.

Bütün bunlarla yanaşı məhkəmə hakimiyyəti müəyyən spesifik əlamətlərlə digər hakimiyyət qollarından fərqlənir:

a) məhkəmə hakimiyyətinin qanunla müəyyən edilmiş qaydada yaradılmış xüsusi orqan - məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilməsi;

b) məhkəmə hakimiyyətinin məhkəmə iclaslarında işlərə baxılıb həll edilməsi yolu ilə həyata keçirilməsi;

c) məhkəmə hakimiyyətinin qanunla müəyyən edilmiş prosessual formada həyata keçirilməsi;

ç) onun fəaliyyətinə xüsusi nəzarət sisteminin olması.

Məhkəmə hakimiyyətinin spesifik əlamətlərinə aşağıdakıları da aid edirlər: məhkəmə hakimiyyətinin məqsədləri, demokratizm prinsipləri əsasında məhkəmələrin təşkili, məhkəmə hakimiyyətinin qanun

əsasında həyata keçirilməsi, konkret işlərə baxılması nəticəsində məhkəmə tərəfindən dövlət məcburiyyətinin tətbiqi.

Digər hakimiyyət qolları ilə yanaşı məhkəmə hakimiyyəti bir sıra müəyyən funksiyalar yerinə yetirir. *Məhkəmə hakimiyyətinin əsas və həmişə mövcud olan funksiyası ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsidir.* Bu, «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanununun 3-cü maddəsində də təsbit olunur. Həmin maddəyə əsasən Azərbaycan Respublikasının məhkəmələrinin fəaliyyəti yalnız ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 127-ci maddəsinə görə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinin əsas prinsip və şərtləri aşağıdakılardır:

1. Hakimlər işlərə qərəzsiz, ədalətlə, tərəflərin hüquq bərabərliyinə, faktlara əsasən, və qanunamüvafiq baxırlar.
2. Hər hansı bir şəxs tərəfindən və hər hansı bir səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla məhkəmə icraatına məhdudiyyət qoyulması, qanuna zidd təsir, hədə və müdaxilə edilməsi yolverilməzdir.
3. Ədalət mühakiməsi vətəndaşların qanun və məhkəmə qarşısında bərabərliyi əsasında həyata keçirilir.
4. Bütün məhkəmələrdə işlərin icraatı açıq aparılır.
5. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallar istisna olmaqla, cinayət işlərinin qiyabi məhkəmə icraatına yol verilmir.
6. Məhkəmə icraatı çəkişmə prinsipi əsasında həyata keçirilir.
7. Məhkəmə icraatının istənilən mərhələsində hər kəsin müdafiə hüququ təmin olunur.
8. Ədalət mühakiməsi təqsirsizlik prezumpsiyasına əsaslanır.
9. Azərbaycan Respublikasında məhkəmə icraatı Azərbaycan Respublikasının dövlət dilində və ya müvafiq yerin əhalisinin çoxluq təşkil edən hissəsinin dilində aparılır.

Azərbaycan Respublikasında qəbul edilən yeni qanunvericilik aktları - Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, 1997-ci il 10 iyun tarixli «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanun, «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» 1997-ci il 21 oktyabr tarixli və 2003-cü il 23 dekabr tarixli qanunlar Azərbaycan Respublikasında məhkəmə sisteminin yeni strukturunu müəyyən etdi. Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemini şərti olaraq iki qrupa bölmək olar:

- a) konstitusiya nəzarəti funksiyasını həyata keçirən məhkəmə orqanı;
- b) ümumi məhkəmələr.

Konstitusiya Məhkəməsi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» 23 dekabr 2003-cü il qanunu ilə onun səlahiyyətinə aid edilmiş işlərə baxır. Bu orqan Azərbaycan Respublikasının ən yuxarı məhkəmə orqanıdır və əsas vəzifəsi Konstitusiyanın aliliyini təmin etməyə yönəlmişdir.

Ümumi məhkəmələrin sistemi və səlahiyyəti «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunda göstərilmişdir. Qanunun 19-cü maddəsinə görə Azərbaycan Respublikasında ədalət mühakiməsini

Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sisteminə daxil olan aşağıdakı məhkəmələr həyata keçirir:

- rayon (şəhər) məhkəmələri;
- ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının məhkəməsi;
- hərbi məhkəmələr;
- ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikasının hərbi məhkəməsi;
- yerli iqtisad məhkəmələri;
- beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn mübahisələrə dair Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi;
- Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsi;
- Azərbaycan Respublikasının Apelyasiya Məhkəməsi;
- Azərbaycan Respublikasının İqtisad Məhkəməsi;
- Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsi.

Həmin maddəyə müvafiq olaraq Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi daxilində qanunla müəyyən edilmiş qaydada digər məhkəmələr də yaradıla bilər. Bütün demokratik konstitusiyalar fəvqəladə məhkəmələrin yaradılmasını qadağan edir. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanuna müvafiq olaraq fəvqəladə məhkəmələrin və qanunla nəzərdə tutulmayan qaydada məhkəmənin yaradılması qadağandır.

6. Hakimlərin hüquqi statusu

Hər bir dövlətin Konstitusiyasının daha çox diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən şəxslərin - hakimlərin statusu ilə bağlıdır. «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunun 92-ci maddəsinə görə hakimlər ədalət mühakiməsini həyata keçirmək üçün qanunla müəyyən edilmiş səlahiyyətlərə malik şəxslərdir.

Hakimlərin hüquqi statusu Konstitusiyada və qanunlarda əks olunmuş bir sıra prinsiplərlə müəyyən olunur. Bu prinsiplər sırasına aşağıdakılar daxildir: hakimlərin təyinatı, hakimlərin dəyişilməzliyi, hakimlərin müstəqilliyi, hakimliklə bir araya sığmayan fəaliyyətlə məşğul olmaması.

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında hakimlər təyin olunurlar. Lakin bu təyinat kortəbii xarakter daşımır və hakimliyə namizədlərin müsabiqədən keçməsinə nəzərdə tutur. Bu müsabiqə isə iki pillədə həyata keçirilir. Birinci pillədə hakimlər test üsulu ilə yazılı imtahandan keçirlər. İkinci pillədə isə Məhkəmə-Hüquq Şurasında hakimliyə namizədlərlə fərdi müsahibə aparılır. Qaydalara görə müsabiqəyə 30 yaşı tamam olmuş, 5 il hüquq ixtisası üzrə işləmiş ali təhsilli hüquqşünas, ikili vətəndaşlığı və digər dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan, heç bir siyasi fəaliyyət ilə məşğul olmayan, fiziki və psixi qüsurları olmayan, məhkum olunmamış şəxslər buraxılırlar.

Bundan sonra hakim vəzifəsinə müvafiq sayda namizəd təyin edilmək üçün Azərbaycan Respublikası Prezidentinə təqdim edilir. Azərbaycan Respublikası Prezidenti isə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi və Azərbaycan Respublikası Apelyasiya məhkəmələrinin hakimlərini təyin etmək üçün Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinə təqdimat verir.

Azərbaycan Respublikasının digər məhkəmələrinin hakimlərini isə Azərbaycan Respublikası Prezidenti təyin edir. Naxçıvan MR məhkəmələrinə hakim vəzifəsinə namizədlərin seçilməsində Naxçıvan MR Ali Məclisinin sədri iştirak edir. Azərbaycan Respublikasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi hakimləri 15 il, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası İqtisad Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası Apelyasiya Məhkəməsi, Naxçıvan MR Ali Məhkəməsi hakimləri 10 il, digər məhkəmələrin hakimləri isə 5 il müddətinə təyin edirlər.

Müasir dövrün konstitusiyalarının hakimlərin statusu ilə bağlı nəzərdə tutduğu mühüm prinsip hakimlərin dəyişilməzliyidir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci və «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunun 97-ci maddəsinə görə hakimlər səlahiyyət müddətində dəyişilməzdirlər. Bu prinsipə uyğun olaraq hakim vəzifəsinə təyin olunmuş şəxslər qanunla nəzərdə tutulmuş əsaslar istisna olmaqla özlərinin razılığı olmadan vəzifədən kənarlaşdırıla, daha yüksək və ya daha aşağı vəzifəyə təyin oluna bilməzlər.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 127-ci və «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunun 100-cü maddəsinə görə hakimlər müstəqildirlər və yalnız Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasına və qanunlarına tabedirlər. Qanunun 100-cü maddəsinə görə hakimlərin müstəqilliyi onların səlahiyyəti dövründə siyasətsizləşdirilməsi, dəyişilməzliyi və toxunulmazlığı ilə, vəzifəyə təyin olunmasının, məsuliyyətə cəlb edilməsinin, səlahiyyətlərinə xitam verilməsinin və vəzifədən kənarlaşdırılmasının məhdudlaşdırılması ilə, məhkəmə hakimiyyətinin müstəqil fəaliyyət göstərməsi və ədalət mühakiməsinin qanunda nəzərdə tutulmuş qaydada həyata keçirilməsi ilə məhkəmə icraatına hər hansı şəxs tərəfindən məhdudiyyət qoyulmasının və müdaxilə edilməsinin yolverilməzliyi ilə, hakimlərin şəxsi təhlükəsizliyinin təmin edilməsi yolu ilə həyata keçirilir və onlara vəzifələrinə uyğun sosial təminatlar verilir.

Hakimlərin statusunu müəyyən edən mühüm prinsiplərdən biri hakim vəzifəsi ilə bir araya sığmayan fəaliyyətlə məşğul olmamaq hesab olunur. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 126-cı maddəsinə görə hakimlər heç bir başqa seçkili və təyinatlı vəzifə tuta bilməzlər, elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətindən başqa heç bir sahibkarlıq, kommersiya və digər ödənişli fəaliyyətlə məşğul ola bilməzlər, siyasi fəaliyyətlə məşğul ola bilməz və siyasi partiyalara üzv ola bilməzlər, vəzifə maaşından, habelə elmi, pedaqoji və yaradıcılıq fəaliyyətinə görə aldığı vəsaitdən başqa məvacib ala bilməzlər.

Konstitusiyada hakimlərin statusunu müəyyən edən digər mühüm prinsip məhkəmə immunitətidir. Məhkəmə immuniteti dedikdə, məhkəmə hakimiyyətini həyata keçirən vəzifəli şəxslərin - hakimlərin toxunulmazlığı və məsuliyyətə cəlb edilməsinin qanunla nəzərdə tutulmuş xüsusi qaydada həyata keçirilməsi başa düşülür.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 128-ci və «Məhkəmələr və hakimlər haqqında» qanunun 101-ci maddəsinə görə hakimlər toxunulmazdır. Hakimlərin toxunulmazlığı həmçinin, onların mənzillərinə, xidməti otaqlarına, nəqliyyat və rabitə vasitələrinə, poçt, teleqraf yazışmalarına, şəxsi əmlakına və sənədlərinə də şamil olunur.

Hakim cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna, tutula, həbs edilə bilməz, onların barəsində məhkəmə

qaydasında inzibati tənbeh tədbirləri tətbiq edilə bilməz, onlar axtarısa, şəxsi müayinəyə və gətirilməyə məruz qala bilməzlər. Cinayət törətməkdə şübhə edilən şəxs qismində saxlanılmış hakim şəxsiyyəti müəyyənləşdirildikdən sonra dərhal azad edilməli, bu barədə Azərbaycan Respublikası Baş prokuroruna dərhal yazılı məlumat verilməlidir. Əgər hakimlərin əməllərində cinayət tərkibinin əlamətləri varsa, onlar vəzifədən kənarlaşdırıla bilərlər. Hakimlərin vəzifədən kənarlaşdırılması təşəbbüsü ilə Azərbaycan Respublikası Prezidenti Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsinin rəyi əsasında Azərbaycan Respublikası Milli Məclisi qarşısında məsələ qaldıra bilər. Hakimlər vəzifədən kənarlaşdırıldıqdan sonra Ali Məhkəmənin razılığı və Azərbaycan Respublikası Baş prokurorunun qərarına əsasən, cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə və həbs oluna bilər.

7. Azərbaycan Respublikasının məhkəmə sistemi: məhkəmə müdafiə hüququ və məhkəmə üsulunun formaları

Konstitusiyaya hər kəsin hüquq və azadlıqlarının məhkəmədə müdafiəsinə təminat verir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 60-cı maddəsinin II hissəsinə əsasən hər kəs dövlət orqanlarının, siyasi partiyaların, həmkarlar ittifaqlarının və digər ictimai birliklərin, vəzifəli şəxslərin qərar və hərəkətlərindən (yaxud hərəkətsizliyindən) məhkəməyə şikayət edə bilər. Hər kəsin onun işinə qanunla müəyyən edilmiş məhkəmədə baxılması hüququ vardır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası, maddə 62).

Hal-hazırda Azərbaycan Respublikasında həyata keçirilən məhkəmə hüquq islahatları vətəndaşların məhkəmə müdafiə hüququnun genişlənməsinə səbəb oldu. Bu islahatların mühüm cəhətlərindən biri də xalq iclasçıları (şeffenlər) institutunun ləğv edilməsi və andlı iclasçılar institutunun qanunvericiliyə gətirilməsi oldu.

Vətəndaşların ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsində iştirakının andlı iclasçılar forması şeffenlər formasından daha çox demokratikliyi ilə fərqlənir. Belə ki, şeffenlər sistemində xalq iclasçıları cinayət və mülki işlərin bütün məsələlərini andlılar məhkəmələrində olduğu kimi müstəqil deyil, peşəkar hakimlərlə bir kollegiyada həll edirdilər. Bununla da onlar peşəkar hakimlərin təsiri ilə öz müstəqilliklərini itirir, faktiki olaraq dekorativ rol oynayırdılar.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 359-cu maddəsi konkret işlərə hansı hallarda andlılar məhkəmələrində baxılmasını müəyyən edir. Həmin maddəyə görə hakim aşağıdakı hallarda andlı iclasçıların iştirakı ilə məhkəmə baxışını təyin edir:

1. Təqsirləndirilən şəxsin məhkəməyə verildiyi cinayətə görə cinayət qanununun norması ilə ömürlük azadlıqdan məhrumetmə növündə cəzanın təyin edilməsi imkanı nəzərdə tutulduqda;

2. Xüsusi təhlükəli cinayətə görə məhkəməyə verilmiş təqsirləndirilən şəxslərdən heç olmasa biri ona elan edilmiş ittihamla məhkəmədə andlı iclasçıların iştirakı ilə baxılması haqqında arzusunu bildirdikdə.

Beləliklə, yalnız xüsusilə, ağır cinayətlərdə ittiham edilən şəxslərə münasibətdə andlılar məhkəmələrinin tətbiq olunmasını onunla izah etmək olar ki, bu zaman həmin şəxslərin həyatı həll olunur. Ona görə də belə məsələni 1 və ya 3 hakimə deyil, xalq içərisindən seçilmiş və öz vicdanının səsinə qulaq

asan 12 üzvə həvalə edilməsi daha məqsədə müvafiq olardı.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 125-ci maddəsinin I hissəsinə görə məhkəmə hakimiyyətini ədalət mühakiməsi yolu ilə məhkəmələr həyata keçirir. Həmin maddənin III hissəsinə görə isə məhkəmə hakimiyyəti konstitusiya, mülki və cinayət məhkəmə icraatı vasitəsilə və qanunla nəzərdə tutulmuş digər vasitələr ilə həyata keçirilir.

Göründüyü kimi konstitusiya icraatı ədalət mühakiməsinin bir forması kimi qəbul edilir və Konstitusiya Məhkəməsi tərəfindən həyata keçirilir.

Hüquq ədəbiyyatında ədalət mühakiməsinə verilən anlayış əsasında Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin ədalət mühakiməsini həyata keçirməsini təsdiqləmək olar:

1. Ədalət mühakiməsi məhkəmələr tərəfindən həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi də Azərbaycan Respublikası məhkəmə sisteminə daxil olan ali instansiyadır.

2. Ədalət mühakiməsi məhkəmə iclaslarında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi də onun səlahiyyətinə aid edilmiş işlərə məhkəmə iclaslarında baxır.

3. Ədalət mühakiməsi Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və digər qanunvericilik aktlarında müəyyən edilmiş demokratik prinsiplər əsasında həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi də öz fəaliyyətini Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında və «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» qanunun 15 - 19-cu və 25 - 29-cu maddələrində nəzərdə tutulmuş prinsiplər əsasında həyata keçirir.

4. Ədalət mühakiməsi qanunla müəyyən edilmiş prosessual qaydada həyata keçirilir. Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsi də Konstitusiya icraatını «Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» qanunda müəyyən edilmiş prosessual qaydada həyata keçirir.

«Konstitusiya Məhkəməsi haqqında» qanunun 40-cı maddəsinə görə Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsində icraat aşağıdakı 2 üsulla həyata keçirilir:

- a) Konstitusiya məhkəmə icraatı;
- b) xüsusi Konstitusiya icraatı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsində baxılan Konstitusiya işləri üzrə konstitusiya məhkəmə icraatı aşağıdakı növlərdə həyata keçirilir: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 130-cu maddəsinin III hissəsinin 1-6-cı və 8-ci bəndlərində nəzərdə tutulmuş məsələlərin həlli üçün verilmiş sorğularla əlaqədar işlərin icraatı; qanunverici, icra və məhkəmə hakimiyyəti orqanları arasında səlahiyyətlər bölgüsü ilə bağlı mübahisələrlə əlaqədar sorğular üzrə işlərin icraatı.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsində baxılan konstitusiya işləri üzrə xüsusi konstitusiya icraatı aşağıdakı növlərdə həyata keçirilir: Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasını və qanunlarının şərh edilməsi üçün verilən sorğularla əlaqədar işlərin icraatı; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin səhhətinə görə öz səlahiyyətlərini icra etmək qabiliyyətini, tamamilə, itirdiyi barədə məlumatı aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin müraciəti ilə əlaqədar işlərin icraatı; Azərbaycan Respublikası Prezidentinin istefa ərizəsinə baxılması ilə əlaqədar işlərin icraatı; Azərbaycan

Respublikası Prezidentinin vəzifədən kənarlaşdırılması məsələsi ilə əlaqədar işlərin icraatı; Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi deputatları seçkilərinin nəticələrinin yoxlanılması və təsdiqi ilə əlaqədar işlərin icraatı; yeni seçilmiş Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin ilk iclasının keçirilməsi vaxtının təyin edilməsi ilə əlaqədar olan işlərin icraatı; Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin və ya Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının mətnində dəyişikliklər edilməsi haqqında təkliflərinə dair Azərbaycan Respublikası Konstitusiya Məhkəməsinin rəyinin çıxarılması ilə əlaqədar işlərin icraatı.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Prosessual Məcəlləsinin 66-cı maddəsinə görə ədalət mühakiməsinin bir forması olan cinayət mühakimə icraatını aşağıdakı məhkəmələr həyata keçirir: rayon (şəhər) məhkəmələri, hərbi məhkəmələr, ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikası məhkəməsi, ağır cinayətlərə dair işlər üzrə Azərbaycan Respublikası hərbi məhkəməsi, Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası Apelyasiya Məhkəməsi, Azərbaycan Respublikası Ali Məhkəməsi.

Azərbaycan Respublikasında ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin icraatına aid edilən mülki, cinayət və digər işlər üzrə ali məhkəmə orqanı Azərbaycan Respublikasının Ali Məhkəməsidir. O, qanunla müəyyən edilmiş prosessual qaydalarda ümumi və ixtisaslaşdırılmış məhkəmələrin işinə nəzarəti həyata keçirir, məhkəmələrin praktikasına aid məsələlər üzrə izahatlar verir.

8. Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu

Azərbaycan Respublikasında məhkəmə hakimiyyəti sistemində daxil olan prokurorluq orqanlarının dövlət hakimiyyəti sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi aktual məsələlərdən biridir.

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası qəbul edilərkən Konstitusiyaya prokurorluğun məhkəmə hakimiyyəti sistemində statusunu müəyyən edən bir maddə daxil edildi (maddə 133). Həmin maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu qanunla nəzərdə tutulmuş qaydada və hallarda qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir, qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət işləri başlayır və istintaq aparır, məhkəmədə dövlət ittihamını müdafiə edir, məhkəmədə iddia qaldırır, məhkəmə qərarlarından protest verir.

1999-cu il 7 dekabrda qəbul edilmiş «Prokurorluq haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununa əsasən sosializm dövründən qalmış nəzarətini əlindən alaraq, prokurorluğun nəzarət funksiyasını yalnız təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarətlə məhdudlaşdırdı. Beləliklə, prokurorluğun «nəzarət hakimiyyətinə» son qoyuldu.

Qanunun 2-ci maddəsinə əsasən Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu məhkəmə hakimiyyəti sistemində daxil olmaqla ərəzi və ixtisaslaşdırılmış prokurorluqların Azərbaycan Respublikası Baş prokurorun tabeliyinə əsaslanan vahid mərkəzləşdirilmiş orqandır.

Azərbaycan Respublikasının Prokurorluğu sistemində daxildir:

- Azərbaycan Respublikasının Baş Prokurorluğu;
- Azərbaycan Respublikasının Hərbi Prokurorluğu;

- Naxçıvan Muxtar Respublikasının Prokurorluğu;
- rayon (şəhər) prokurorluqları;
- hərbi və nəqliyyat ixtisaslaşdırılmış prokurorluqları;
- tədris-elm müəssisələri, mətbuat orqanları, mətbəə, sosial məişət, təsərrüfat təyinatlı digər qurumlar.

Prokurorluq qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda və qaydada:

- cinayət işi başlayır və ibtidai istintaq aparır;
- ibtidai istintaqa prosesual rəhbərlik edir və qanunlara riayət edilməsini təmin edir;
- təhqiqat və əməliyyat-axtarış orqanlarının fəaliyyətində qanunların icra və tətbiq olunmasına nəzarət edir;
- məhkəmədə iddia qaldırır (ərizə verir), mülki və iqtisadi mübahisələrə dair işlərə baxılmasında iddiaçı kimi iştirak edir;
- məhkəmədə cinayət işlərinə baxılmasında tərəf kimi iştirak edir, dövlət ittihamını müdafiə edir;
- məhkəmə qərarlarından protest verir;
- məhkəmələr tərəfindən təyin edilmiş cəzaların məqsədinə nail olunmasında iştirak edir.

«Prokurorluq haqqında» qanunun 5-ci maddəsinə görə, prokurorluğun fəaliyyətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır: qanunçuluq; hər kəsin qanun qarşısında hüquq bərabərliyi; fiziki şəxslərin hüquq və azadlıqlarına, hüquqi şəxslərin hüquqlarına əməl və hörmət edilməsi; obyektivlik, qərəzsizlik və faktlara əsaslanma; vahidlik və mərkəzləşdirmə, ərazi və ixtisaslaşdırılmış prokurorların Azərbaycan Respublikasının Baş prokuroruna tabe olması; siyasi bitərəflik.

Azərbaycan Respublikası Prokurorluğu qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada xarici ölkələrin müvafiq orqanları və beynəlxalq təşkilatlarla əlaqə yaradır və öz səlahiyyətləri çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn məsələlərin həllində iştirak edir. Hər hansı şəxs tərəfindən, hər hansı səbəbdən bilavasitə, yaxud dolayı yolla prokurorluğun qanuni fəaliyyətinə məhdudiyyət qoyulması, təsir, hədə, qanunsuz müdaxilə edilməsi, habelə prokurorluğa hörmətsizlik göstərilməsi yolverilməzdir və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə nəzərdə tutulmuş məsuliyyətə səbəb olur.

MÖVZU 4. MÜLKİ HÜQUQUN PREDMETİ VƏ MÜLKİ HÜQUQ MÜNASİBƏTLƏRİ.

P L A N

- 1. Mülki hüququn anlayışı və sistemi. Mülki qanunvericilik.**
- 2. Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı, növləri və məzmunu.**
- 3. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri və obyektləri.**
- 4. Əqdlər.**
- 5. İddia müddəti.**

1. Mülki hüququn anlayışı və sistemi. Mülki qanunvericilik.

Mülki hüququn anlayışı və sistemi. Mülki hüquq - milli hüququn mühüm bir sahəsi olub, əmtəə-pul və digər əmlak münasibətlərini, habelə bunlarla əlaqədar olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzim edir. Bu münasibətlər mülki-hüquqi tənzimləmənin predmetini təşkil edir.

Mülki hüququn tətbiqi sferası çox genişdir. O, yalnız əmtəə-pul münasibətlərini deyil, həm də mülkiyyət münasibətlərini, dövriyyə iştirakçılarının alqı-satqı, əmlak kirayəsi, borc, podrat, habelə komissiya, tapşırıq, saxlama və s. bu kimi müqavilə münasibətlərini nizama salır. Bura, həmçinin, vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi, əsassız varlanma nəticəsində əldə edilənlərin qaytarılması, əqli mülkiyyət, vərəsəliklə bağlı münasibətlər də aiddir. Bütün bunlar indiki dövrdə - bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə mülki hüququn rolunun daha da artmasına səbəb olur.

Göstərilən ictimai münasibətlərin mülki-hüquqi tənziminin özünəməxsus metodu var. Hüquq nəzəriyyəsindən məlum olduğu kimi hüququn ictimai münasibətlərə təsiri üsulları və vasitələri hüquqi tənzimləmənin metodu adlanır. Bu və ya digər hüquq sahəsinin metodu həmin sahə ilə tənzimlənən ictimai münasibətlərin xarakterindən, cəmiyyətdəki sosial-iqtisadi və siyasi vəziyyətdən, müvafiq ictimai münasibətlərin iştirakçılarının vəziyyətindən asılıdır. Hüquqi tənzimləmə məqsədlərinə uyğun olaraq subyektlərin lazımi davranışını təmin edən bu vasitələrin məcmusu bu və ya başqa hüquq sahəsinin metodunu səciyyələndirir. Mülki hüququn metodu - ictimai münasibətləri mülki-hüquqi tənzimləmə metodudur.

İctimai münasibətləri mülki-hüquqi tənzimləmə metodu dedikdə, mülki münasibətləri tənzim edən normalarda nəzərdə tutulan forma, üsul və fəndlərin məcmusu başa düşülür. Mülki hüququn (predmeti də daxil olmaqla) digər hüquq sahələrindən fərqləndirilməsi məhz bu metodun aşağıdakı xüsusiyyətləri ilə səciyyələnir:

- 1) Tərəflərin bərabərliyi;
- 2) Tərəflərin münasibətin məzmununu müəyyən edən sərbəstliyi (dispozitivliyi);
- 3) Tərəflərin təşəbbüskarlığı;
- 4) Münasibətlərin bir qayda olaraq iddia qaydasında müdafiəsi;
- 5) Tərəflərin əmlak məsuliyyəti.

Subyektlərin hüquq bərabərliyinə əsaslanan, əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzim edən mülki hüquq normaları nizamsız vəziyyətdə deyil, müəyyən

sistemdə düzülmüşlər. Mülki hüquq institutlarının müəyyən məntiqi ardıcılıqla düzülməsinə mülki hüququn sistemi deyilir. Mülki hüquq institutu dedikdə isə, eyni cinsli münasibətləri tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Məsələn, mülkiyyət münasibətlərini tənzim edən hüquq normalarının məcmusu mülkiyyət hüququ institutu adlanır.

Mülki hüququn sistemi obyektiv surətdə formalaşmışdır və mülki hüququn predmetinə daxil olan ictimai münasibətlərin spesifik xüsusiyyətlərinə əsaslanır. Digər müstəqil hüquq sahələri kimi mülki hüququn sistemi də iki hissədən - ümumi və xüsusi hissələrdən ibarətdir. Mülki hüququn predmetinə daxil olan saysız-hesabsız ictimai münasibətlərin ümumi xüsusiyyətləri onların hüquqi tənzimləmə vahidliyini, bu münasibətlərin konkret növlərinin spesifik əlamətləri isə onların hüquqi tənzimləmə differensiasiyasını qabaqcadan müəyyən edir.

Ümumi hissəyə elə normalar və müddəalar daxildir ki, onlar ümumi xarakter daşıyır və bütün hüquq institutları, yaxud onların çoxuna eyni dərəcədə tətbiq edilir. Buraya mülki hüququn predmetini, vəzifələrini, onun əsas prinsiplərini, mülki hüquq üzrə hüquq münasibətlərini müəyyən edən bölmələr, habelə şəxslər (fiziki və hüquqi), əşya hüququ, o cümlədən mülkiyyət hüququ, əqdlər, müddətlər və öhdəliklər haqqında ümumi müddəalar daxildir. Mülki hüququn ümumi hissəsinin normaları sayəsində fiziki və hüquqi şəxslər arasında, habelə onların öz aralarında, fəaliyyətin bütün sahələrində - sənaye, nəqliyyat, tikinti, ticarət, məişət, kənd təsərrüfatı, sahibkarlıq, əqli fəaliyyət və digər sahələrdə əmlak münasibətlərinin eyni cür tənzimlənməsi həyata keçirilir.

Mülki hüquqla tənzim olunan ictimai münasibətlərin ayrı-ayrı növlərini və qruplarını nizama salan normalar mülki hüququn xüsusi hissəsinə təşkil edir. Xüsusi hissə özündə məzmunca müxtəlif mülki hüquq normalarını birləşdirir. Bu normalar mülki hüquq institutlarında qruplaşdırılır. Mülki hüquq institutu özündə müəyyən növ ictimai münasibətlərin yalnız bir hissəsinə tənzim edən normaları birləşdirir.

Xüsusi hissəyə müqavilələrdən əmələ gələn öhdəliklər - alqı-satqı, dəyişmə, bağışlama, əmlak kirayəsi, icarə, borc, lizinq, podrat, tapşırıq, və s.; qanundan əmələ gələn öhdəliklər - özgə işlərini tapşırıqsız aparma, əsassız varlanma; mülki hüquq pozuntularından (deliktlərdən) əmələ gələn öhdəliklər, habelə vərəsəlik hüququnu müəyyən edən bölmələr daxildir. Bura, həmçinin, yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinə olan hüquqlar - müəlliflik hüququ, kəşf hüququ, ixtira, səmərələşdirmə təkliflərinə və sənaye nümunələrinə olan hüquqları əks etdirən normalar aiddir.

Beləliklə, mülki hüquq normalarının sistem halında qruplaşmasının, nəinki nəzəri, həm də hüquqyaradıcı və hüquqtətbiqedici orqanlar üçün mühüm praktiki əhəmiyyəti vardır. Məzmunu mülki hüquq normalarından ibarət olan yeni normativ aktların qəbul edilməsi zamanı onların mövcud olan hüquq normalarına uyğunluğunu müəyyənləşdirmək lazımdır. Mülki hüquq normalarının müəyyən sistemdə qruplaşması bu işi xeyli asanlaşdırır. Əks-təqdirdə, mülki hüquq normalarının nizamsız vəziyyətdə olması qəbul edilən qanunların onlara uyğunluğunun müəyyənləşdirilməsində olduqca çətinliklər yaradardı. Mülki hüquq normalarının müəyyən meyarlara görə sistemləşdirilməsi bu normaların konkret hadisələrə uyğun olaraq axtarılıb-tapılması və tətbiq edilməsini xeyli asanlaşdırır.

Mülki qanunvericilik (mülki hüququn mənbələri). Mülki hüquq normalarının, vahidliyi və differensiasiyası nəzərə alınmaqla qruplaşdırılması öz ifadəsini mülki hüququn mənbələri hesab edilən müxtəlif hüquqi normativ aktlarda tapır. Özündə əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzim edən, mülki hüquq normalarmı əks etdirən aktların məcmusuna mülki qanunvericilik deyilir.

Mülki Məcəllənin 2-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının mülki qanunvericiliyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasına əsaslanır və bu Məcəllədən, digər qanunlardan və onların əsasında qəbul edilən, mülki hüquq normalarını müəyyənləşdirən başqa normativ-hüquqi aktlardan ibarətdir.

Mülki qanunvericilik mülki hüquq münasibətləri subyektlərinin hüquqi vəziyyətini, mülkiyyət hüququnun və başqa əmlak hüquqlarının əmələ gəlməsi əsaslarını və həyata keçirilməsi qaydasını müəyyənləşdirir, müqavilə və digər öhdəlik münasibətlərini, habelə sair əmlak münasibətlərini və onlarla bağlı olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləyir. Ailə, əmək münasibətləri, təbii ehtiyatlardan istifadə, ətraf mühitin mühafizəsi, müəlliflik hüququ və əlaqəli hüquqlar ilə bağlı münasibətlər, əgər ailə, əmlak, torpaq, təbiəti mühafizə, müəlliflik və digər xüsusi qanunvericilikdə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, mülki qanunvericilik və başqa hüquqi aktlar ilə tənzimlənir.

Mülki hüququn mənbələri içərisində ən mühüm və əsas yeri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası tutur. Konstitusiyada mülkiyyət və onun formaları, vətəndaşların mülkiyyət və əqli mülkiyyət hüququ, şəxsi və mənzil toxunulmazlığı, sağlamlığın qorunması, şərəf və ləyaqətin müdafiəsi, azad sahibkarlıq, zərərin ödənilməsini tələb etmək və s. hüquqları, həmçinin, onların həyata keçirilməsi təminatlarını müəyyən edən məsələlər öz əksini tapmışdır.

Konstitusiyadan sonra mülki hüququn mənbələri içərisində Azərbaycan Respublikasının 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmiş Mülki Məcəlləsi başlıca yer tutur. 74 fəsildən və 1325 maddədən ibarət olan bu Məcəllənin ümumi hissəsində (1-566-cı maddələr) mülki hüququn ümumi və prinsipial müddəaları təsbit olunmuş, xüsusi hissədə (567-1325-ci maddələr) isə öhdəlik hüququnun bütün növləri müvafiq ardıcılıqla verilmiş, vərəsəlik hüququnun ümumi və xüsusi hissəsini tənzim edən normalar sistemləşdirilmişdir.

Vəzifələri mülki hüquq subyektlərinin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərini tənzimləməkdən, onların hüquqlarını və qanuni mənafeələrini müdafiə etməkdən, fiziki şəxslərin şərəfini, ləyaqətini, işgüzar nüfuzunu, şəxsi həyatının və şəxsi toxunulmazlığının müdafiəsi hüququnu qorumaqdan, mülki dövriyyəni təmin etmək, sahibkarlıq fəaliyyətini dəstəkləmək və sərbəst bazar iqtisadiyyatının inkişafına şərait yaratmaqdan ibarət olan bu Məcəllənin əsas məqsədi üçüncü şəxslərin hüquqlarına xələl gətirmədən mülki dövriyyənin azadlığını onun iştirakçılarının bərabərliyi əsasında təmin etməkdir.

Mülki hüququn mənbələrinə həm də Azərbaycan Respublikası Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları da daxildir. Lakin Nazirlər Kabinetinin qəbul etdiyi bütün aktlar deyil, yalnız mülki münasibətlər sahəsində qəbul etdiyi qərar və sərəncamlar mülki hüququn mənbəyini təşkil edir. Bu aktlarla əsasən, təşkilatlar arasındakı əmlak münasibətləri nizama salınır. Bundan başqa, digər dövlət orqanlarının verdiyi aktlar da mülki hüququn mənbəyi sayılır və mülki münasibətləri nizama salır. Məsələn, Milli Bankın instruksiyası ilə kredit və hesablaşma münasibətləri, Nəqliyyat Nazirliyinin qaydaları və başqa aktları ilə sərnişinlərin və yüklərin daşınması və s. münasibətlər nizama salınır.

Mülki hüquq normaları, həmçinin, yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanlarının qərarlarında öz əksini tapır.

Azərbaycan Respublikasının bütün qanunları kimi mülki qanunlar da dərc edildiyi gündən qüvvəyə minir (əgər qanunda başqa müddət göstərilməyibsə). Mülki qanunların geriyə qüvvəsi yoxdur, yəni mülki qanunlar ondan əvvəl yaranan münasibətlərə tətbiq edilmir. Mülki Məcəllənin 7-ci maddəsinə əsasən, qanunla birbaşa nəzərdə tutulmuş hallarda mülki qanunvericiliyin geriyə qüvvəsi ola bilər. Mülki hüquq subyektlərinə ziyan vurarsa və ya onların vəziyyətini pisləşdirsə, mülki qanunvericiliyin geriyə qüvvəsi ola bilməz. Mülki hüquq normaları, onların ləğv olunması və ya qanun qaydasında dəyişdirilməsi ilə öz qüvvəsini itirir.

Azərbaycan Respublikasının mülki qanunları respublikanın bütün ərazisində qüvvədədir. Mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan hüquqlar Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində maneəsiz həyata keçirilə bilər və hökmən mühafizə edilməlidir.

Mülki qanunvericilik Azərbaycan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən bütün fiziki və hüquqi şəxslər üçün qüvvədədir. Mülki qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş

qaydalar, əgər qanunda ayrı hal nəzərdə tutulmayıbsa, əcnəbilərin, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və xarici hüquqi şəxslərin iştirak etdiyi münasibətlərə də tətbiq olunur. Xarici vətəndaşların və hüquqi şəxslərin Azərbaycan Respublikası ərazisindəki hüquqi vəziyyətinin müəyyən edilməsində beynəlxalq müqavilələrin böyük əhəmiyyəti var.

Məhkəmələr tərəfindən qəbul edilən aktlar heç bir hüquq norması yaratmadığı, dəyişdirmədiyi və xitam etmədiyi üçün mülki hüququn mənbəyi də hesab edilmir. Bu aktların ən böyük əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, onlar mülki qanunvericilikdəki boşluğu doldurur və qərarların qanuna uyğun qəbul edilməsini təmin edir. Mülki qanunvericilikdə boşluq o deməkdir ki, müəyyən məsələ hüquq vasitəsilə həll edilməlidir, lakin qanunvericilikdə onun hüquqi cəhətdən həlli nəzərdə tutulmayıb.

Məhkəmə mübahisəli məsələni həll edərkən qanunvericilikdəki boşluğu aşkar edərsə, özü onu həll edə bilməz. Bu halda o, qanunverici orqana yeni norma qəbul etmək haqqında müvafiq təqdimat verməlidir. Qanunla müəyyən edilmiş hallarda məhkəmə konkret işi qanunun analogiyası (yunanca *analogia* - uyğunluq, oxşarlıq), yaxud hüququn analogiyası əsasında həll edə bilər.

Mülki Məcəllənin 11-ci maddəsinə əsasən, mülki hüquq münasibətləri mülki qanunvericiliklə və ya tərəflərin razılaşması ilə birbaşa tənzimlənmədikdə və onlara tətbiq edilə bilən işgüzar adət olmadıqda həmin münasibətlərə, əgər bu, onların mahiyyətinə zidd deyildirsə, oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki qanunvericilik normaları tətbiq edilir (qanunun analogiyası).

Oxşar münasibətləri tənzimləyən mülki hüquq normaları olmadıqda tərəflərin hüquq və vəzifələri mülki qanunvericilik prinsipləri əsas götürülməklə tənzimlənilir (hüququn analogiyası). Hüququn analogiyası tətbiq edilərkən ədalət, insaf və mənafeq tələbləri nəzərə alınmalıdır. Mülki hüquqları məhdudlaşdıran və ya məsuliyyət müəyyənləşdirən mülki qanunvericilik normalarının analogiya üzrə tətbiqinə yol verilmir.

2. Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı, növləri və məzmunu

Mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı və xüsusiyyətləri. Müxtəlif səpkili normativ aktlarda ehtiva olunan mülki hüquq normalarının tənzim etdiyi əmlak və şəxsi qeyri - əmlak xarakterli ictimai münasibətlər mülki hüququn predmetini təşkil edir. İctimai münasibətlərin mülki-hüquqi tənzimlənmə mexanizminin açılmasında mülki hüquq münasibətlərinin anlayışı mühüm rol oynayır.

İctimai münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə tənzim edilməsi nəticəsində onlar hüquqi forma əldə edir və mülki hüquq münasibətləri təşəkkül tapır. Mülki hüquq münasibətləri - mülki hüquq normaları ilə nizama salınan bu və ya digər münasibətlər deyil, məhz həmin ictimai münasibətlərdir. Mülki hüququn predmetinə həm əmlak, həm də şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri daxildir. Əmlak münasibətlərinin mülki hüquqla tənzim edilməsi nəticəsində mülki əmlak hüquq münasibətləri əmələ gəlir. Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri də, bu münasibətlərin mülki hüquq normaları ilə nizama salınması nəticəsində formalaşır.

Mülki hüquq normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlərə mülki hüquq münasibətləri deyilir. Eyni anlayış şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri üçün də xasdır. Hüquqi tənzimlənmə hər hansı bir yeni ictimai münasibətin əmələ gəlməsinə deyil, mülki hüquq münasibətlərinin növlərindən biri olan və artıq mövcud olan şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə müəyyən forma verməsinə səbəb olur.

Mülki hüquq münasibətlərini digər ictimai münasibətlərdən fərqləndirən bir sıra spesifik xüsusiyyətlər vardır. Bu xüsusiyyətlər aşağıdakılardır:

- 1) Mülki hüquq münasibətlərinin subyekt çoxluğunun olması və bu subyektlərin bir-birinə qarşı münasibətdə bərabər olması;

- 2) Mülki hüquq münasibəti subyektlərinin münasibətin məzmununu müəyyən etməkdə sərbəstliyi;
- 3) Mülki hüquq münasibətlərinin obyekt çoxluğunun olması;
- 4) Mülki hüquq münasibətlərinin əmələgəlmə əsaslarının müxtəlifliyi;
- 5) Mülki hüquq münasibətlərinin pozulması nəticəsində məsuliyyətin əmlak xarakteri daşması;
- 6) Mülki hüquq münasibətlərinin müdafiəsinin bir qayda olaraq iddia qaydasında olması.

Beləliklə, bütün bu xüsusiyyətləri ümumiləşdirməklə mülki hüquq münasibətlərinə belə bir geniş anlayış vermək olar: subyektləri bir-biri ilə qarşılıqlı hüquq və vəzifələrlə əlaqədar olan, subyektlərin bərabərliyinə, sərbəstliyinə və məsuliyyətinə əsaslanan, pozularkən bir qayda olaraq iddia qaydasında müdafiə olunan, əmtəə-pul formasında olan əmlak münasibətləri və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinin məcmusuna mülki hüquq münasibətləri deyilir.

Mülki hüquq münasibətlərinin təsnifatı (növləri). Mülki hüquq münasibətləri bir sıra əsaslara görə təsnifləşdirilir: Maddi məzmununa görə mülki hüquq münasibətləri 2 yerə bölünür:

1. Əmlak münasibətləri;
2. Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri.

Mülki hüquq münasibətlərinin əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərinə bölgüsü onunla xarakterizə olunur ki:

1. Əmlak münasibətləri iqtisadi dəyərə malik olan münasibətlədirsə, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri maddi məzmununa, iqtisadi dəyərə malik olmayan münasibətlərdir;
2. Əmlak münasibətlərindən fərqli olaraq, şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri vətəndaşların və ya təşkilatların qeyri-əmlak marağına xidmət edir;
3. Əmlak münasibətlərində hüquq varisliyinə yol verilirə, şəxsi qeyri-əmlak münasibətlərində hüquq varisliyinə yol verilmir.

Mülki hüquq münasibətləri içərisində ən çox rast gəlinəni əmlak münasibətləridir. Təşkilatların, habelə vətəndaşların mülki hüquqları və vəzifələri əksər hallarda əmlak xarakterli olur.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri 3 qrupa ayrılır:

1. Şəxsi qeyri-əmlak xarakterli hüquq münasibətləri;
2. Yaradıcı fəaliyyəti özündə cəmləşdirən hüquq münasibətləri;
3. Təşkilati hüquq münasibətləri.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquq münasibətləri özündə qeyri-əmlak xarakterli cəhətləri birləşdirir ki, həmin cəhətlər insanla bağlıdır. Məsələn, ad, şərəf, ləyaqət və s.

Yaradıcı fəaliyyəti özündə cəmləşdirən hüquq münasibətləri bu münasibətlər içərisində mühüm yer tutur. Bu münasibətlərin özünəməxsusluğu onun məzmunu və obyektini araşdırılarkən aydın olur. Bu mülki hüquq münasibətlərinin obyektini şəxsiyyətin mənəvi, yaradıcı fəaliyyətidir. Bura elm, ədəbiyyat və incəsənət əsərləri aiddir.

Şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri içərisində təşkilati mülki hüquq münasibətləri mühüm yer tutur. Təşkilati hüquq münasibətləri əmlak və şəxsi qeyri-əmlak münasibətləri ilə əlaqədardır. Çox zaman onlar arasında hüquqi əlaqələrin reallaşmasına xidmət edir. Bu cür münasibətlərə misal olaraq, nümayəndəliyi (təmsilçiliyi) göstərmək olar. Mülki hüquq münasibətləri içərisində nəzarətedici münasibətlər də özünəməxsus yer tutur. Burada subyektlərdən birinə digərinin fəaliyyətinə nəzarət etmək hüququ verilir. Məsələn, sifarişçinin sifarişi qəbul edən işinə nəzarəti. Qeyd etdiyimiz münasibətlərin lazımı səviyyədə reallaşması üçün məlumat münasibətlərinin də xidməti az deyildir. Bu cür münasibətə sifariş qəbul edən sifarişçiyə mövcud vəziyyət barədə məlumat verməsi və s.

misal ola bilər.

Subyektlərin əlaqəsinə görə mülki hüquq münasibətləri mütləq və nisbi hüquq münasibətlərinə bölünür.

Mütləq hüquq münasibətlərində səlahiyyətli şəxs qarşısında bütün digər şəxslər məsuliyyət daşıyırlar. Bu münasibətlərə mülkiyyət hüququ münasibətlərini aid etmək olar. Məsələn, vətəndaş ona məxsus olan yaşayış evi üzərində mülkiyyətçiyə xas olan bütün hüquqlara malikdir və digər şəxslər onun bu hüquqlarını pozmaqdan çəkinməlidirlər.

Nisbi hüquq münasibətlərində isə səlahiyyətli şəxs qarşısında, ancaq bir və ya bir neçə konkret şəxs məsuliyyət daşıyır. Bu münasibətlərdə səlahiyyətli şəxsin hüququ nisbi hüquq münasibətləri ilə tənzim edilir. Məsələn, borc müqaviləsinə əsasən, səlahiyyətli şəxs, yəni kreditör öz borcunu yalnız bir şəxsdən, borcludan tələb edə bilər.

Hüquqların həyata keçirilməsi ilə mülki hüquq münasibətləri əşya və öhdəlik hüquq münasibətlərinə bölünür.

Əşya münasibətləri bu və ya digər subyektlərin - təbii obyektlər, istehsal vasitələri, əməyin nəticələrinə malik olması ilə bağlı olan münasibətlərdir. Onların hamısı öz-özlüyündə, birinci, subyektin ona məxsus olan əşyaya, ikinci, onun və digər şəxslər barəsində bu əşyaya olan münasibətlərini təşkil edir.

Əşya münasibətlərinin bu cür ikili təbiəti prinsipial əhəmiyyətə malikdir. Şəxsin əşyaya olan münasibəti normal istehsalı müəyyən edən şərtədir. İstehsal o vaxt maksimum effektiv olur ki, istehsalçı əşyaya sahiblik etsin, ondan istifadə etsin və onun üzərində sərəncam versin.

Əmlak münasibətlərinin hüquqi xarakterindən danışsaq, onu deməliyik ki, əşya sahibi əmlaka öz şəxsi əmlakı kimi yalnız kənar şəxslərin müdaxiləsinin qarşısı alındıqdan sonra münasibət göstərə bilər.

Öhdəlik münasibətləri - əmlakın bir şəxsdən digərinə keçməsi ilə bağlıdır. Əgər səlahiyyətli şəxsin marağının təmin edilməsi üçün vəzifə daşıyan şəxslərin fəal hərəkəti tələb olunarsa bu cür hüquq münasibətləri öhdəlik münasibətləri adlanır. Məsələn, satıcı, satdığı əşyanın qiymətini alıcıdan tələb etməyə haqlıdır. Burada alıcının fəal hərəkət etməsi tələb olunur. Bu münasibətlər təbiətən müxtəlifdirlər. Onların ən böyük qrupu əmlakın sahibliyə, istifadəyə və sərəncama verilməsinə səbəb olan müqavilələr əsasında, müəyyən bir hissəsi isə iştirakçılar arasında hər hansı razılığın olmadığı hallarda yaranır. Onlara ziyanvurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər və s. misal ola bilər.

Hüquqi məzmununa görə mülki hüquq münasibətləri sadə və mürəkkəb hüquq münasibətlərinə bölünür. Əgər bir tərəfdə hüquq, digər tərəfdə vəzifə varsa, bu cür hüquq münasibətlərinə sadə və yaxud birtərəfli hüquq münasibətləri deyilir. Məsələn, borc müqaviləsindən yaranan münasibətlər və s. hər iki tərəfdə hüquq və vəzifələrin olduğu münasibətlərə mürəkkəb və yaxud ikitərəfli hüquq münasibətləri deyilir. Alqı-satqı, əmlak kirayəsi və s. müqavilələrdən əmələ gələn münasibətlər buna misal ola bilər.

Mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitamının əsasları. - Mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi (dəyişməsi, xitamı) əsasını hüquqi faktlar təşkil edir. Hüquqi faktlar dedikdə, hüquq normasında nəzərdə tutulan və hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam edilməsinə səbəb olan həyati hallar başa düşülür. Lakin faktların hamısı deyil, yalnız müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olan hüquqi əhəmiyyətli faktlar hüquqi faktdır.

Hüquqi faktlar üçün üç əsas hal xarakterikdir:

- 1) hüquqi fakt - bizim şüurumuzdan, düşüncəmizdən asılı olmayan real gerçəklikdir;
- 2) hüquqi fakt - mülki hüquq normalarında nəzərdə tutulur. Məhz bu normalar onun hüquqi əhəmiyyət kəsb etdiyini bildirir;
- 3) hüquqi fakt - hansı faktların mülki hüquq normaları əsasında müəyyən nəticəyə gəlməsini müəyyən edir.

Hüquqi nəticəyə səbəb olan hüquqi faktlar üç dərəcəyə (kateqoriyaya) bölünür:

1. Hüquq yaradan hüquqi faktlar;
2. Hüquq dəyişən hüquqi faktlar;
3. Xitamverici hüquqi faktlar.

Hüquq yaradan hüquqi faktlar mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına səbəb olur. Buna alqı-satqı müqaviləsini misal göstərmək olar. Burada, alıcıda aldığı əşyaya mülkiyyət hüququ yaranır. Adətən, hüquq yaradan hüquqi faktlarda subyektə hüquq ilk dəfə verilir.

Hüquq dəyişən faktlar o hüquqi faktlara deyilir ki, burada fakt mütləq hüquq münasibətlərinin dəyişməsinə səbəb olur. Bu cür faktlara borcun tələb edilməsinin güzəşti və ya başqa şəxsə keçirilməsini misal göstərmək olar. Mülki hüquq münasibətlərinin dəyişməsi təkcə bu münasibətlərin subyektiv tərkibində deyil, həm də obyektlərinin, məzmununun dəyişməsində özünü göstərir. Məsələn, əmlak kirayəsi (icarə) müqaviləsinə əsasən, kirayəçi (icarəçi) əşyanı itirərsə, onun dəyərini ödəməlidir.

Xitamverici hüquqi faktlar elə faktlardır ki, burada mövcud hüquq normaları əsasında mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilir. Mülki hüquq münasibətlərinə xitam verilməsi şəraitdən asılı olaraq müxtəlif cür olur. Məsələn, mülkiyyət hüququ olan obyektin məhvi, sıradan çıxması, hüquq münasibətlərinə girən iştirakçılardan birinin ölməsi, borclunun borcu ödəməsi və s.

Mülki hüquqi nəticələrin baş verməsi üçün tələb olunur ki, onları yaradan şərait qanunla müəyyən olunsun. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 14-cü maddəsində deyilir: «Mülki hüquqlar və vəzifələr mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan əsaslardan, habelə fiziki və hüquqi şəxslərin qanunvericilikdə nəzərdə tutulması da, mülki qanunvericiliyin prinsiplərinə görə mülki hüquqlar və vəzifələr doğuran hərəkətlərindən əmələ gəlir». Hüquqi nəticələr müxtəlifdir. Məsələn, insanın doğulması faktı ilə onun mülki hüquq qabiliyyəti yaranır, vətəndaşın 18 yaşına çatması ilə o, tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir, iddianın irəli sürülməsi iddia müddətinin axımını kəsir.

Hüquqi faktların daha çoxsaylı qrupunu mülki hüquq münasibət-ərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və ya xitamı ilə bağlı vəziyyətlər (əsaslar) təşkil edir (MM-nin 14-cü maddəsinin 2-ci hissəsi). Həmin əsaslara əqdlər, müqavilələr, səlahiyyətli orqanların verdiyi aktlar, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərlərinin yaradılması, başqa şəxsə zərər vurulması, əsassız varlanma və s. daxildir. Qanun mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsi, dəyişməsi və xitam olunmasını çox vaxt bir vəziyyətlə deyil, hüquqi və ya faktiki tərib adlanan hüquqi faktların məcmusu ilə əlaqələndirir. Məsələn, vəsiyyətnaməyə görə vəərəsə üç hüquqi faktın yaranması ilə miras əmlakına sahib olur: vəsiyyətnamənin tərtib olunması, vəsiyyət edənin ölümü, mirasın qəbul edilməsinə razılığın olması.

Yaratdığı hüquqi nəticələrdən və insanların iradəsi ilə əlaqəsindən asılı olaraq hüquqi faktlar təsnifləşdirilir. Mülki qanunvericilikdə hüquqi faktların iki növü fərqləndirilir.

1. Hadisələr;
2. Hərəkətlər.

İnsanların iradəsi ilə əlaqəsi olmayan hüquqi faktlara hadisələr deyilir. Hadisələrə insanın anadan olması, onun təbii ölümü, zəlzələ, ildırım çaxması və s. misal ola bilər. O hadisələr hüquqi əhəmiyyət kəsb edir ki, onların baş verməsi hüquqi nəticələrə səbəb olur. Məsələn, insanın anadan olması, valideynlərin uşağı saxlamaq və tərbiyə etmək vəzifəsini əmələ gətirir, yaxud insanın ölməsi, bir hüquqi fakt kimi vəərəsələr arasında hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olur və s.

Mülki hüquqda hadisələr də iki qrupa bölünür:

1. Mütləq və yaxud fors-majör hadisələr;
2. Nisbi hadisələr.

Mütləq hadisələr elə hadisələrdir ki, onların yaranması və inkişafı insanın iradəvi fəaliyyəti ilə bilavasitə bağlı deyil. Məsələn, zəlzələ, vaxtın keçməsi və s.

Nisbi hüquqi hadisələr insanların fəaliyyəti nəticəsində yaranır, ancaq bu hərəkətdən asılı olmayaraq inkişaf edir. Məsələn, yangın, insan ölümü, insanın doğulması və s.

Hərəkətlər insanların iradəvi hərəkətlərinin, yəni şüurlu fəaliyyətinin nəticəsi olan həyati faktlardır. Qanun isə onları müəyyən hüquqi nəticə ilə əlaqələndirir. Hüquqi faktların əksəriyyətini hərəkətlər təşkil edir. Hərəkətlər də öz növbəsində hüququayğun və hüquqazidd hərəkətlərə bölünür.

Hüququayğun hərəkətlər o hərəkətlərə deyilir ki, onlar hüquq normalarının (qanunun) tələbləri ilə üst-üstə düşür, heç bir halda qanuna zidd olmur. Qanun əsasında bağlanmış bütün mülki-hüquqi əqdlər alqı-satqı, dəyişmə və s. müqavilələr belələrindəndir.

Hüququayğun hərəkətlər içərisində hüquqi aktlar və hüquqi əməllər mühüm yer tutur. Mülki hüquqda mülki hüquq münasibətlərinin yaranmasına, dəyişməsinə və xitam edilməsinə yönəldilmiş hüquqi fəaliyyət hüquqi akt adlanır. Mülki hüquqi aktlar sistemində əsas yerlərdən birini əqdlər tutur. Hüquqi aktlara, həmçinin, səlahiyyətli dövlət orqanlarının fərdi aktları, ərizələr, şikayətlər, sazişlər və s. aiddir. Vətəndaşların və təşkilatların müəyyən hüquqi nəticələr əldə edilməsinə yönəldilmiş hüququayğun fəaliyyəti saziş adlanır. Sazişlərin əhatə dairəsi olduqca genişdir.

Hüquqi əməl mülki hüquq subyektinin elə hüququayğun hərəkətidir ki, burada hüquqi nəticə şəxsin arzusundan asılı olmayaraq baş verir. Hüquqi əməllərə elmi əsərin yaradılması, müəssisələrdə malların hazırlanması və s. misal ola bilər.

Mülki hüquqda bəzən hərəkətsizlik də, yəni qanunla nəzərdə tutulmuş müəyyən hərəkətləri etməmək də hüquqi nəticələrə səbəb olur. Məsələn, kreditorun vaxtı çatmış və ona təklif olunmuş icranı qəbul etməməsi və ya borclunun öz öhdəliyini icra edə bilmək üçün ondan gözlədiyi hərəkətləri yerinə yetirməməsi və s.

Hüququayğun hərəkətlərdən fərqli olaraq, hüquqazidd hərəkətlər hüquq pozuntusuna səbəb olan hərəkətlərdir. Öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi, başqasının mülkiyyətinə ziyan vurulması və s. hüquqazidd hərəkətlərə misal ola bilər. Hüquqazidd hərəkətlər hüququ pozan şəxs üçün xoşagəlməz hüquqi nəticələrə səbəb olur. Bu hərəkətlər hüquq normaları və cəmiyyətin mənafeyinə zidd olduqlarına görə mülki hüquqi məsuliyyət yaradır.

Mülki hüquq münasibətlərinin məzmunu və forması. – Mülki hüquq münasibətlərinə onların strukturu aspektində baxılmalıdır. Digər hüquq münasibətlərində olduğu kimi mülki hüquq münasibətləri də öz strukturuna görə aşağıdakı hissələrdən ibarətdir:

- 1) məzmun və forma;
- 2) subyektlər;
- 3) obyektlər.

İctimai münasibətlərin mülki hüquqi tənzimi prosesində onların iştirakçılarına verilən subyektiv hüquq və vəzifələr, mövcud olan hüquq münasibətləri çərçivəsində onların gələcək davranışlarını qabaqcadan müəyyən edir. İstənilən ictimai münasibət kimi, mülki hüquq münasibətləri də insanlar arasındakı qarşılıqlı əlaqələr nəticəsində formalaşır. Hüquq münasibətlərində iştirakçıların qarşılıqlı əlaqələri, onların malik olduqları subyektiv hüquqlara və daşdıqları vəzifələrə uyğun olaraq həyata keçirilir. Belə ki, alqı-satqı müqaviləsi üzrə hüquq münasibətlərində satıcı satdığı əşyanı müqavilə ilə müəyyən edilmiş şərtlərlə və müddətdə alıcının mülkiyyətinə verir, alıcı isə müqavilədə nəzərdə tutulmuş müddətdə müəyyən pul məbləğini satıcıya ödəyir.

Mülki hüququn predmetinə daxil olan ictimai münasibətlər hüquqi nizamasalınma nəticəsində yoxa çıxmırlar, əksinə, hüquqi forma əldə edirlər. Buna görə də mülki hüquq münasibətlərinin məzmunu onların iştirakçılarının subyektiv hüquq və vəzifələrinə uyğun olaraq həyata keçirilən qarşılıqlı əlaqələrini əmələ gətirir.

Mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçılarına aid olan subyektiv hüquq və vəzifələr onun hüquqi formasını təşkil edir. Subyektiv hüquq dedikdə, səlahiyyətli şəxsin mümkün

davranışının hüquqi təminat ölçüsü başa düşülür. Subyektiv vəzifə isə mülki hüquq münasibətlərində vəzifəli şəxsin lazımi davranışının hüquqi cəhətdən şərtləndirilmiş ölçüsüdür. Subyektiv mülki hüquq və vəzifələrin xüsusiyyətləri onların əmlak və şəxsi qeyri-əmlak xarakterli olmasından ibarətdir. Belə ki, mülkiyyət hüququ, mülkiyyətçinin öz əşyasına sahiblik, istifadə və sərəncamvermə kimi hüquqi təminat imkanlarını müəyyən edən əmlak hüququdur. Şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzun müdafiə hüququ isə, səlahiyyətli şəxsin, onun şərəf, ləyaqət və işgüzar nüfuzunu ləkələyən məlumatların təkzib edilməsi tələbinin hüquqi təminat imkanlarını müəyyən edən şəxsi qeyri-əmlak hüququdur.

3. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri və obyektləri

Mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri. Fiziki şəxslər. Mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçılarna bu münasibətlərin subyektləri deyilir, Mülki hüquq münasibətlərinin subyektlərinə fiziki şəxslər, hüquqi şəxslər, dövlət və inzibati-ərazi qurumları daxildir. İstənilən ictimai münasibət kimi mülki hüquq münasibətləri də insanlar arasında əmələ gəlir. İnsanlar bu hüquq münasibətlərində həm ayrıca fərd, həm də mütəşəkkil kollektivlər şəklində çıxış edirlər. Mülki qanunvericilikdə bu ayrıca fərdlər fiziki şəxs adlandırılır.

Hüquq subyektivliyi - şəxsin (subyektin) hüquq münasibətlərinin iştirakçısı olması üçün onun sosial-hüquqi imkanını əks etdirir. Hüquq subyektivliyinin yaranması, dəyişməsi və xitamı təkcə insanın anadan olması, inkişafı və ölümü faktı ilə deyil, həm də sosial şəraitin müəyyən kompleksi ilə əlaqədardır. Şəxsin hüquq subyektivliyinə malik olması üçün maddi və hüquqi təminat lazımdır.

Hüquq subyektivliyi, hüquq qabiliyyəti və fəaliyyət qabiliyyətinin məcmusunu təşkil edir. Hüquq qabiliyyəti dedikdə, subyektin mülki hüquqlara malik olmaq və mülki hüquq vəzifələri daşımaq qabiliyyəti başa düşülür. Fəaliyyət qabiliyyəti isə subyektin öz hərəkətləri ilə mülki hüquqlar əldə etmək və həyata keçirmək, özü üçün mülki vəzifələr yaratmaq və icra etmək qabiliyyətidir. Mülki hüquq subyektivliyi mülki hüquq münasibətlərinin müxtəlif iştirakçıları üçün eyni deyildir. Vətəndaşlarda bu ümumi, hüquqi şəxslərdə xüsusi, dövlət üçün isə universal xarakter daşıyır.

Hüquq subyektivliyini subyektiv hüquqla eyniləşdirmək olmaz. Onun mahiyyəti «hüquqda» deyil, qabiliyyətdə əks olunur. Hüquq subyektivliyi ilə subyektiv mülki hüquq arasında fərq ondan ibarətdir ki, əgər birincisi subyektin hüquq əldə etmək qabiliyyətini göstərsə, ikincisi subyektin qanunla müəyyən olunmuş davranış ölçüsüdür.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 24 - 42-ci maddələrində mülki hüquq münasibətlərinin subyektlərindən biri olan fiziki şəxslərdən bəhs edilir. Fiziki şəxslər dedikdə, təkcə respublika vətəndaşları deyil, həm də Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan və ya müvəqqəti qalan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər də başa düşülür. Respublikamızda mülki hüquq qabiliyyətinin xarakterik cəhəti ondan ibarətdir ki, bu hüquq qabiliyyəti bütün fiziki şəxslər üçün eyni dərəcədə tanınır və real surətdə təmin edilir.

Fiziki şəxsin hüquq qabiliyyəti onun doğulduğu an əmələ gəlir və ölümü ilə xətm edilir. Bəzi normalar hələ doğulmamış uşağın hüquqlarının qorunduğunu nəzərdə tutur. Belə ki, Mülki Məcəllənin 25.3-cü maddəsinə əsasən, vərəsə olmaq hüququ maya bağlandığı andan əmələ gəlir, bu hüququn həyata keçirilməsi isə yalnız doğumdan sonra mümkündür. Fiziki şəxslərin mülki hüquq qabiliyyətinin məzmununa xüsusi mülkiyyətdə əmlaka malik olmaq, yaşayış yeri seçmək, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərlərinin, kəşflərin, ixtiraların, səmərələşdirici təkliflərin müəllifi olmaq, ümumiyyətlə respublika ərazisində istədiyi kimi hərəkət etmək və s. hallar daxildir.

Respublika qanunvericiliyinə uyğun olaraq fiziki şəxslərin hüquq qabiliyyətindən məhrum edilməsi yolverilməzdir.

Fiziki şəxslərin mülki hüququn subyekti sifatində çıxış etməsi üçün mülki hüquq qabiliyyəti ilə yanaşı, fəaliyyət qabiliyyətinə də malik olması vacibdir. Fəaliyyət qabiliyyətinin olub-olmaması hüquq qabiliyyətinin məzmununa təsir göstərmir. Məsələn, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxs hüquq qabiliyyətini tam saxlayır.

Bütün vətəndaşlar eyni ölçüdə fəaliyyət qabiliyyətinə malik deyil. Qanun insanın intellektual, iradəvi və yetkinlik səviyyəsini, onun öz hərəkətlərini başa düşmək və onlara rəhbərlik etmək qabiliyyətini nəzərə alaraq fəaliyyət qabiliyyətinin müxtəlif dərəcələrini müəyyən edir. Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətindəki fərq qanunvericilik tərəfindən yaş və tibbi əsaslara görə müəyyən olunur.

Fiziki şəxsin mülki hüquqi fəaliyyət qabiliyyəti, o, yetkinlik yaşına, yəni on səkkiz yaşına çatdıqda tam həcmdə əmələ gəlir. Bu cür şəxslər hüquqlar əldə etməkdə və həyata keçirməkdə, öz üzərinə müvafiq vəzifələr qoymaq və onları icra etməkdə, habelə öz hərəkətlərinə görə məsuliyyət daşımaqda müstəqildir. Şəxsin tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olması bir sıra sosial və psixoloji hallardan asılıdır.

7 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların (azyaşlıların) fəaliyyət qabiliyyəti yoxdur. 7 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların məhdud fəaliyyət qabiliyyəti vardır. Mülki qanunvericilik bu yaşda olan şəxslərin də aşağıdakı qruplarını fərqləndirir:

- 1) 7 yaşından 14 yaşınadək olan məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər;
- 2) 14 yaşından 18 yaşınadək olan məhdud fəaliyyət qabiliyyətli şəxslər.

Mülki Məcəllənin 29-cu maddəsinə əsasən xırda məişət xarakterli əqdlər istisna olmaqla, 14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanların əvəzinə əqdləri onların adından yalnız valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumlar bağlaya bilərlər.

14 yaşı tamam olmamış yetkinlik yaşına çatmayanın vurduğu ziyanı görə onun valideynləri, övladlığa götürənlər və ya qəyyumları məsuliyyət daşıyırlar.

14 yaşından 18 yaşınadək olan yetkinlik yaşına çatmayanların müstəqil surətdə öz qazancları, təqaüdləri və digər gəlirləri barəsində sərəncam vermək; elm, ədəbiyyat və ya incəsənət əsərlərinə, ixtiralara dair müəllif hüquqlarını həyata keçirmək; qanuna uyğun olaraq kredit idarələrinə əmanət qoymaq və onlar barəsində sərəncam vermək; bir sıra xırda məişət xarakterli əqdləri bağlamaq hüququ vardır. Digər hallarda bu şəxslər əqdləri yalnız öz qanuni nümayəndələrinin - valideynlərinin, övladlığa götürənlərin və ya qəyyumların yazılı razılığı ilə bağlaya bilərlər.

14 yaşından 18 yaşınadək olan şəxslər vurduqları ziyanı görə qanunvericiliyə uyğun olaraq məsuliyyət daşıyırlar.

Yetkinlik yaşı çatmayan şəxslərin fəaliyyət qabiliyyəti üçün xarakterik cəhətlərdən biri də budur ki, onların fəaliyyət qabiliyyəti darala və genişlənə bilər. Belə ki, on səkkiz yaşına çatanaqədər nikaha girməyə qanunun yol verdiyi halda, on səkkiz yaşına çatmamış fiziki şəxs nikaha girdiyi vaxtdan tam fəaliyyət qabiliyyəti əldə edir.

Mülki Məcəllənin 32-ci maddəsinə əsasən spirtli içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində öz ailəsini ağır maddi vəziyyətə salan fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə tərəfindən məhdudlaşdırıla bilər. Belə şəxsin üzərində himayəçilik təyin edilir. O, yalnız himayəçisinin razılığı ilə başqa əqdlər bağlaya bilər, habelə qazanc, pensiya və digər gəlirlər götürə bilər və bunlar barəsində sərəncam verə bilər. Lakin bu cür fiziki şəxs bağladığı əqdlər üzrə və vurduğu ziyan üçün müstəqil surətdə əmlak məsuliyyəti daşıyır.

Fiziki şəxsin fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasına səbəb olan əsaslar aradan qalxdıqda məhkəmə onun fəaliyyət qabiliyyətinin məhdudlaşdırılmasını ləğv edir. Fiziki şəxsin üzərində təyin edilmiş himayəçilik məhkəmənin qərarına əsasən ləğv olunur.

Şəxsin nəinki yaş, habelə psixi vəziyyəti onun fəaliyyət qabiliyyətini müəyyən edə bilər. Ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik nəticəsində öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən

və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən şəxslər də məhkəmə tərəfindən fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayıla bilər.

Şəxsin, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılması üçün hüquqi və tibbi kriteriya lazımdır. Şəxsin öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməməsi və öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməməsi (hüquqi kriteriya) ağıl zəifliyi və ya ruhi xəstəlik (tibbi kriteriya) ilə şərtlənir. Bu cür şəxslər üzərində qəyyumluq müəyyənləşdirilir. Onların adından əqdləri həmin şəxsin qəyyumu bağlayır.

Şəxs sağaldıqda məhkəmə onu fəaliyyət qabiliyyətli sayır. Onun üzərində müəyyənləşdirilmiş qəyyumluq məhkəmə qərarına əsasən ləğv edilir.

Mülki qanunvericilikdə fiziki şəxsin hüquqi taleyi ilə bağlı mübahisə doğuran məsələlərdən biri də şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş və ya ölmüş elan edilməsidir. Ümumi qaydalara görə, bizim qanunvericilikdə şəxsin xəbərsiz itkin düşmüş elan edilməsi kimi kateqoriyanın olması, mülki hüquq münasibəti subyektlərindən birinin, məsələn, borclunun, ərin (arvadın), digər qohumların və s. olmaması ilə yaranan hüquqi qeyri-müəyyənlikləri aradan qaldırmaq zəruriyyəti ilə əlaqədardır.

Mülki Məcəllənin 40.1-ci maddəsinə əsasən, əgər fiziki şəxsin olduğu yer məlum deyildirsə və iki il ərzində o, yaşayış yerində görünməmişsə, maraqlı şəxslərin ərizəsinə əsasən, məhkəmə fiziki şəxsi xəbərsiz itkin düşmüş hesab edə bilər. Xəbərsiz itkindüşmə faktı müəyyən hüquqi nəticələrə səbəb olur: həmin şəxsin qanuni əmlakının daimi idarə edilməsi üçün qəyyumluq müəyyən edilir; bu əmlak hesabına onun borcları ödənilir; öhdəsində olan şəxslərə dolanacaq xərcləri verilir; əmək qabiliyyəti olmayan ailə üzvlərinin ailə başçısını itirməyə görə pensiya almaq hüququ əmələ gəlir və s.

Xəbərsiz itkin düşmüş şəxs gəldikdə və ya onun olduğu yer aşkar edildikdə məhkəmə onun xəbərsiz itkin düşmüş hesab edilməsi haqqında qərarı, habelə onun əmlakının idarə olunması haqqında qərarı ləğv edir.

Əgər şəxsin yaşayış yerində onun harada olması barədə beş il ərzində məlumat olmazsa, habelə o, ölüm təhlükəsi törədən və ya hansısa bədbəxt hadisədən həlak olduğunu güman etməyə əsas verən şəraitdə xəbərsiz itkin düşərsə və ondan altı ay ərzində xəbər çıxmazsa, o, məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilə bilər.

Mülki Məcəllənin 41.2-ci maddəsinə müvafiq olaraq hərbi əməliyyatlarla əlaqədar xəbərsiz itkin düşmüş hərbi qulluqçu və ya digər şəxs hərbi əməliyyatların qurtardığı gündən azı iki il keçdikdən sonra məhkəmə qaydasında ölmüş elan edilə bilər. Ölmüş elanetmə halında ölüm günü məhkəmə qərarının qanuni qüvvəyə mindiyi gün hesab edilir.

Ölmüş elan edilmiş şəxs gəldikdə və ya onun olduğu yer aşkar edildikdə, məhkəmə əvvəlki qətnaməni ləğv edir; ölüm haqqında qeydiyyat ləğv olunur; əgər yeni nikah bağlanmamışdırsa, nikah bərpa olunur. Qayıtma vaxtından asılı olmayaraq, şəxs, onun ölmüş elan edilməsindən sonra əvəzsiz olaraq başqa şəxsə verilmiş əmlakdan qalanının qaytarılmasını tələb edə bilər. Əvəzli əqdlər üzrə əmlak o vaxt qaytarılır ki, həmin şəxs əmlakı əldə edərkən şəxsin sağ olmasını bildiyi sübut edilsin.

Əgər ölmüş elan edilmiş şəxsin əmlakı dövlətə keçmiş və satılmışsa, onda əmlakın satışından götürülmüş məbləğ ona qaytarılır.

Hüquqi şəxslər və dövlət mülki hüquq münasibətlərinin subyektləri kimi. Mülki hüquq münasibətlərinin subyektə fiziki şəxslər deyil, həm də təşkilatlar, idarə və müəssisələr ola bilər. Mülki qanunvericilikdə idarə, müəssisə və təşkilatları fiziki şəxsdən fərqli olaraq, hüquqi şəxs adlandırırlar. Hüquqi şəxsin anlayışı Mülki Məcəllənin 43.1-ci maddəsində verilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, hüquqi şəxs, qanunla müəyyənləşdirilən qaydada dövlət qeydiyyatından keçmiş, xüsusi yaradılmış elə bir qurumdur ki, mülkiyyətində ayrıca əmlakı vardır, öz öhdəlikləri üçün bu əmlakla cavabdehdir, öz adından əmlak və şəxsi qeyri-əmlak hüquqları əldə etmək və həyata keçirmək, vəzifələr daşımaq, məhkəmədə iddiaçı və ya cavabdeh olmaq hüququna malikdir. Göründüyü kimi, hər bir qurum deyil, yalnız

aşağıdakı əlamətlərə malik olanlar hüquqi şəxs hesab olunurlar:

1. Təşkilati vahidlik.

Bu o deməkdir ki, hüquqi şəxs tam, vahid təşkilat qismində təşkil edilir. Hüquqi şəxsin təşkilat vahidliyinə malik olması onun nizamnamə və ya əsasnaməsi ilə müəyyən olunur. Hüquqi şəxsin təsisçiləri tərəfindən təsdiq edilmiş nizamnaməsi hüquqi şəxsin təsis sənədidir. Nizamnamədə hüquqi şəxsin adı, olduğu yer, fəaliyyətinin idarə edilməsi qaydası, habelə onun ləğvi qaydası müəyyənləşdirilir. Dövlət büdcəsində olan idarə və müəssisələr, həmçinin, ictimai və s. təşkilatlar həmin növ təşkilatlara dair ümumi əsasnaməyə uyğun olaraq hərəkət edirlər.

2. Ayrıca əmlaka malikolma.

Əgər təşkilati vahidlik çoxlu şəxslərin vahid bir kollektiv halında birləşməsi üçün vacibdirsə, onda əmlak ayrılığı da bu birliyin fəaliyyətinin maddi bazasını əmələ gətirir. Hər hansı bir təşkilat özünün maddi bazasına - torpaq sahələrinə, texniki predmetlərə, daşınar obyektlərə, pul vəsaitlərinə və s. malik olmadan fəaliyyət göstərə bilməz. Bütün bunlar kompleks halında hüquqi şəxsin xüsusi əmlakını təşkil edir və onu digər şəxslərdən fərqləndirir.

3. Müstəqil əmlak məsuliyyəti.

Ümumi qaydaya görə hüquqi şəxsin əmlakının mülkiyyətçiləri və yaxud iştirakçıları onun öhdəliklərinə görə cavab vermirlər, eyni zamanda hüquqi şəxslər də onların öhdəliklərinə görə məsuliyyət daşıyırlar. Başqa sözlə, hər hansı bir hüquqi şəxs öz öhdəliklərinə görə müstəqil surətdə mülki-hüquqi məsuliyyət daşıyır.

Hüquqi şəxsin kreditorları öhdəlikdən yaranan tələblə yalnız həmin hüquqi şəxsə müraciət edə bilirlər. Bu tələbə görə çərimə, qanun-vericiliklə müəyyən edilmiş qaydada yalnız hüquqi şəxsin əmlakından alınə bilər.

4. Mülki dövrüyyədə öz adından çıxış etməsi.

Hüquqi şəxsin mülki dövrüyyədə öz adından çıxış etməsi özünü onda göstərir ki, o, öz adından mülki hüquqlar əldə edə və həyata keçirə, habelə vəzifələr daşıya bilər, məhkəmədə iddiaçı və cavabdeh kimi çıxış edə bilər.

Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 49.1-ci maddəsinə əsasən hüquqi şəxslər qanunvericiliyə və nizamnaməyə uyğun fəaliyyət göstərən öz orqanları vasitəsilə mülki hüquqlar əldə edir və öhdələrinə mülki vəzifələr götürürlər. Bəzi hallarda hüquqi şəxsin marağına uyğun olaraq hüquqi hərəkətləri onun adından etibarnaməyə əsasən, onun təmsilçiləri həyata keçirirlər. Yuxarıda göstərilən maddənin 3-cü bəndinə müvafiq olaraq hüquqi şəxs adından çıxış edən şəxs təmsil etdiyi hüquqi şəxsin mənafehləri üçün vicdanla və ağılla hərəkət etməlidir. Əgər müqavilədə ayrı qayda nəzərdə tutulmayıbsa, hüquqi şəxsin təsisçilərinin (iştirakçılarının) tələbi ilə o, hüquqi şəxsə vurduğu zərərin əvəzini ödəməlidir.

Ümumiyyətlə, qeyd etmək lazımdır ki, hüquqi şəxsin mülki dövrüyyədə öz adından çıxış etməsi onun ən zəruri əlamətlərindəndir. O, sanki digər əlamətləri özündə cəmləşdirir. Maddi və təşkilati zəmin əsasında yaranaraq, bu əlamət, hüquqi şəxsin müstəqilliyinin və mülki hüquq subyektliliyinin son ifadəsidir.

Göstərilən bu dörd əlamətin hamısının birlikdə olması vacibdir. Bu və ya digər təşkilat, idarə və müəssisə göstərilən əlamətlərdən biri-nə belə malik deyilsə, hüquqi şəxs hesab oluna bilməz.

Hüquqi şəxs dövlət qeydiyyatına alındığı andan mülki hüquqlara malikdir və mülki vəzifələr daşıyır. Kommersiya hüquqi şəxsləri qanunla qadağan edilməyən istənilən fəaliyyət növlərini həyata keçirmək üçün zəruri mülki hüquqlara malik ola və mülki vəzifələr daşıya bilərlər. Siyahısı qanunvericiliklə müəyyənləşdirilən ayrı-ayrı fəaliyyət növləri ilə hüquqi şəxslər, yalnız xüsusi icazə (lisenziya) əsasında məşğul ola bilərlər. Hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətinə onun ləğvinin başa çatdığı an xitam verilir.

Fiziki şəxsdən fərqli olaraq, hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti hüquq qabiliyyəti ilə

eyni zamanda əmələ gəlir. Hüquqi şəxslər xüsusi hüquq qabiliyyətinə malikdirlər. Bu onunla izah edilir ki, hüquqi şəxs öz əsasnaməsi (nizamnaməsi) dairəsində fəaliyyət göstərir. Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti dedikdə, onun mülki dövriyyədə müstəqil olaraq çıxış edə bilmə qabiliyyəti başa düşülür. Qanunvericiliyə əsasən, hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti faktiki cəhətdən onun orqanlarının yaradılması ilə əmələ gəlir. Hüquqi şəxslərin orqanları vahid və kollegial olmaqla iki qrupa bölünür. Dövlət hüquqi şəxsləri vahid rəhbərlik prinsipi əsasında təşkil edilir və adətən bir orqanları olur. Vahid rəhbərliyə hüquqi şəxs olan idarə, müəssisə və təşkilatın direktoru, rəisi və s. misal ola bilər. Kollegial orqanlardan fərqli olaraq onlar təyin edirlər. Kooperativ, ictimai və digər hüquqi şəxslər isə kollegial orqanlara malikdir. Bu cür tipli hüquqi şəxslərin orqanları onların ümumi yığıncağı tərəfindən təyin edilir. Kollegial orqanlara ümumi yığıncaqdan əlavə, yuxarı orqana təbə olan icra orqanı, nəzarət orqanı olan - təftiş komissiyası və s. misal ola bilər.

Hüquqi şəxsin orqanı onun tərkib hissəsidir. Orqanın nizamnamə ilə müəyyən edilən fəaliyyəti həyata keçirməsi hüquqi şəxsin fəaliyyəti kimi qiymətləndirilir və onun üçün hüquq və vəzifələr yaradır.

Hüquqi şəxsin fəaliyyət qabiliyyəti, həmçinin onun nümayəndəlikləri vasitəsilə həyata keçirilir. Hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarda yerləşən və hüquqi şəxsin mənafeələrini təmsil və müdafiə edən ayrıca bölməsi nümayəndəlik sayılır. Hüquqi şəxsin olduğu yerdən kənarda yerləşən və onun funksiyalarının hamısını və ya bir hissəsini, o cümlədən, nümayəndəlik funksiyalarını həyata keçirən ayrıca bölməsi filial sayılır.

Nümayəndəliklər və filiallar hüquqi şəxs deyildirlər və hüquqi şəxsin təsdiq etdiyi əsasnamələr üzrə fəaliyyət göstərirlər. Nümayəndəliklərin və filialların rəhbərləri hüquqi şəxs tərəfindən təyin edilir və onun etibarnaməsi əsasında fəaliyyət göstərirlər.

Hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsinin üç üsulu (qaydası) vardır:

- 1) sərəncam;
- 2) icazə;
- 3) təqdimedicisi normativ üsul.

Sərəncam qaydasında dövlət hüquqi şəxsləri əmələ gəlir. Bunun mahiyyəti ondan ibarətdir ki, hüquqi şəxsin yaranması üçün səlahiyyətli dövlət orqanlarının xüsusi inzibati sərəncamı lazımdır.

İcazə qaydasında yeni hüquqi şəxsin yaradılması təşəbbüsü təşkilatçılara - fiziki və yaxud hüquqi şəxslərə aiddir. Belə hüquqi şəxsin yaradılmasında dövlət orqanının iştirakı həmin hüquqi şəxsin yaradılmasına icazə verməsində ifadə olunur. Burada icazə ya dövlət orqanları, ya da buna səlahiyyəti çatan kooperativ və ictimai təşkilatlar tərəfindən verilir. İcazə qaydasında yaranan hüquqi şəxslərə həmkarlar ittifaqlarını, idman cəmiyyətlərini və s. misal göstərmək olar.

Təqdimedicisi normativ qaydada hüquqi şəxsin əmələ gəlməsi üçün dövlət orqanlarının sərəncamı və icazəsi lazım deyildir. Belə hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsi onunla izah edilir ki, onların yaradılması qabaqcadan xüsusi hüquq normalarında müəyyən olunmuşdur. Dövlət orqanı isə belə hüquqi şəxsin yaradılmasında hüquq normalarına əməl olunmasını yoxlamaq səlahiyyətinə malikdir. Hüquqi şəxslərin əmələ gəlməsinin belə qaydası istər respublikamızda, istərsə də xarici ölkələr-də daha çox yayılmışdır.

Mülki qanunvericilikdə hüquqi şəxsin xitamı iki qaydası göstərilir:

- 1) yenidən təşkil etmə;
- 2) təsviyyə, yəni ləğvetmə.

Hüquqi şəxsin yenidən təşkili onun təsisçilərinin (iştirakçılarının) və ya hüquqi şəxsin nizamnamə ilə vəkil edilmiş orqanının qərarı ilə həyata keçirilə bilər.

Yenidən təşkil etmə qaydasında universal (ümumi) hüquq varisliyi tətbiq olunur, yəni bu zaman hüquq və vəzifələr tam həcmdə yeni təşkil edilmiş hüquqi şəxsə keçir.

Hüquqi şəxsin ləğvi onun mövcudluğuna və fəaliyyətinə hüquq və vəzifələri hüquq

varisliyi qaydasında başqa şəxslərə keçmədən xitam verilməsi deməkdir.

Hüquq ədəbiyyatında hüquqi şəxslərin sərəncam, könüllü və məcburi qaydada xitam edilmələri göstərilir. Sərəncam qaydasında bir qayda olaraq dövlət hüquqi şəxsləri xitam edilirlər. Bu, onları təşkil edən dövlət orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilir. Məcburi və könüllü qaydada isə kooperativlər, ictimai təşkilatlar və s. xitam edilirlər. Könüllü qaydada hüquqi şəxsin ləğvi həmin təşkilatın ümumi iclasının qərarı ilə, məcburi qaydada hüquqi şəxsin ləğvi isə buna səlahiyyəti olan dövlət orqanlarının qərarı ilə həyata keçirilir. Hüquqi şəxsin mövcudolma müddəti qurtardıqda, o, fəaliyyət həddini aşdıqda, dövlətin mənafeələrinə zidd olaraq fəaliyyət göstərdikdə və s. hallarda qanun həmin hüquqi şəxsin ləğv olunması haqqında məcbureddici tədbirlər nəzərdə tutur.

Hüquq ədəbiyyatında hüquqi şəxslər bir sıra əsaslara görə növlərə bölünürlər.

Mülkiyyət formasından asılı olaraq hüquqi şəxslər dövlət və xüsusi (qeyri-dövlət) hüquqi şəxslərə bölünür.

Fəaliyyət məqsədlərindən asılı olaraq kommərsiya və qeyri-kommərsiya təşkilatları fərqləndirilir.

Təşkilətmə qaydasına görə hüquqi şəxslər könüllü (təsisçilərin iradəsi ilə) və sərəncam qaydası ilə (mülkiyyətçinin və ya idarəetmə orqanının qərarı üzrə) yaradılan hüquqi şəxslərə bölünürlər.

Hüquqi vəziyyətinə görə hüquqi şəxslər milli və xarici hüquqi şəxslərə bölünürlər. Ölkə daxilindəki hüquqi şəxslər milli qanunvericiliyə uyğun olaraq yaradılır və fəaliyyət göstərilir. Xarici hüquqi şəxslər isə, xarici ölkələrin qanunvericiliyinə əsasən, yaradılırlar. Lakin onlar öz fəaliyyətlərini milli qanunvericiliyə əsasən, həyata keçirirlər.

Mülki Məcəllənin 43-cü maddəsinin 3-cü və 4-cü bəndlərinə əsasən, Azərbaycan Respublikası və bələdiyyələr mülki hüquq münasibətlərində eynilə digər hüquqi şəxslər kimi iştirak edirlər. Bu hallarda onların səlahiyyətlərini onların hüquqi şəxslər olmayan orqanları həyata keçirirlər.

Dövlət mülki hüquq münasibətlərinin iştirakçısı kimi hüquq subyektivliyinə, yəni hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə malikdir. Lakin digər subyektlərdən fərqli olaraq bu hüquq qabiliyyətinin özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Bu, onunla izah olunur ki, dövlət ümumi hüququn əsas subyektii olmaqla hakimiyyətin daşıyıcısıdır. Bu xüsusiyyət dövlətin mövcud suverenliyində ifadə olunur.

Suverenlik daxili və xarici ifadəyə malikdir. Öz ərazisi hüdudlarında dövlət ən ali hakimiyyəti təcəssüm etdirir. Heç kəs dövlətin daxili işlərinə qarışa bilməz.

Dövlətin suverenlik xüsusiyyəti onu mülki hüququn xüsusi subyektivinə çevirir. Bu mənada:

- dövlət özü mülki hüququn digər bütün subyektləri üçün məcburi olan qanunlar qəbul edir;
- dövlət digər tərəfin iradəsindən asılı olmayaraq mülki hüquq münasibətləri əmələ gətirən inzibati aktlar qəbul edir;
- dövlət bərabərlik əsasında qurulan mülki hüquq münasibətlərində iştirak etdikdə belə, hakimiyyət funksiyasını saxlayır;
- dövlət immunitətdən istifadə edir.

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektleri. Mülki hüquq münasibətlərinin mühüm ünsürlərindən biri də bu münasibətlərin obyektləridir. Mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri dedikdə, bu hüquq münasibətlərinin nəyə qarşı yönəldiyini başa düşmək lazımdır. Mülki hüquq subyektlərinin öz aralarında hüquq münasibətlərinə daxil olmalarına səbəb olan maddi və mənəvi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri adlanır. Belə nemətlərin (obyektlərin) dairəsi olduqca geniş və müxtəlifdir. Mülki Məcəllənin 4-cü maddəsinə uyğun olaraq əmlak və ya qeyri-əmlak dəyəri olan, qanunvericiliklə mülki dövriyyədən çıxarılmamış maddi və ya qeyri-maddi nemətlər mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri ola bilərlər.

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektlərinə aşağıdakılar daxildir:

- 1) əşyalar;
- 2) yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri;
- 3) işlər və xidmətlər;
- 4) qeyri-maddi nemətlər.

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektləri içərisində əşyalar xüsusi yer tutur. Bu, mülki dövriyyədə onların daha çox yayılması və mülkiyyət hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə səbəb olması ilə əlaqədardır.

Əşyalar insanlar arasındakı münasibətlərə görə müəyyən edilən zəhəri maddi predmetlərdir. Mülki Məcəllənin 135.1-ci maddəsinə, əsasən yalnız fiziki obyektlər əşya sayılırlar. Əşyalar maddi və mənəvi mədəniyyətin predmeti kimi insan əməyinin məhsulu, yaxud da təbiətin özü tərəfindən yaradılmış və insanların öz həyat fəaliyyəti üçün istifadə etdiyi - torpaq, faydalı qazıntılar, bitkilər və s.-dən ibarətdir. Mülki hüquq münasibətlərinin obyekti kimi əşyaların ən mühüm əlaməti insanların bu və ya digər tələbatlarının ödənilməsində özünü göstərir.

Hüquq ədəbiyyatlarında əşyalar öz təyinatına, iqtisadi xarakterinə və əlamətlərinə görə aşağıdakı kimi təsnifləşdirilir:

- 1) istehsal vasitələri və istehlak predmetləri;
- 2) daşınar və daşınmaz əşyalar;
- 3) dövriyyədə çıxarılmamış, dövriyyəsi məhdudlaşdırılmış və dövriyyədə çıxarılmış əşyalar;
- 4) istehlak edilən və istehlak edilməyən əşyalar;
- 5) fərdən və cinsən müəyyən edilən əşyalar;
- 6) bölünər və bölünməz əşyalar;
- 7) əsas və yardımçı əşyalar;
- 8) cüt və tək əşyalar;
- 9) bəhər, gəlir və məhsul.

Mülki hüquq ədəbiyyatlarında əşyaların canlı və cansız əşyalara bölünməsi qəbul edilsə də Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 135.3-cü maddəsində göstərilir ki, bitkilər və heyvanlar əşya deyildir. Onların hüquqi vəziyyəti xüsusi qanunlarla müəyyənləşdirilir. Əgər qanunvericilikdə ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, əşyaların hüquqi vəziyyəti bitkilərə və heyvanlara şamil edilir.

Ümumiyyətlə, əşyaların təsnifatı aparılarkən hər bir əşyanın özünəməxsus hüquqi vəziyyəti müəyyən olunur. Əşyaların hüquqi vəziyyəti dedikdə, mülki hüquq münasibətlərinin obyekti kimi əşyaların əldə olunmasını, onlardan istifadə edilməsini və onlar üzərində sərəncam verilməsini tənzim edən hüquq normalarının məcmusu başa düşülür.

Əşyaların xüsusi qrupunu pul və qiymətli kağızlar təşkil edir. Mülki hüquq münasibətlərinin obyekti kimi pulun əsas xüsusiyyəti onun ümumi əvəzedici olması və bu xüsusiyyətinə görə digər əşyalardan əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənməsindən ibarətdir. Başqa sözlə, əgər qanun qadağan etmərsə, yaxud da kreditorun buna etirazı yoxdursa, istənilən əmlak borcunu praktiki olaraq pul ilə ödəmək olar.

Öz təbiətinə görə pullar cinsən müəyyən edilən, əvəz olunan və bölünər əşyalara aid edilir. Bunlar öz təbii xüsusiyyətlərinə və xüsusi mal dəyərinə görə yox, onda ifadə olunan pul məbləğinə görə digər cinsən müəyyən edilən əşyalardan fərqlənir.

Mülki dövriyyədə istifadə olunan materiallar içərisində qiymətli kağızlar da mühüm yer tutur. Qiymətli kağızlar özündə əmlak hüquqlarının vacib şərtlərini əks etdirən, müəyyən formada yerinə yetirilməsi ilə təsdiq edilən və yalnız təqdim olunması ilə həyata keçirilən qiymətli sənədlərə deyilir.

Mülki hüquqda qiymətli kağızların üç növü fərqləndirilir:

1. Təqdimedici (adsız) qiymətli kağızlar;
2. Adlı qiymətli kağızlar;

3. Orderli qiymətli kağızlar.

Təqdimedic qiyətli kağızlar dedikdə, təqdim olunması ilə icra edilən və orada göstərilmiş hüquqların konkret olaraq kimə məxsus olması qeyd edilməyən kağızlar başa düşülür. Onlara səhmlər, lotereya, adsız istiqrazlar, özəlləşdirmə çekləri və s. daxildir.

Adlı qiyətli kağızlar müəyyən şəxsin adına yazılmış qiyətli kağızlardır. Yəni kağızda adı qeyd olunan şəxsin özü və ya onun nümayəndəsi tərəfindən təqdim olunduqda orada göstərilən hüquqlar həyata keçirilə bilər. Adlı qiyətli kağızlara əmanət kitabçaları, adlı istiqrazlar və s. misal ola bilər.

Orderli qiyətli kağızlarda isə icranın kimin üçün yerinə yetirilməsi göstərilir. Bu qiyətli kağızlara veksellər, konosamentlər və s. aiddir.

Mülki hüquq münasibətlərinin böyük bir hissəsi yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri - elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərləri, kəşf, sənaye nümunələri və i.ə. yaradılması və istifadəsi ilə əlaqədar əmələ gəlir. Yaradıcılıq fəaliyyətinin bu məhsulları əqli mülkiyyətin obyektini təşkil edir. Əqli mülkiyyət - bu, şərti ümumiləşdirilmiş anlayış olub, Azərbaycan da daxil olmaqla bir çox ölkələrin qanunvericiliklərində və beynəlxalq konvensiyalarda istifadə olunmaqla əqli, hər şeydən əvvəl yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələrinə olan xüsusi hüquqların məcmusunu ifadə edir.

Yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri əşyalardan fərqli olaraq özündə qeyri-maddi nemətləri əks etdirir. Belə ki, elm, ədəbiyyat, incəsənət əsərləri - yeni ideyaların, obrazların, anlayışların məcmusu; ixtira, faydalı nümunə və səmərələşdirmə təklifləri - məsələlərin texniki həlli; sənaye nümunələri - məmulatların xarici görünüşlərinin bədii-konstruktor həllini və s. əks etdirir. Onlar mülki hüquq münasibətlərinin obyektində ola bilərlər ki, digər şəxslərin onları mənimsəmələrini təmin edən hər hansı bir obyektiv formada ifadə olunsunlar. Belə ki, ədəbiyyat əsərləri əlyazma şəklində mövcud ola bilər, maqnit lentinə yazıla bilər və i.ə; ixtira çertyojlar, sxemlər formasında ifadə oluna bilər və i.ə.

Yaradıcılıq nəticəsinin maddi daşıyıcıları (əlyazma, maqnit lentinə yazılma, çertyoj və i.ə.) əşyalar kimi digər şəxslərin mülkiyyətinə verilə bilər, sərəf oluna bilər və i.ə. Yaradıcılıq fəaliyyətinin həmin nəticələri qeyri-maddi nemətlər olmaqla onun müəlliflərinin razılığına əsasən digər şəxslər tərəfindən ancaq müəllifliyi saxlanılmaqla istifadə oluna bilər (qanunda nəzərdə tutulan hallar istisna olmaqla).

Mülki hüquq münasibətlərinin obyektinə yaradıcılıq fəaliyyətinin nəticələri ilə yanaşı, digər fəaliyyətlərin nəticələri də daxildir. Belə ki, podrat müqaviləsinin predmetini podratçının sifarişçi üçün yerinə yetirdiyi işin nəticələri təşkil edir. Podrat müqaviləsində və podrat tipli digər müqavilələrdə nəticə maddi forma alır, yəni yaradılmış, təmir olunmuş, hazırlanmış əşyalarda maddiləşdirilir. Bu nəticə həmin fəaliyyətlərdən ayrılmaqla mülki hüquq münasibətlərinin müstəqil obyektinə hesab oluna bilər.

Mülki hüquq münasibətlərinin xüsusi qrupunu qeyri-maddi nemətlər təşkil edir. Qeyri-maddi nemətlər dedikdə, qüvvədə olan qanunvericiliklə nəzərdə tutulan və mühafizə edilən, şəxsiyyətdən ayrılması qeyri-mümkün olan və iqtisadi məzmunla malik olmayan nemət və azadlıqlar başa düşülür. Onlara həyat və sağlamlıq, şərəf və ləyaqət, şəxsi toxunulmazlıq, işgüzar nüfuz, şəxsi və ailə sirri, ad, müəlliflik hüququ və s. qeyri-maddi nemətlər daxildir.

4. Əqdlər

Əqdlərin anlayışı və əlamətləri. Əqdlər hüquqi faktların ən geniş yayılmış növlərindən biridir. Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsinin 324.1-ci maddəsində əqdin anlayışı verilmişdir:

«Əqd mülki hüquq münasibətinin əmələ gəlməsinə, dəyişdirilməsinə və ya xitamına yönəldilmiş birtərəfli, ikitərəfli və ya çoxtərəfli iradə ifadəsidir». Əqdlər aşağıdakı əlamətlərlə xarakterizə olunur:

- 1) əqd həmişə iradəvi akt olub, adamların hərəkətlərini ehtiva edir;
- 2) əqd hüququayyğun hərəkətdir;
- 3) əqd xüsusi olaraq mülki hüquq münasibətlərinin əmələ gəlməsinə, dəyişməsinə və xitamına yönələn hərəkətdir;
- 4) əqd müəyyən hüquqi nəticələr əmələ gətirən hərəkətdir.

Hər bir əqd iradəvi akt kimi bir sıra psixoloji amillərlə bağlıdır. Əqdin bağlanması üçün hər şeydən əvvəl tərəflərin arzusu, istəyi olmalıdır. Mülki hüquqda bu, daxili iradə adlanır. Lakin tək-cə daxili iradənin mövcudluğu əqdin bağlanması üçün kifayət deyildir. Bunun üçün həm də daxili iradənin digər şəxslərə bildirilməsi, elan olunması lazımdır. Buna, iradə ifadəsi deyilir. Demək, əqd həm subyektiv elementi - iradəni, həm də obyektiv elementi - iradə ifadəsini özündə birləşdirir. Hüquqi nəticələr iradə ifadəsi ilə bağlıdır. Onun sayəsində əqdlərə aydınlıq və dəqiqlik gətirilir.

Mülki hüquqda daxili iradənin ifadə üsulları üç qrupa bölünür:

1) düzünə iradə ifadəsi. Bu, şifahi və yaxud yazılı formada yerinə yetirilir. Məsələn, müqavilənin bağlanması, zərərin əvəzinin ödənilməsi haqqında razılığın bildirilməsi və s.

2) dolaylı iradə ifadəsi. Əgər şəxsin hərəkətlərindən onun iradəsini müəyyən etmək mümkündürsə bu, dolaylı iradə ifadəsi adlanır. Mülki hüquqda, adətən buna konkludent (latınca *concludere* - nəticə çıxartmaq, nəticəyə gəlmək mənasını bildirir) iradə ifadəsi deyilir. Məsələn, elektrik qatarında getməyə bilet almaq və yaxud mağazaların piştaxtalarında qoyulmuş mallar şəxslərin əqd bağlamaq arzularını özündə əks etdirir və s.

3) susmaq nəticəsində iradə ifadəsinin bildirilməsi. Bu üsulla iradənin bildirilməsinə yalnız qanunvericiliklə müəyyən edilən hallarda və yaxud tərəflərin razılığı ilə yol verilir. Məsələn, iştirakçılarından birinin müqavilənin şərtlərinin dəyişdirilməsi haqqında verilmiş təklifinə digər tərəfin susması onun razılığını göstərir.

Əqdlər üçün ən mühüm əhəmiyyət kəsb edən psixoloji amillərdən biri də motivdir. Motiv, əqdin əsasından fərqləndirmək lazımdır. Əqdin əsasını hüquqi məqsəd, hüquqi nəticə təşkil edir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsində məqsəd əşyanı alıcının mülkiyyətinə verməkdir. Yeri gəlmişkən, qeyd etmək lazımdır ki, əqdin əsası təsadüfi məqsəd olmayıb, həmin əqd üçün tipik və daimi xarakter daşıyır. Əqdin əsası həyata keçirilə bilən və qanuni olmalıdır. Əgər bağlanan vaxt əqdin məqsədi həyata keçirilə bilən deyildirsə, onda o, hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Hüquqi nəticə yaratmaq niyyəti ilə deyil, yalnız görünüş üçün bağlanan əqd etibarsızdır.

Motiv isə şəxsi hər bir halda müqavilə bağlamağa sövq edən psixoloji amildir. Buna görə də əqdin motivləri çoxsaylı, əsas isə bir dənədir. Motivlər əqddən kənarda qalır, onun məzmununda öz ifadəsini tapmır və hüquqi fakt mənası daşımır. Məsələn, əgər şəxs ad günündə hədiyyə vermək üçün hər hansı bir əşya alırsa, onda bu motiv alqı-satqı müqaviləsinin hüquqi tərkibinə daxil edilmir.

Əqdlərin növləri. Mülki hüquqda əqdlər müxtəlif əsaslara görə təsnifləşdirilir.

İştirakçıların sayından asılı olaraq əqdlər birtərəfli, ikitərəfli və ya çoxtərəfli əqdlərə bölünür. Mülki qanunvericiliyə və ya tərəflərin razılaşmasına uyğun olaraq, bağlanması üçün bir tərəfin iradə ifadəsinin zəruri və yetərli olduğu əqd birtərəfli əqddir. Vəsiyyətnamənin tərtib edilməsi, etibarnamənin verilməsi və s. birtərəfli əqdlərə misal ola bilər. Adətən, birtərəfli əqd bir şəxs tərəfindən bağlanılır. Birtərəfli əqddə iradə bir neçə şəxs tərəfindən ifadə oluna bilər. Məsələn, ümumi etibarnamənin verilməsi və s.

Bəzən birtərəfli əqdin hüquqi nəticələr yaratması üçün iradə ifadəsinin ünvanlanmış şəxs tərəfindən qəbul edilməsi lazım olur. Əgər bu şəxs, belə iradə ifadəsinin mövcudluğunu bilmirsə, onda birtərəfli əqd hüquqi əhəmiyyət kəsb etmir. Belə ki, əgər müqavilənin pozulması haqqında xəbərdarlıq digər tərəfə çatmayıbsa, onda o, hüquqi nəticələr yarada bilməz.

İki tərəfin qarşılıqlı iradə ifadəsinin razılaşdırılması ilə yaranan əqdlərə ikitərəfli

əqdlər deyilir. İkitərəfli əqdlər müqavilə adlanır. İkitərəfli əqdlər, əqdin ən geniş yayılmış növüdür. İkitərəfli əqdlərə, alqı-satqı, əmlak kirayəsi, sığorta və s. müqavilələr misal ola bilər.

Üç və ya daha çox tərəf arasında iradə ifadəsinin razılaşdırılmasından yaranan əqdlərə çoxtərəfli əqdlər deyilir. Məsələn, bir neçə hüquqi şəxsin yeni binalar tikməsi üçün müqavilə bağlaması.

Əqdlər əvəzli və əvəzsiz olmaqla iki yerə bölünürlər. Əvəzli əqddə bir tərəfin etdiyi hərəkətin və yaxud verdiyi əmlakın əvəzində o biri tərəf də qarşılıqlı olaraq müəyyən hərəkət edir və yaxud əmlakın dəyərini ödəyir. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsində satıcının vəzifəsi əşyanı vermək, alıcının vəzifəsi isə müqavilədə şərtləşdirilmiş qiyməti ödəməkdir.

Mülki-hüquqi əqdlərin əksəriyyəti əvəzlidir.

Bundan fərqli olaraq əvəzsiz əqdlərdə tərəflər bir-birilərindən qarşılıqlı təminat almırlar. Məsələn, bağışlama, əmlakdan əvəzsiz istifadə müqavilələri əvəzsizdir. Bəzi əqdlər həm əvəzli, həm də əvəzsiz olurlar. Saxlama müqaviləsi belə əqdlərə misal ola bilər. Əvəzsiz əqdlər əsasən, fiziki şəxslər arasında bağlanır. Hüquqi şəxslər arasında bağlanan əqdlər bir qayda olaraq əvəzlidir.

Mülki hüquqda konsensual və real əqdlər fərqləndirilir. Konsensual (latınca *consensus* - razılaşma, saziş) əqdlərin bağlanması üçün əqddə iştirak edən tərəflərin iradə ifadələri və razılığı kifayətdir. Qeyd etmək lazımdır ki, mülki dövriyyədə bağlanan əqdlər konsensual xarakter daşıyır. Məsələn, alqı-satqı, podrat müqavilələri və s.

Real əqdlərin bağlanması üçün razılığın olması kifayət deyil. Burada əşyanın verilməsi, əqdin predmetinin göz qabağında olması mütləq lazımdır. Məsələn, borc müqaviləsi, bağışlama müqaviləsi və s.

Hüquqi əsasından asılı olaraq əqdlər kauzal və mücərrəd əqdlərə bölünürlər. Həqiqiliyi (etibarlılığı) əqdin əsasından asılı olan əqdlərə kauzal (latınca *causa* - səbəb) əqdlər deyilir. Mülki hüquqda əqdlərin əksəriyyəti kauzal xarakter daşıyır. Kauzal əqdin əsas cəhəti onun hər hansı bir hüquqi məqsəd güdməsindədir. Məsələn, əmlak kirayə müqaviləsinin məqsədi əşyanı istifadəyə qoymaq, borc müqaviləsinin məqsədi isə pulu və ya əşyanı verməkdir. Kauzal əqdlərin həqiqiliyi onun məqsədindən irəli gəlir.

Həqiqiliyi əqdin əsasından asılı olmayan əqdlərə mücərrəd əqdlər deyilir. Mücərrəd latınca *abstrakt* sözündəndir, «qoparma», «ayırma» deməkdir. Mücərrəd əqd öz məqsədindən ayrılmış olur. Bu əqdlərə vekseli misal göstərmək olar.

Mülki qanunvericilikdə əqdlər müddətli və şərti əqdlərə bölünürlər. Əksər hallarda əqdlərdə müddət göstərilir. Belə hallarda əqdin hüquqi nəticələri müəyyən vaxtın kəsilməsi ilə bağlı olur. Əqddə müddət üç mənə daşıyır. Başlanğıc müddət əqdin tərəflərinin hüquq və vəzifələrinin yarandığı anı, icra müddəti əqdin yerinə yetirilməsi vaxtını, sonuncu müddət isə əqdin xitam olunduğunu göstərir.

Əqddə müddət müəyyən və qeyri-müəyyən ola bilər. Əgər vaxt dəqiq göstərilməyibsə, onda vəzifəli şəxs (kreditor) istənilən vaxt əqdin icrasını tələb edə bilər. Əgər tərəflər hüquq və vəzifələrin əmələ gəlməsini baş verib-verməyəcəyi məlum olmayan hallardan asılı etmişlərsə, əqd şərtlə bağlanmış sayılır. Əqdlər aşağıdakı şərtlərlə bağlana bilər:

- a) pozitiv şərt;
- b) neqativ şərt;
- c) təxirəsalıcı şərt;
- ç) ləğvedici şərt.

Pozitiv şərt o deməkdir ki, əqd hansısa hadisənin müəyyən müddətdə baş verəcəyi şərti ilə bağlanmışdır. Əgər həmin müddət bitmiş və hadisə baş verməmişsə, şərt qüvvədən düşmüş sayılır. Əgər müddət müəyyənləşdirilməyibsə şərt istənilən vaxt yerinə yetirilə bilər. Hadisənin baş verməsinin mümkünsüzlüyü aydın olduqda şərt qüvvədən düşmüş sayıla bilər.

(Mülki Məcəllənin 328.4-cü maddəsi).

Negativ şərt o deməkdir ki, əqd hansısa hadisənin müəyyən müddətdə baş verməyəcəyi şərtlə bağlanmışdır. Əgər həmin müddət bitənədək hadisə baş verməzsə və ya həmin hadisənin baş verməsinin mümkünsüzlüyü müddət bitənədək aydın olarsa, şərt yerinə yetirilmiş sayılır. Əgər müddət müəyyənləşdirilməyibsə, şərt yalnız hadisənin baş verməyəcəyinin aydın olduğu vaxt yerinə yetirilmiş sayılır (Mülki Məcəllənin 328.5-ci maddəsi).

Əqdlərin formaları. Əqd bağlanarkən iradənin ifadə üsulu əqdin forması adlanır. Əqdin etibarlı olması üçün qanunvericiliklə müəyyənləşdirilmiş formaya riayət edilməsi zəruridir. Belə forma müəyyənləşdirilməyibsə, tərəflər onu özləri müəyyənləşdirə bilərlər. Əqdlər şifahi və ya yazılı formada bağlanır. Şifahi bağlana bilən əqd o halda bağlanmış sayılır ki, şəxsin əqdi bağlamaq iradəsi onun rəftarından məlum olur.

Mülki Məcəllənin 330-cu maddəsinə əsasən, bu Məcəllə ilə və ya tərəflərin razılaşması ilə yazılı forması müəyyənləşdirilməmiş əqd şifahi bağlana bilər. Əgər tərəflərin razılaşmasında ayrı qayda müəyyənləşdirilməyibsə, bağlanarkən icra edilən bütün əqdlər şifahi bağlana bilər, amma notarial forması müəyyənləşdirilmiş əqdlər və sadə yazılı formasına riayət edilməməsi etibarsızlığına səbəb olan əqdlər istisna təşkil edir.

Yazılı əqd onun məzmununu ifadə edən və əqdi bağlayan şəxs və ya şəxslər və ya onların lazımınca vəkil etdikləri şəxslər tərəfindən imzalanmış sənədin tərtibi yolu ilə bağlanmalıdır.

Yazılı formada əqdin bağlanmasının aşağıdakı müsbət cəhətləri vardır:

1. Yazılı formada bağlanması şifahiyyə nisbətən əqdin məzmununu daha geniş açır;
2. Mülki dövriyyənin iştirakçılarına öz iradələrini dəqiq ifadə etməyə və müqaviləni dəqiq yerinə yetirməyə imkan verir;
3. Əqddən irəli gələn öhdəliklərin tərəflərdən birinin yerinə yetirməməsi hallarını aradan qaldırmaq üçün məhkəmənin işini yüngülləşdirir.

Yazılı əqdlər də iki cür olur: sadə əqdlər və notarial qaydasında təsdiq edilməli olan əqdlər. Sadə yazılı formada bağlanan əqdlərdə müqavilə üçün lazım olan bütün rekvizitlər – tərəflərin adları, əqdin məzmunu, iştirakçıların imzaları göstərməlidir. Bu cür əqdlərin etibarlı olması üçün əqddə iştirak edən şəxslərin mütləq imzaları olmalıdır. Əgər fiziki şəxs bədən qüsuruna, xəstəliyinə və ya savadsızlığına görə əqdi özü imzalaya bilmərsə, əqdi onun xahişi ilə başqa fiziki şəxs imzalaya bilər. Başqa fiziki şəxsin imzası əqdi bağlayanın özünün imza edə bilməməsinin səbəbləri göstərilməklə, notarius tərəfindən və ya bu cür notarial hərəkəti etməyə hüququ çatan digər vəzifəli şəxs tərəfindən təsdiqlənməlidir.

Elə dövlət hüquqi şəxsləri var ki, onların bağladığı əqdlər iki imza ilə - müdirin (direktorun, rəisin və s.) və baş mühasibin imzası ilə təsdiq olunmalıdır. Məktub və ya teleqramlarla mübadilə, sifarişin qəbul olunmasının təsdiq edilməsi də sadə yazılı əqdlərə aiddir.

Əqdin sadə yazılı formasına riayət edilməməsi mübahisə halında əqdi və onun şərtlərini təsdiq etmək üçün tərəfləri şahid ifadələrinə istinad etmək hüququndan məhrum edir, lakin yazılı və digər sübutlar təqdim etmək hüququndan məhrum etmir. Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş hallarda əqdin sadə yazılı formasına riayət edilməməsi onun etibarsızlığına səbəb olur.

Notarial formanın sadə yazılı formadan fərqi ondan ibarətdir ki, əqdin notariat qaydasında təsdiqlənməsi yazılı sənəddə notariusun və ya bu cür notarial hərəkəti yerinə yetirməyə hüququ çatan digər vəzifəli şəxsin təsdiqləyici qeyd etməsi yolu ilə həyata keçirilir.

Mülki Məcəllənin 334.3-cü maddəsinə əsasən, əqdlərin notariat qaydasında təsdiqlənməsi aşağıdakı hallarda məcburidir:

- 1) bu Məcəllədə göstərilmiş hallarda;
- 2) bu Məcəllə ilə həmin növlü əqdlər üçün bu forma nəzərdə tutulmuş olmasa da, tərəflərdən hər hansı birinin tələbi ilə.

Hər şeydən əvvəl yaşayış evinin və s. daşınmaz əmlakın alqı-satqı müqaviləsi bağlanarkən, vəsiyyətnamə tərtib edilərkən bu qaydalara riayət olunmalıdır.

Əqdin notarial formasına riayət edilməməsi onun etibarsızlığına səbəb olur. Bu cür əqd əhəmiyyətsiz sayılır.

Bir sıra hallarda yazılı formaya riayət etməkdən başqa, həm də əqdin müəyyən dövlət orqanında qeydiyyatı alınması tələb olunur. Qeydiyyatdan keçmə başlıca olaraq əqdin məzmununun qanuniliyini yoxlamaq, həmçinin, əqddən əmələ gələn hüquqların qeydiyyatı alınması məqsədi daşıyır. Əqddən irəli gələn hüquqların dövlət qeydiyyatına alınması tələbinə riayət edilməməsi onun etibarsızlığına səbəb olur. Bu cür əqd əhəmiyyətsiz sayılır.

Əgər əqd lazımi formada bağlanmışsa, lakin tərəflərdən biri əqddən əmələ gələn hüquqların qeydiyyatından boyun qaçırsa, digər tərəfin tələbi ilə məhkəmənin həmin hüquqların qeydə alınması barədə qərar çıxarmaq ixtiyarı vardır. Bu halda əqddən əmələ gələn hüquqlar məhkəmənin qərarına uyğun qeydə alınır (Mülki Məcəllənin 336.2-ci maddəsi).

Əqdlərin etibarsızlığı. Mülki qanunvericilikdə əqdin etibarsız hesab olunması üçün aşağıdakı ünsürlərdən birinin qüsurlu olması vacibdir:

- 1) subyekt tərkibinə görə;
- 2) məzmununa görə;
- 3) formasına görə;
- 4) iradə və iradə ifadəsinə görə.

Subyekt tərkibinə görə bağlanan əqdlərin etibarsızlığı onunla şərtlənir ki, əqd onu bağlayan şəxslərin hüquq və fəaliyyət qabiliyyətinə uyğun gəlmir. Belə əqdlərin etibarsızlığı çox zaman onların fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılmış şəxslər tərəfindən bağlanması ilə izah olunur. Mülki Məcəllənin 342.1-ci maddəsinə əsasən psixi pozuntu nəticəsində fəaliyyət qabiliyyəti olmayan sayılmış fiziki şəxsin bağladığı əqd etibarsızdır. Belə əqdin tərəflərindən hər biri aldığıların hamısını digər tərəfə eynilə qaytarmalı, alınanları eynilə qaytarmaq mümkün olmadıqda isə onun dəyərini pulla ödəməlidir. Bundan başqa, əgər fəaliyyət qabiliyyətli tərəf digər tərəfin fəaliyyət qabiliyyəti olmadığını bilirdisə və ya bilməli idisə, ona dəymiş real zərərin əvəzini də ödəməlidir.

Spirтли içkilərdən və ya narkotik vasitələrdən sui-istifadə etməsi, habelə qumara qurşanması nəticəsində fəaliyyət qabiliyyəti məhkəmə tərəfindən məhdudlaşdırılmış fiziki şəxsin öz himayəçisindən razılıq almadan əmlaka dair sərəncam verilməsi barədə bağladığı əqd himayəçinin iddiası ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər. Belə qayda yetkinlik yaşına çatmayanlar tərəfindən bağlanmış əqdlərə də şamil edilir. Bu şəxslər yalnız qanunvericiliklə nəzərdə tutulmuş qaydada xırda məişət əqdlərini bağlaya bilərlər.

Hüquqi şəxslərin bağladığı əqdlər aşağıdakı əsaslara görə etibarsız hesab olunur:

- 1) hüquqi şəxsin hüquq qabiliyyətindən kənara çıxmaqla bağladığı əqdlər;
- 2) hüquqi şəxsin orqanının öz səlahiyyətlərini aşmaqla bağladığı əqdlər.

Hüquqi şəxsin öz nizamnaməsində müəyyənləşdirilmiş fəaliyyət məqsədlərinə zidd olaraq bağladığı əqd və ya müvafiq fəaliyyətlə məşğuliyyət üçün xüsusi icazəsi (lisenziyası)

olmayan hüquqi şəxsin bağladığı əqd, əgər əqddə iştirak edən digər tərəfin onun qanunsuz olduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu sübuta yetirilərsə, həmin hüquqi şəxsin, onun təsisçisinin və ya hüquqi şəxsin fəaliyyətinə nəzarət edən orqanın iddiası ilə məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər (Mülki Məcəllənin 349-cu maddəsi).

Məzmununa görə əqdlərin etibarsızlığı onun şərtlərinin qanunun tələblərinə uyğun gəlməməsi ilə müəyyən olunur. Burada «qanun» dedikdə, respublikanın qanun və qanun qüvvəli aktları, xüsusilə mülki qanunvericiliyi nəzərdə tutulur. Belə etibarsız əqdlər obyektiv və subyektiv əlamətlərlə xarakterizə olunur. Əqdin hüquqazidd (qanunazidd) xarakteri onun obyektiv əlamətidir. Subyektiv əlamət isə - tərəflərin əqdin hüquqazidd (qanunazidd) olduğunu başa düşdükləri halda, onu bağlamaq və icra etmək niyyətləri olması ilə əlaqədardır.

Formasına görə bağlanan əqdlərin etibarsızlığı onunla şərtlənir ki, qanunla müəyyən olunmuş formaya riayət edilmir. Formanı pozmaqla bağlanmış əqdlər bilavasitə qanunda göstərilmiş hallarda etibarsız sayılır.

İradə və iradə ifadəsindəki qüsurlar aşağıdakı hallarda özünü göstərir:

- 1) daxili iradənin deyil, yalnız iradə ifadəsinin mövcudluğu. Bunlara zorakılıq, hədə təsiri altında bağlanan əqdlər, habelə öz hərəkətlərinin mənasını başa düşməyən və ya öz hərəkətlərinə rəhbərlik edə bilməyən şəxslərin bağladıkları əqdlər aiddir.
- 2) iradə ifadəsinin daxili iradənin düzgün əks etdirməməsi. Məsələn, bir tərəfin nümayəndəsinin digər tərəflə pis niyyətlə razılığa gəlməsi nəticəsində bağlanmış əqdlər və s.
- 3) daxili iradənin, qeyri-normal amillərin təsiri altında formalaşması. Bu cür etibarsız əqdlərə aldatma, yanıltma və ya ağır vəziyyətə düşmə nəticəsində bağlanan əqdləri misal göstərmək olar.
- 4) iradə və iradə ifadəsinin yalnız görünüş üçün mövcudluğu. Bura aiddir: uydurma və yalan əqdlər.

Mülki Məcəllənin 340-cı maddəsinə əsasən, uydurma əqd ona uyğun hüquqi nəticələr yaratmaq niyyəti olmadan yalnız görünüş üçün bağlanmış əqddir. Uydurma əqd əhəmiyyətsizdir. Yalan əqd isə başqa əqdi pərdələmək məqsədilə bağlanan əqddir. Yalan əqd etibarsızdır. Yalan əqdə onun mahiyyəti nəzərə alınmaqla, tərəflərin həmin əqdi bağlayarkən əslində nəzərdə tutduqları əqdə aid olan qaydalar tətbiq edilir.

Ümumiyyətlə, əqdin etibarsızlığı o deməkdir ki, əqd formasında həyata keçirilən hərəkətlər hüquqi fakt əlamətinə malik olmur. Etibarsız əqd onun etibarsızlığı ilə bağlı nəticələr istisna olmaqla, hüquqi nəticələrə səbəb olmur. Bu cür əqd bağlandığı andan etibarsızdır.

Hüquq normasına uyğun gəlməyən əqdlər bağlandığı andan buna aid iddianın qaldırılmasından və məhkəmə tərəfindən etibarsız sayılıb-sayılmamasından asılı olmayaraq özlüyündə əhəmiyyətsiz əqdlərdir. Bu cür əqdlərin etibarsızlığı nəticələrinin tətbiq edilməsi tələbini hər bir maraqlı şəxs irəli sürə bilər. Məhkəmənin bu cür nəticələri öz təşəbbüsü ilə tətbiq etmək ixtiyarı vardır. Bağlandığı andan tərəflər üçün hüquq və vəzifələr yaradan, lakin etiraz nəticəsində məhkəmə qaydasında etibarsız hesab edilən əqdlər mübahisəli əqdlər adlanır. Bu əqdlər məhkəmədə mübahisələndirilməmişsə və onlar tərəfindən etibarsız sayılmamışdırsa, qüvvədə qalır. Əqdi, həmin hissə daxil edilmədən bağlamağın mümkünlüyü güman edilərsə, əqdin bir hissəsinin etibarsız sayılması onun qalan hissələrinin etibarsızlığına səbəb olmur.

Əgər mübahisəli əqdi məhkəmə etibarsız sayırsa o, bağlandığı andan belə hesab edilir,

məhkəmənin qətnaməsi geriye qüvvəyə malik olur. Əqdin etibarsız sayılmasının birinci nəticəsi onun icrasının yolverilməzliyidir.

Əgər belə əqd tərəflərdən biri və yaxud hər ikisi tərəfindən icra edilmişsə onda məsələ bir qədər mürəkkəbləşir. Belə hallarda restitusiya (latınca *restitutio* – bərpa deməkdir) tətbiq olunur.

Mülki hüquqda əqd etibarsız sayıldıqda, əqd bağlamış tərəflərin əvvəlki vəziyyətlərinə qaytarılması restitusiya adlanır.

Əqdin etibarsız sayılması aşağıdakı nəticələrə səbəb olur:

- 1) ikitərəfli restitusiyanın tətbiq edilməsi;
- 2) birtərəfli restitusiyanın tətbiq edilməsi;
- 3) restitusiyanın rədd edilməsi.

Mülki Məcəllənin 337.5-ci maddəsinə uyğun olaraq, əqd etibarsız olduqda, əgər bu Məcəllədə onun etibarsızlığının ayrı nəticələri nəzərdə tutulmayıbsa, tərəflərdən hər biri əqd üzrə aldığıların hamısını digər tərəfə qaytarmağa, alınanları eyni ilə qaytarmaq mümkün olmadıqda isə (o cümlədən alınanlar əmlakdan istifadədə, görülmüş işdə və ya göstərilmiş xidmətdə ifadə olunduqda) onun dəyərini pulla ödəməlidir. Bir sözlə, tərəflər müqavilə bağlayanadək olduqları əvvəlki vəziyyətlərinə qaytarılır. Belə nəticələr ikitərəfli restitusiya adlanır. Yetkinlik yaşına çatmayan, fəaliyyət qabiliyyəti olmayan, habelə fəaliyyət qabiliyyəti məhdudlaşdırılmış fiziki şəxslərin bağladıkları əqdlər üzrə məhz ikitərəfli restitusiyaya yol verilir. Mülki hüquqda bir qayda olaraq, ikitərəfli restitusiya tətbiq olunur.

Əqd bağlayarkən tərəflərdən biri qəsdən digər tərəfin zərərinə, onun hüquqlarını və qanuni mənafeyini pozmaqla və yaxud dövlətin və cəmiyyətin mənafeyinə zidd hərəkət etdiyi halda yalnız birtərəfli restitusiya tətbiq edilir. Birtərəfli restitusiyaya zərər çəkən barəsində yol verilir. Aldatma, zorakılıq, hədə təsiri altında, habelə bir tərəfin nümayəndəsinin digər tərəflə pis niyyətlə razılığa gəlməsi və ya şəxsin ağır vəziyyətə düşməsi nəticəsində bağlanmış əqdlər üçün məhz birtərəfli restitusiya nəzərdə tutulur. Bu zaman yalnız təqsirli tərəf aldığı bütünlüklə qaytarır və çəkilməmiş xərcləri ödəyir, zərərçəkənin təqsirli tərəfdən aldığı isə dövlət mədaxilinə tutulur.

Əqdin etibarsız sayılmasının xüsusi bir nəticəsini restitusiyanın rədd edilməsi və yaxud restitusiyaya yol verilməməsi təşkil edir. Restitusiyanın rədd edilməsi dedikdə, tərəflərdən heç birinin əvvəlki vəziyyətə qaytarılmaması başa düşülür. Bu zaman hər iki tərəfin icra etdiyi və ya icra etməli olduğu dövlət mədaxilinə keçir. Bu qayda əsasən, tərəflərin hər ikisinin hərəkətlərində qəsd olduğu hallarda tətbiq olunur.

Bəzi hallarda əqdin etibarsız sayılması, əqdin etibarsızlığında təqsirli tərəf üçün digər tərəfin çəkdiyi zərəri ödəmək öhdəliyini əmələ gətirir.

Göründüyü kimi mülki hüquqda əqdin etibarsız sayılmasının mühüm əhəmiyyəti vardır. Bu, hüquq qaydalarının qorunmasına, qanunazidd olan hüquq və vəzifələrin yaranmasının qarşısını almağa yönəldilməklə mülki dövriyyənin normal inkişafına şərait yaradır.

5. İddia müddəti.

Mülki hüquqda müddətlərin xüsusi qrupunu mülki hüquqların müdafiəsi müddətləri təşkil edir. Mülki hüquqların müdafiəsi müddəti dedikdə elə müddət başa düşülür ki, həmin müddət ərzində hüququ pozulmuş şəxs öz hüquqlarının müdafiəsini və yaxud məcburi qaydada həyata keçirilməsini tələb edə bilər. Pozulmuş mülki hüquqların müdafiəsinin əsas

vasitəsini iddialar təşkil etdiyinə görə, göstərilən müddətləri də iddia müddətləri adlandırırlar.

Hüququ pozulmuş şəxsin iddiası üzrə onun hüquqlarını müdafiə etmək üçün müəyyən olunmuş müddətə iddia müddəti deyilir. İddia müddəti qanunla elə hallar üçün müəyyən edilmişdir ki, həmin hallarda konkret şəxsə məxsus olan maddi hüquq pozulur və bu hüququn müdafiəsi üçün hüququ pozmuş şəxsə məcbureddici tədbirlərin tətbiq edilməsi lazımdır. Məcburetmə tədbirləri qanunla mülki hüquqların müdafiəsi üçün səlahiyyəti olan orqanlar (məhkəmə və s.) tərəfindən tətbiq edilir. Maraqlı tərəfin tələbi üzrə məcburetmə tədbirlərinin tətbiqinə həmişə deyil, yalnız iddia müddəti həddləri daxilində yol verilir.

Pozulmuş subyektiv mülki hüquqların məcburi həyata keçirilməsi imkanı maddi mənada iddia hüququ, bu hüquqların müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək hüququ isə prosessual mənada iddia hüququ adlanır. İddia müddətinin ötürülməsi məhkəməyə iddia ilə müraciət etmək hüququnu aradan qaldırmır. Subyektiv mülki hüququn pozulmasından nə qədər vaxt keçərsə keçsin, maraqlı şəxs istənilən vaxt iddia qaldıra bilər. İddia müddətinin keçməindən asılı olmayaraq, pozulmuş hüququn müdafiə edilməsinə dair tələb baxılmaq üçün məhkəmə tərəfindən qəbul edilir. Beləliklə, hətta maddi mənada iddia hüququ aradan qalxsə belə, prosessual mənada iddia hüququ saxlanılır.

Mülki Məcəllənin 373-cü maddəsinə əsasən, ümumi iddia müddəti on il təşkil edir. Müqavilə tələbləri üzrə iddia müddəti üç il, daşınmaz əşyalarla bağlı müqavilə tələbləri üzrə iddia müddəti isə altı ildir. Vaxtaşırı icra edilməli öhdəliklərdən irəli gələn tələblər üzrə iddia müddəti üç ildir.

Tələblərin ayrı-ayrı növləri üçün ümumi müddətə nisbətən qısaldılmış və ya uzadılmış xüsusi iddia müddətləri təyin edilə bilər.

İddia müddətinin axımı iddia hüququ əmələ gələn gündən başlanır. İddia hüququ isə şəxsin öz hüququnun pozulmasını bildiyi və bilməli olduğu gündən əmələ gəlir. Bəzən elə hallar olur ki, iddiaçı özündən asılı olmayaraq qanunla müəyyən edilmiş müddətdə iddia verə bilmir. Belə hallarda iddia müddətinin dayandırılması müəyyən edilmişdir.

İddia müddətinin dayandırılmasının mahiyyəti ondan ibarətdir ki, şəxs qanunda göstərilən səbəblərə görə iddia qaldıra bilmək və ya öz hüquqlarını müdafiə etmək imkanından məhrum olduğuna görə iddia qaldıra bilmədiyini vaxt kəsiyi iddia müddətinə daxil edilmir. İddia müddətinin dayandırılması üçün əsas olan halların mövcud olduğu vaxt kəsiyi iddia müddətinə hesablanmır. Göstərilən hallar aradan çıxdıqdan sonra iddia müddəti öz axımını davam etdirir.

Mülki Məcəllənin 379.1-ci maddəsinə əsasən, iddia müddətinin axımı aşağıdakı hallarda dayandırılır:

- 1) iddianın irəli sürülməsinə fəvqəladə və həmin şəraitdə qarşısı alına bilməyən hal (qarşısıalınmaz qüvvə) mane olduqda;
- 2) iddiaçı və ya cavabdeh hərbi vəziyyətə keçirilmiş silahlı qüvvələrin tərkibində olduqda;
- 3) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı öhdəliklərin icrası üçün möhlət (moratorium) müəyyənləşdirdikdə;
- 4) fəaliyyət qabiliyyəti olmayan şəxsin qanuni təmsilçisi olmadıqda;
- 5) müvafiq münasibəti tənzimləyən qanunun və ya digər normativ-hüquqi aktın qüvvəsi dayandırıldıqda.

İddia müddətinin axımı bir şərtlə dayandırılır ki, bu maddədə göstərilmiş hallar iddia müddətinin son altı ayında, həmin müddət altı aya bərabər və ya altı aydan az olduqda isə

iddia müddəti ərzində əmələ gəlsin və ya mövcud olmaqda davam etsin. Müddətin dayandırılması üçün əsas olan maneələr aradan götürüldüyü gündən müddətin axımı davam edir və müddətin qalan hissəsi altı aya qədər uzadılır. Iddia müddəti altı aydan az olduqda isə iddia müddəti həmin müddətə çatdırılır.

Müəyyənləşdirilmiş qaydada iddia irəli sürüldükdə, habelə borclu şəxs borcu etiraf etməsini göstərən hərəkətlər etdikdə iddia müddətinin axımı kəsilir. Fasilədən sonra iddia müddəti yenidən başlanır. Fasiləyə qədər keçmiş vaxt yeni müddətə daxil edilmir.

Borclu öz öhdəliyini iddia müddəti keçdikdən sonra icra edibsə, icraedici etdiyi zaman iddia müddətinin keçməsinə bilməmiş olsa da icra etdiyini geri tələb etməyə haqlı deyildir.

Iddia qaldırılana qədər iddia müddətinin keçməsi iddianı rədd etmək üçün əsasdır. Məhkəmə iddia müddətinin keçməsi səbəbini üzrlü hesab etdikdə pozulmuş hüquq müdafiə edilməlidir. Üzrlü səbəblərə ağır xəstəlik, köməkətsiz vəziyyət, savadsızlıq və i.ə. aiddir. Əgər vəziyyət obyektiv xarakter daşıyarsa və o, iddianın vaxtında qaldırılmasına mane olmuşsa, onda onlar üzrlü səbəb hesab edilə bilər. Əgər iddia müddətinin buraxılmasında öz təsərrüfatsızlığına, səhlənkarlığına, diqqətsizliyinə görə vaxtında iddia qaldırmayan maraqlı şəxs özü təqsirkardırsa, onda iddia müddəti bərpa edilmir və iddia rədd edilməlidir.

Şəxsi qeyri-əmlak hüquqlarının və digər qeyri-maddi nemətlərin müdafiəsi, əmanətçilərin banka qoyulmuş əmanətlərinin verilməsi, fiziki şəxsin həyat və sağlamlığına vurulmuş zərərin əvəzinin ödənilməsi, mülkiyyətçinin və ya digər sahibin onun hüququnun hər cür pozuntularının aradan qaldırılması və s. bu kimi tələblər istisna olmaqla iddia müddəti bütün əmlak tələblərinə aid edilir.

MÖVZU 5. MÜLKİYYƏT HÜQUQU, ONUN ƏLDƏ EDİLMƏSİ, İTİRİLMƏSİ VƏ MÜDAFİƏSİ.

P L A N

- 1. Mülkiyyət hüququnun anlayışı və məzmunu.**
- 2. Mülkiyyət hüququnun formaları və növləri.**
- 3. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və itirilməsi (xitamı).**
- 4. Mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi.**

1. Mülkiyyət hüququnun anlayışı və məzmunu

Mülkiyyətçilik elə anlayışlara aiddir ki, onun ətrafında uzun əsrlər boyu insanların düşüncələri qarşı-qarşıya gəlmişdir. Lakin, təkcə nəzəri döyüşlərlə iş bitmir. İnsanların mülkiyyətçilik münasibətlərinin dəyişdirilməsi, bu sahədə yeni münasibətlərin bərqərar olunması uğrunda mübarizələri bütün dünyada həmişə sosial təbəddülatların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu mübarizələr bəzən müvəffəqiyyətli, bəzən də çox uğursuz nəticələrə səbəb olmuşdur. Olmuşdur ki, cəmiyyət, həqiqətən, öz inkişafının yeni, daha yüksək pilləsinə qalxmışdır. Lakin, mülkiyyətçilik münasibətlərinin dağıdılması nəticəsində cəmiyyətin çox geri düşməsi və bu gerilikdən uzun müddət çıxıbilməməsi halları da olmuşdur.

XX əsrdə bizim ölkəmizdə mülkiyyətçilik münasibətlərinin iki dəfə dağıdılması prosesi baş vermişdir. Birinci dəfə bu fəlakətlə nəticələnmiş və nəticələri neçə-neçə nəsli korlamış olan 1920-ci ilin aprelində başlanmışdır. İkinci dəfə isə bizim günlərdə baş verir. Onun əsas məqsədi mülkiyyətçilik münasibətlərini onun əsl mahiyyətinə qaytarmaq, indiki rejimin sosial dayacağı ola biləcək xüsusi mülkiyyətçilərin geniş təbəqəsini yaratmaqdan ibarətdir. Beləliklə, nə deməkdir mülkiyyət?

Bu, ilk növbədə şəxsin və yaxud kollektivin ona mənsub əmlaka öz əmlakı kimi münasibət bəsləməsi kimi başa düşülə bilər. Mülkiyyət «mənimki» və «səninki» olanların fərqləndirilməsinə əsaslanır. Hər hansı bir konkret məqamda hansı mülkiyyət forması və ya növünün daha yüksəkdə olmasından asılı olmayaraq mülkiyyətçilik o vaxt meydana gələ bilər ki, istehsalın nəticələrinə və şərtlərinə kimsə «özününkü», kimsə «özgəninki» kimi münasibət bildirə bilsin. Bunsuz, ümumiyyətlə, mülkiyyət yoxdur. Bu nöqtəyi-nəzərdən hansı ideoloji niyyətə xidmət etsə də, hər hansı bir mülkiyyət forması xüsusiyyətdir.

Mülkiyyətin elementar izahından belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, o, insanın əşyaya münasibəti deməkdir. Lakin bu mülkiyyətin məzmununun açılmasında kifayət edici deyildir. Belə ki, mülkiyyətçi öz əşyası ilə bağlı digər, kənar şəxslərlə də münasibətdə olur. Buna görə də mülkiyyət təkcə insanın əşyaya münasibətində deyil, həmin əşya barəsində insanlar arasındakı münasibətlərdə özünü göstərir. Münasibətlərin bir qütbündə əşyaya öz əşyası kimi

münasibət göstərən mülkiyyətçi, digər qütbündə isə həmin əşyaya yad münasibət göstərməyə borclu olan digər, üçüncü şəxslər çıxış edir. Bu o deməkdir ki, bütün üçüncü şəxslər özgə əşyasına, o cümlədən bu əşyada təcəssüm edən mülkiyyətçinin iradəsinə hər cür təcavüzdən imtina etməyə borcludurlar.

Mülkiyyətin müəyyən olunması o deməkdir ki, o, əşya qismində olanın maddi qidavericisidir. Mülkiyyətə eyni zamanda iradəvi məzmun da xasdır, belə ki, məhz mülkiyyətçinin suveren iradəsi ona mənsub olan əşyanın məişət təyinatını müəyyən edir.

Mülkiyyət - ictimai münasibətdir. Əgər özgə şəxslərdə mülkiyyətçinin əşyasına «özgəninki» münasibəti olmasaydı, mülkiyyətçinin də həmin əşyaya «özününkü» münasibəti olmazdı. İctimai münasibət kimi mülkiyyətin məzmunu mülkiyyətçinin maddi nemətlərin istehsalı, bölgüsü, dəyişməsi və istifadə edilməsi prosesində digər şəxslərlə çıxış etməsi labüd olan əlaqə və münasibətlərdə açılır.

Mülkiyyət maddi və iradəvi məzmunla malik olan ictimai münasibətdir və əmlak münasibətlərində başlıca yer tutur. Lakin bu, mülkiyyətin xarakteri üçün kifayət hesab oluna bilməz. Bunun üçün mülkiyyətçinin ona mənsub əmlaka hər hansı bir konkret formada ifadə oluna bilən iradəvi aktını göstərməsi lazımdır. Mülkiyyətçi öz əmlakıyla bağlı istənilən münasibətə girə bilər, bir şərtlə ki, bu qanunvericiliklə qadağan edilməsin və yaxud mülkiyyətin sosial təbiətinə zidd olmasın. Mülkiyyətçinin iradəsi ona mənsub əmlaka sahiblik, istifadə və sərəncamda ifadə olunur. Mülkiyyətçinin əşyaya (əmlaka) münasibətdə konkret aktı, nəticə etibarilə bunlarla məhdudlaşır.

Sahiblik dedikdə, mülkiyyətçinin əmlak (əşya) üzərində faktiki sahibliyi, yəni təsərrüfat ağalığı başa düşülür. Sahiblikdə mülkiyyətçilik münasibətlərinin tarazlığı, əmlakın fərdə və kollektivə bağlılığı əks olunur. Əmlakdan onun faydalı təbii xassələrinin hasil edilməsi, habelə ondan fayda götürülməsi istifadə adlanır. İstifadədən fayda - gəlir, artım, bəhər, törəmə şəklində və başqa formalarda ola bilər. Sərəncam dedikdə isə mülkiyyətçi tərəfindən əmlakın hüquqi müqəddəratının təyin edilməsi başa düşülür. Bu, əmlakın özgəninkiləşdirilməsi, kirayə verilməsi, girov qoyulması və s. üsullarla ola bilər. Əmlakdan istifadə edilməsi və onun üzərində sərəncam verilməsində, artıq mülkiyyət münasibətlərinin dinamikası ifadə olunur.

İqtisadi kateqoriya kimi mülkiyyət, bütün tarixi dövrlərdə mövcud olmuşdur. Əlbəttə, insanların hələ təbiətdən ayrılmadığı, öz ehtiyaclarını sadə vasitələrlə ödədiyi bəşər cəmiyyətinin ilk başlanğıc mərhələsi istisna olunur. Cəmiyyətin inkişafının müxtəlif dövrlərində əmlak münasibətləri də müxtəlif olmuşdur. İctimai formasiyalara uyğun olaraq mülkiyyətin müxtəlif tipləri - ibtidai icma, quldarlıq, feodal - təhkimçi və kapitalist tiplərini bir-birindən ayırmaq olar. Yaxın keçmişə qədər mülkiyyətin bir tipi kimi sosialist mülkiyyəti də kifayət qədər əsaslar olmadan qeyd edilirdi. Sosializm birliyinə daxil olan dünyanın heç bir ölkəsində sosializm əslində qurula bilmədi. Bilavasitə istehsalçılar istismara məruz qalır, istehsal vasitələrinin istehsalçılara verilməsi həqiqətdə baş vermədi. Bu ölkələrin totalitar rejimləri mülkiyyətin o tipini təsdiq etdi ki, o, mülkiyyətin xarakterik əlamətlərinə, tamamilə, yabancı idi.

İstər iqtisad, istərsə də hüquq elmi müxtəlif münasibətlərin olmasına baxmayaraq mülkiyyətə xüsusi və həm də dəyişkən bir iqtisadi kateqoriya kimi baxır.

Beləliklə, iqtisadi mənada mülkiyyət dedikdə, maddi nemətlərin və ən əvvəl istehsal vasitələrinin mənimsənilməsi və onlar üzərində sahiblik, istifadə və sərəncam verməklə əlaqədar olaraq insanlar arasında tarixən müəyyən edilmiş iqtisadi münasibətlər başa düşülür. Bu münasibətlər hüquqla mühafizə edildikdə mülkiyyət hüququna çevrilir. Mülkiyyət hüququ öz normaları vasitəsilə mülkiyyəti, yəni iqtisadi münasibətləri möhkəmləndirir və mühafizə edir. Mülki Məcəllənin 152.1-ci maddəsinə əsasən, mülkiyyət hüququ - subyektin ona mənsub əmlaka (əşyaya) öz istədiyi kimi sahib olmaq, ondan istifadə etmək və ona dair sərəncam vermək üzrə dövlət tərəfindən tanınan və qorunan hüququdur.

Mülki hüquq elmində mülkiyyət hüququ iki mənada başa düşülür: obyektiv və subyektiv mənada.

Obyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə, mülkiyyət münasibətlərini nizama salan hüquq normalarının məcmusu, subyektiv mənada mülkiyyət hüququ dedikdə isə mülkiyyətçinin öz mülahizələrinə görə, heç kimdən asılı olmayaraq qanunla müəyyən edilmiş hədudlarda müəyyən əmlaka sahiblik, ondan istifadə və üzərində sərəncam hüququ başa düşülür. Demək, mülkiyyət hüququnun məzmununu mülkiyyətçinin əmlaka sahiblik, ondan istifadə və üzərində sərəncam hüququnun məcmusu təşkil edir.

Sahiblik hüququ - əmlaka (əşyaya) faktiki sahibliyi həyata keçirməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır. Söhbət əgər faktiki sahiblikdən gedirsə, bu o demək deyildir ki, sahibkar əşya ilə bilavasitə təmasda olsun. Məsələn, uzunmüddətli məzuniyyətdə olan şəxs onun evində olan əmlakın sahibi olaraq qalır. Deməli, əşyaya faktiki sahib olmağa mahiyyətə müvəqqəti iqtidarsızlıq və ya imkansızlıq, əşyaya sahibliyi ləğv etmir.

Əgər sahib əşyanı məhdud əşya və ya şəxsi sahiblik hüququnun həyata keçirilməsi üçün kiməsə vermişsə, onların hər ikisi sahibdirlər. Onlardan birincisi vasitəli, ikincisi isə vasitəsiz sahibdir.

Əmlak üzərində sahiblik qanuni və qanunsuz ola bilər. Əşya üzərində sahibliyin hər hansı bir hüquqi əsası olduqda belə sahibliyə qanuni və yaxud titul sahibliyi deyilir. Hüquqi əsasları olmayan sahiblik qanunsuz və yaxud titulsuz sahiblik adlanır. Əmlak, ümumi qayda üzrə o adamların sahibliyində olur ki, bunun üçün bu və ya digər hüquqlara malik olsun. Belə hallarda mübahisəli məsələlərə faktiki sahibliyin qanuna-uyğunluğu prezumpsiyası vasitəsilə baxılır. Başqa sözlə, əmlakın faktiki sahibinin əmlak üzərindəki sahibliyinin əksi sübuta yetirilməzsə, tanınır.

Sahibin iradəsi olmadan sahiblikdən məhrumetmə və onu pozma qadağan edilmiş özbaşınalıq sayılır. Hər bir sahibin qadağan edilmiş özbaşınalıqdan müdafiə üçün güc işlətmək ixtiyarı vardır. Bu zaman o, şəraiti nəzərə almaqla, əsassız güc hərəkətlərindən çəkinməlidir. Sahiblikdən məhrum olan onun üçün qanunsuz sahibdən sahibliyin qaytarılmasını tələb edə bilər. Sahiblikdən məhrumetmə faktiki sahib və ya onun hüquq sələfi barəsində səhv addım olduqda və sahiblik məhrumetmədən əvvəlki ildə əldə edildikdə iddia istisna edilir (Mülki Məcəllənin 164-cü maddəsi).

Qanunsuz sahiblik öz növbəsində iki yerə, vicdanlı və vicdansız sahibliyə ayrılır. Mülki Məcəllənin 166-cı maddəsində mülkiyyətin sahiblik əsasında ehtimal edilməsindən bəhs edilir. Həmin maddəyə uyğun olaraq daşınar əşyanın sahibi haqqında ehtimal edilir ki, o əşyaya mülkiyyətçi hüququ ilə sahiblik edir. Hər hansı əvvəlki sahib haqqında ehtimal edilir ki, öz sahibliyi zamanı o, mülkiyyətçi olmuşdur. Daşınar əşyanın mülkiyyətçisi olmaq istəməyən sahibi ehtimal edə bilər ki, bu əşya kimdən arxayın alınmışdırsa, həmin şəxsin mülkiyyətindədir. Sahiblik hüququ olmadığını bilən və ya bilməli olan sahib vicdansız sahibdir. Daşınar əşya üzərində məhdud əşya hüququna və ya şəxsi hüquqa iddia edən daşınar əşya sahibinin bu cür hüququnun olduğu ehtimal edilir. Lakin o həmin əşyanı aldığı şəxsin bu cür hüququ olduğunu ehtimal edə bilməz.

Əşyanın vicdansız sahibi onu mülkiyyətçisinə qaytarmalı və əşyanı saxlaması ilə bağlı bütün zərərin əvəzini ödəməli, habelə əldə etdiyi bəhərin əvəzini ödəməlidir.

Əşyanın vicdanlı sahibi isə öz ehtimal edilən hüququna uyğun olaraq əşyadan fayda götürdüyünə və ondan istifadə etdiyinə görə ixtiyarlı şəxsə zərərin əvəzini ödəməyə borclu deyildir. O, əvəzi ödənilərkən yoxa çıxan və ya zərərçəkən şeyin əvəzini ödəməyə borclu deyildir.

İstifadə hüququ - əmlakdan (əşyadan) onun faydalı təbii xassələrini hasil etməyin, habelə ondan fayda götürməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanındır. Ola bilsin ki, bəzi əşyalar həm şəxsi, həm də təsərrüfat məqsədilə istifadə edilsin. Məsələn, tikiş maşını ilə nəinki ailə üzvləri üçün, habelə haqqı ödənilməklə digər şəxslər üçün də paltar tikilə bilər. İstifadə hüququ, adətən sahiblik hüququna söykənir. Lakin sahibi olmadığını əşyadan da istifadə etmək olar. Bu, müqaviləyə və yaxud qanuna əsasən, həyata keçirilir. Məsələn, əmlak kirayəsi müqaviləsinə görə kirayəçi, nəinki əmlakın müvəqqəti sahibi, o, həmçinin, əmlakın istifadəçisi hesab edilir.

İstifadə hüququna şəxsin öz əşyasından istifadə etməməsi imkanı da daxildir. Əgər

əşyanın tətbiq edilməsi və ya ona qulluq olunması ictimai mənafeələrə qəsd edirsə, istifadə və ya qulluq və saxlama vəzifəsi müəyyənləşdirilə bilər. Bu halda mülkiyyətçinin üzərinə həmin vəzifələri özü icra etmək və ya müvafiq mizd müqabilində əşyanın başqa şəxslərin istifadəsinə vermək vəzifəsi qoyula bilər.

Sahiblik kimi istifadə də qanuni və qanunsuz ola bilər.

Sərəncam hüququ - əmlakın (əşyanın) hüquqi müqəddəratını təyin etməyin hüquqi cəhətdən təmin edilmiş imkanıdır. Mülkiyyətçi öz əmlakını satmaq, kirayə vermək, girov qoymaq, bağışlamaq barədə öz mülahizəsinə görə qərar qəbul edir. Bir qayda olaraq, əmlak üzərində sərəncam mülkiyyətçiyə məxsus olur. Mülkiyyətçi olmayanın əmlak üzərində sərəncam verməsi yalnız qanunda göstərilən hallarda ola bilər. Bu, kreditörün borcunu ödəmək məqsədilə mülkiyyətçinin əmlakının məcburi satılmasında və s. hallarda özünü göstərir. Məsələn, vətəndaşlar özlərinə məxsus olan bu və ya digər əmlaklarını ssuda almaq məqsədilə lombardlara təhvil verirlər. Əgər onlar göstərilən müddətdə aldıqları pulu geri qaytarmasalar lombardlara verilən əmlak satılır. Sonra verilmiş ssuda götürülür, qalan hissə isə mülkiyyətçiyə verilir. Bir sıra əmlakdan istifadə edildikdə onlar öz varlığını itirir, məhv olurlar. Bununla əlaqədar olaraq mülkiyyət hüququ xitam edilir. Deməli, mülkiyyətçi tərəfindən əmlakın məhv edilməsi də sərəncam hesab edilir. Lakin əmlakını məhv edən mülkiyyətçinin fəaliyyətinin hüquqi tənzimini vermək nəzərə cərpacaq dərəcədə mürəkkəbdir. Əgər mülkiyyətçi əmlakı məhv edir və ya atırsa, o, əmlak üzərində sərəncamını birtərəfli qaydada əqdin baş verməsi vasitəsilə həyata keçirmiş olur, bu halda mülkiyyətçinin iradəsi mülkiyyət hüququnun xitamına və yaxud bu hüquqdan imtina olunmasına yönəldilmişdir. Yox, əgər əmlakdan bir dəfə istifadə olunmaqla (məsələn, meyvəni yemək və s.) mülkiyyət hüququna xitam verilsə, onda mülkiyyətçinin iradəsi mülkiyyət hüququnun xitamına deyil, əmlakdan faydalı xassələrin hasil edilməsinə yönəlir. Deyilən misalda əmlak üzərində sərəncam hüququnun deyil, istifadə hüququnun həyata keçirilməsi baş vermiş olur.

Mülkiyyət hüququnun anlayışının açılması mülkiyyətçinin malik olduğu səlahiyyətlərlə başa çatmır. İş ondadır ki, eyni səlahiyyətlərə həm mülkiyyətçi, həm də digər şəxslər (məsələn, mülkiyyətçinin əmlakına tam təsərrüfatçılıq aparmaq hüququ olan şəxs və s.) malik ola bilər. Bunun üçün məhz mülkiyyətçinin səlahiyyətlərini əks etdirən spesifik əlamətlər müəyyən olunmalıdır. Bu əlamətlər ondan ibarətdir ki, mülkiyyətçi öz səlahiyyətlərini öz mülahizəsinə görə həyata keçirir. Bu zaman mülkiyyətçi öz mülahizəsinə görə səlahiyyətlərini həyata keçirmək və ya əmlak üzərində sərəncam vermək hüququnu digər şəxslərin həmin əmlak üzərində iradəsindən asılı olmayaraq bilavasitə qanuna əsaslanaraq həyata keçirir. Digər şəxslərin əmlak üzərində iradəsi isə təkcə qanuna söykənmir, eyni zamanda mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olur və onunla şərtlənir.

Mülkiyyət hüququ mütləq hüquqdur. Qanuna görə o hər kəsdən müdafiə edilir, yəni qeyri-müəyyən dairədə şəxslərdən qorunmalıdır, çünki mülkiyyət hüququnu hər kəs poza bilər. Buna görə də qanun, mülkiyyətçiyə, onun səlahiyyətlərini həyata keçirməyə imkan verməyən hər cür maneələri dəf etmək hüququ vermişdir. Bu zaman o, özünümüdafiə tədbirlərindən də istifadə edə bilər.

Lakin mülkiyyətçinin əmlak üzərində sahibliyini nəhayətsiz hesab etmək olmaz. Qanuna görə mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsi ətraf mühitə zərər vurmamalı, qanunların və ya üçüncü şəxslərin hüquqlarını pozmamalı, cəmiyyətin, xüsusilə dövlətin qanunla qorunan mənafeələrinə zidd olmamalı, yaxud hüquqdan sui-istifadə edilməməlidir.

Mülkiyyətçinin sahiblik və istifadəsində olan əmlak üzərində hüquqlarını həyata keçirmək üçün təkcə o lazımdır ki, üçüncü şəxs həmin əmlaka təcavüz etməsin. Lakin həmişə belə olmur. Əmlak üzərində sərəncam verərkən (əmlakı satarkən, kirayə verərkən, girov qoyarkən və s.) mülkiyyətçi konkret şəxsə (məsələn, əmlakı alanla, kirayə və ya girov götürənlə və s.) hüquq münasibətinə girir. Mülkiyyətçi bu zaman öz hüquqlarını həyata keçirsə də, bəzən həmin hüquqların tənzimlənməsi mülkiyyət hüququnun həddlərindən kənara çıxır, o, özü isə satıcı, kirayə verən, girov qoyan kimi çıxış edir. Belə hallarda mülkiyyət hüququ pozulmuşsa, onda hər şey bu hüququn saxlanıb saxlanılmamasından asılı olur. Əgər bu hüquq saxlanmışsa, pozulmuş hüquqların bərpası mülkiyyət hüququ institutu

normaları ilə baş verir. Əgər mülkiyyət hüququ qalmamışsa (deyə ki, əmlak məhv edilmişdir), onda pozulmuş hüquqların bərpası digər hüquq normaları ilə mümkün olur (məsələn, zərərvurma nəticəsində əmələ gələn öhdəliklər, yaxud sığorta hüququ). Beləliklə, mülkiyyət hüququ normaları digər hüquq normaları ilə daimi əlaqədə və qarşılıqlı fəaliyyətdədir.

2. Mülkiyyət hüququnun formaları və növləri.

Mülkiyyət hüququnun forma və növləri məsələləri təkcə nəzəri cəhətdən deyil, həm də praktik cəhətdən mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Konkret şəxsə məxsus olan əmlakın mülkiyyət hüququnun hansı forma və növünə aid olması əmlakın hüquqi rejimini və eyni zamanda mülkiyyətçinin həmin əmlaka olan sahiblik imkanları spektrini müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası mülkiyyətin üç formasını - dövlət mülkiyyəti, xüsusi mülkiyyət və bələdiyyə mülkiyyəti formasını təsbit etmişdir. Bütün növlərdən olan daşınar və daşınmaz əmlaka mülkiyyət hüququnun subyektləri hüquqi və fiziki şəxslər, bələdiyyələr və Azərbaycan Respublikası ola bilər.

Dövlət mülkiyyət hüququ. Bazar iqtisadiyyatının inkişaf etdiyi ölkələrdə belə, istehsal fondları strukturunda dövlət mülkiyyəti mühüm çəkiyə malikdir. Əsas həyati təminat yaradan maddi ehtiyatların (ərzaq, yanacaq və s. vəsaitlərin) əsas hissəsi dövlətin əlindədir. İstehsal, sosial-mədəni və s. təyinatlı obyektlərin böyük bir hissəsinin dövlət mülkiyyətində olması iki amillə bağlıdır. Birincisi, gözlənilməz hadisələrlə zəngin olan dünyada hər bir dövlət öz təhlükəsizliyi haqqında düşünməlidir. Təhlükəsizlik dedikdə, yalnız hərbi təhlükəsizlik deyil, eyni zamanda ekoloji, sanitar-epidemioloji, aclıq və s. təhlükə nəzərdə tutulur. İkincisi, bu dövlətin yerinə yetirməli olan sosial funksiyasından irəli gəlir. Əhalinin minimum yaşayışını təmin etmək, aztəminatlı ailələrin həyat səviyyəsini qaldırmaq tədbirləri, təqaüdçülərin, tələbələrin və əhalinin sair imkansız təbəqələrinin sosial müdafiəsi məsələlərini dövlət həll etməlidir. Bunun üçün isə dövlət müvafiq maddi-texniki və maliyyə bazasına malik olmalıdır. Yenidənqurmaya qədər ölkəmizdə əsas istehsal fondlarının 90%-i dövlətin əlində olmuşdur. Dövlət mülkiyyəti bürokratikləşmiş, elmi-texniki inqilabın nailiyyətlərini kifayət qədər əks etdirməyən mülkiyyət olmuşdur.

İndi isə ölkəmizdə özəlləşmə tam sürətlə gedir, dövlət mülkiyyətində olan obyektlər hüquqi və fiziki şəxs olan xüsusi mülkiyyətçilərin əlinə keçir. Özəlləşdirməni aparan siyasətçilərin fikrincə isə özəlləşmə nəticəsində istehsal vasitələrinin istehsalçı işçilərlə birləşməsi baş verəcək, mülkiyyət özünün əsl məzmununu kəsb edəcəkdir.

Əldə olunmuş təcrübə göstərir ki, cəmiyyətin normal inkişafı yalnız müxtəlif mülkiyyət formalarının sağlam rəqabəti, hər birinin özünün həyat qabiliyyətini əmək və kapitalın qovuşduğu yerdə göstərməklə mümkündür.

Mülki Məcəllənin 155.1-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasına mülkiyyət hüququ ilə mənsub olan əmlak dövlət mülkiyyətidir. Dövlət mülkiyyət hüququ dedikdə, dövlətin mənsub olduğu əmlak üzərində qanunla müəyyən edilmiş çərçivədə sahiblik, istifadə və sərəncam vermək hüququ başa düşülür. Başqa subyektiv hüquqlar kimi dövlət mülkiyyət hüququ da müəyyən hüquq münasibəti çərçivəsində yaranır, bu və ya digər maddi dəyərlərin idarəçiliyi sahəsində konkret səlahiyyətləri xarakterizə edir. Dövlət mülkiyyətçisinin səlahiyyətləri həm mülki hüquqların vahid subyekt tərəfindən, həm də dövlət əmlakının bir hissəsinə malik olan dövlət hüquqi şəxsləri tərəfindən həyata keçirilir. Burada mülkiyyətçi ilə dövlət hüquqi şəxsləri arasında öhdəlik hüquq münasibətləri yaranmır.

Dövlət mülkiyyəti iqtisadi baxımdan ümumxalq mənimsəməsinin forması hesab edilir. İri əmlak mülkiyyətçisi kimi dövlət üçün bu əmlakın idarə edilməsi, ayrılıqda isə hüquqi şəxslərin yaradılması, yenidən təşkili və xitam edilməsi, onlar arasında müvafiq əmlakın bölüşdürülməsi və istifadəsi üzərində nəzarət çox vacibdir. Bir çox hallarda bu dövlət idarəçilik orqanları tərəfindən normativ aktların qəbul edilməsi ilə həyata keçirilir.

Dövlət mülkiyyəti ümumdövriyyə xarakteri daşıyır. Dövlət başqa mülkiyyətçilərin malik olmadığı mülkiyyət obyektlərini əldə edə bilər və əldə edir.

Mülki Məcəllənin 155.2-ci maddəsində qeyd olunur ki, fiziki, hüquqi şəxslərin və ya bələdiyyələrin mülkiyyətində olmayan torpaq və digər təbii ehtiyatlar dövlət mülkiyyətidir. Bu obyektlərin geniş dairəsi «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» 9 noyabr 1991-ci il tarixli Qanunda (**23 aprel 2002-ci il tarixli, 311-IIQD nömrəli qanuna əsasən qüvvədən düşmüşdür**) göstərilmişdir. Həmin Qanunda deyilir ki, respublika ərazisi həddlərində torpaq, yerin təki, daxili sular və ərazi suları, qitə şelfi, bitkilər və heyvanlar aləmi, hava hövzəsi Azərbaycan Respublikasının müstəsna mülkiyyətidir. Azərbaycan Respublikası torpağı öz vətəndaşlarının xüsusi mülkiyyətinə verə bilər.

Azərbaycan Respublikası onun ərazisinə bitişik Xəzər dənizi iqtisadi zonasının ehtiyatlarına beynəlxalq hüquqla təsdiq edilmiş hədlərdə sahiblik, onlardan istifadə və onların barəsində sərəncam hüququna malikdir.

Azərbaycan Respublikasının ərazisində olan bütün təsərrüfat sahələrinin müəssisələri, energetika, nəqliyyat və rabitə şəbəkələri (sistemləri), dövlət mənzil fondu, dövlət idarələrinin əmlakı, mədəni sərvətlər və tarix abidələri, infrastruktur obyektləri, o cümlədən kurort-turist təyinatlı obyektlər, dövlətin vəsaiti hesabına yaradılmış digər əsas fondlar, dövlət bankları, maliyyə və kredit ehtiyatları, qiymətli kağızlar və suveren dövlət kimi Azərbaycan Respublikasının qarşısında duran vəzifələri həyata keçirmək üçün lazım olan digər əmlak Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətinə aiddir.

Azərbaycan Respublikasının dövlət maliyyə ehtiyatları hesabına yaradılmış və başqa dövlətlərin ərazisində yerləşən müəssisələr və ya onların hissələri də Azərbaycan Respublikasının dövlət mülkiyyətidir.

Xüsusi mülkiyyət hüququ. Respublikamızda mülkiyyət hüququnun mühüm formalarından biri də xüsusi mülkiyyət hüququdur. Xüsusi mülkiyyət hüququnun anlayışı «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» Qanunda (**23 aprel 2002-ci il tarixli, 311-IIQD nömrəli qanuna əsasən qüvvədən düşmüşdür**) verilmişdir. Həmin qanuna əsasən, xüsusi mülkiyyət hüququ istehsal vasitələrinə, qeyri-istehsal təyinatlı predmetlərə və sərvətlərə, pul vəsaitinə və qiymətli kağızlara, onlardan istifadə olunmasının nəticələrinə sahiblik, onlardan istifadə və onların barəsində sərəncam sahəsində ayrı-ayrı şəxslərin qanunla qorunan hüquqlarının məcmusudur.

Respublika qanunvericiliyinə müvafiq olaraq xüsusi mülkiyyət hüququ öz növbəsində vətəndaşların və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququna bölünür.

Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, keçmiş «sosializm» adlandırılan bir dövrdə cəmiyyətin əsas prinsipi «hər kəsə əməyinə görə» kimi müəyyən olunmuş, əmək hüququ isə vətəndaşların əsas hüquqlarından olan sosial-iqtisadi hüquq kimi qanunla möhkəmlənmişdi. «İnsanın insan tərəfindən istismarı» qadağan olunmuş, istehsal vasitələri üzərində mülkiyyətin sosialist forması şəriksiz olaraq hökmran idi. Şəxsi mülkiyyət adlanan vətəndaşların mülkiyyətinin əsas mənbəyi ictimai istehsal vasitələrinə sərf olunan əmək idi. Əməyə görə bölgü prinsipi üzrə vətəndaşlara məcmu ictimai məhsulun çatan hissəsi əsasən, tələbatın ödənilməsinə yönəlmişdi. Bununla yanaşı, şəxsi mülkiyyətin mənbələrindən biri də ictimai istehlak fondlarından ödənilən pensiya, müavinət və stipendiyalar idi. Vətəndaşların tələbatının ödənilməsinə eyni zamanda pulsuz tibbi xidmətləri, mənzil-kommunal, nəqliyyat xidmətləri və s. aid etmək olardı.

Hazırda qüvvədə olan Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası reallığı əks etdirərək nə əmək hüququnu, nə də əməyə görə bölgü prinsipini əsas götürmür. Heç kəs zorla işlədilə bilməz. Eyni zamanda, hər kəsin əməyə olan qabiliyyəti əsasında sərbəst surətdə özünə fəaliyyət növü, peşə, məşğuliyyət və iş yeri seçmək hüququ vardır (Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 35-ci maddəsi). Dövlət əqli mülkiyyət hüququnun, yəni müəlliflik hüququ, ixtiraçılıq hüququnun və s. qorunmasına təminat verir.

Buna uyğun olaraq vətəndaşların mülkiyyət hüququnun təzahür formaları kimi, onun əmələ gəlmə mənbələri də mühüm dəyişikliklərə uğramışdır. Hazırda vətəndaşların mülkiyyət hüququnun əsasını onların maddəli işçi kimi əməyi və müstəqil iqtisadi fəaliyyəti təşkil edir.

İqtisadi fəaliyyətdə də öz növbəsində qanuna uyğun olaraq qeydiyyatla alınmaqla əmlakdan istifadə, məhsulun satışı, işlər görülməsi və xidmətlər göstərilməsi yolu ilə müntəzəm gəlir əldə etmək məqsədilə müstəqil sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğulluq qeyd olunmalıdır. Sahibkarlıq fəaliyyəti muzzdlu əməyi tətbiqetmə və ya etməmə yolu ilə həyata keçirilir.

Yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq demək olar ki, vətəndaşların xüsusi mülkiyyəti hazırda aşağıdakı formalarda özünü göstərir:

- istehsal vasitələrinin mülkiyyətçisinin kımın olmasından asılı olmayaraq ona təklif olunan muzzdlu əmək - vətəndaşların mülkiyyətinin mənbəyi kimi;
- gəlir əldə olunmasına xidmət etməyən şəxsi iqtisadi fəaliyyət - vətəndaşların mülkiyyətinin mənbəyi kimi;
- şəxsi əməyə əsaslanan sahibkarlıq fəaliyyəti - vətəndaşların mülkiyyətinin mənbəyi kimi;
- muzzdlu əməkdən istifadə etməklə sahibkarlıq fəaliyyəti - vətəndaşların mülkiyyətinin mənbəyi kimi.

Axırıncı - muzzdlu əməkdən istifadə etməklə sahibkarlıq fəaliyyəti həm hüquqi şəxs yaratmaqla, həm də yaratmamaqla ola bilər.

Xüsusi mülkiyyətin bir növündən başqa növünə keçmək üçün qanun heç bir məhdudiyyət qoymur, əksinə, daha çox iqtisadi və sosial effekt verən sahəyə əməyin və kapitalın cəlb edilməsi dövlət tərəfindən həvəsləndirilir.

Qeyd olunmalıdır ki, bir şəxsin xüsusi mülkiyyəti bir deyil, bir neçə mənbədən yarana bilər. Məsələn, vətəndaş təqaüdəçi kimi pensiya, muzzdlu işçi kimi əmək haqqı, səhmdar kimi dividend ala bilər və s.

Vətəndaşların xüsusi mülkiyyət hüququ maddi nemətlərin fərdi mənsubiyyətini təsbit edən hüquqi institutdur.

Xüsusi mülkiyyət hüququnun anlayışını mülkiyyətçinin əmlak və ondan istifadə olunmasının nəticələri üzərində öz mülahizəsinə görə sahiblik, istifadə və onlar barəsində sərəncam səlahiyyətləri təşkil edir. Onlardan hər biri mülkiyyətçiyə üçüncü şəxslərlə hüquq münasibətlərində konkret imkanları təmin edir.

Bazar iqtisadiyyatı dövründə xüsusi mülkiyyətin obyektləri dairəsinin müəyyənələşməsinə münasibət qanunvericilik tərəfindən əhəmiyyətli dərəcədə dəyişilmişdir. Əvvəllər qüvvədə olan qanunvericiliyə görə vətəndaşların mülkiyyəti özünün istehlak təyinatı ilə, əsasən istehlak məhsullarına şamil edilirdi. O ki, qaldı, istehsal vasitələrinə, onda, vətəndaş yalnız xırda istehsal vasitələrinin sahibi ola bilərdi və bu zaman muzzdlu əməkdən istifadə qadağan olunurdu. İndi vəziyyət tamam dəyişmişdir. «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» qanundan başlayaraq digər normativ aktlara qədər xüsusi mülkiyyətin inkişafını ləngidən bütün maneələr aradan qaldırılmışdır.

Lakin xüsusi mülkiyyət hüququnun anlayış tutumu nə qədər böyük olsa da onun öz sərhədləri vardır. Bu, mülki-hüquqi tənizmetmənin yol verilən və sərbəstlik prinsiplərindən irəli gəlir.

Birinci prinsip o deməkdir ki, vətəndaş mülkiyyət hüququnu həyata keçirərkən qanunla qadağan olunmayan hər şeyə yol verilir.

Sərbəstlik prinsipi isə vətəndaşın mülkiyyət hüququnu həyata keçirməsi və ya keçirməməsinə öz mülahizəsinə görə həll etməsi, hüququn həyata keçirilməsi məqsədini və vasitələrini özünün seçməsi deməkdir.

Subyektiv mülkiyyət hüququnun, onun həyata keçirilməsinin məqsəd və vasitələrinin sərhədlərinin genişləndirilməsi, heç də hər şeyə yol verilməsi demək deyildir.

Vətəndaşların mülkiyyət hüququnun obyektlərindən, əsasən istehlak təyinatı üzrə istifadə olunduğu dövrlərdə, mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsində ön plana mülkiyyətçinin sahiblik və istifadə səlahiyyətləri çəkirdi. Mülkiyyətçi sərəncam hüququnun həyata keçirilməsinə çox nadir hallarda müraciət edirdi. Lakin sonralar bazar iqtisadiyyatına keçidlə əlaqədar mülkiyyətçinin bu vəziyyətində köklü dəyişikliklər baş verdi və o, sərəncam səlahiyyətlərindən daha çox istifadə etməyə başladı. Belə ki, çox vaxt məhsul istehsalı və ya

onun əldə edilməsi gəlir əldə etmək məqsədilə bazarda satılmaq üçün nəzərdə tutulur. Mülkiyyət hüququnun obyektlərinin dövlyyət qabiliyyəti bazar iqtisadiyyatına uyğun olaraq daim yüksəlmiş olur.

Mülki qanunvericilik xüsusi mülkiyyət hüququnun obyektləri üçün ümumi və xüsusi rejim müəyyən etmişdir. Əgər qanunda və ya digər normativ aktlarda vətəndaşların xüsusi mülkiyyətində olan obyektlər üçün xüsusi rejim nəzərdə tutulmamışdırsa, belə obyektlər ümumi rejim altına düşmüş olur.

Hər şeydən əvvəl daşınmaz əmlak xüsusi rejimdə olan əmlakdır (torpaq sahələri, yaşayış evləri, çoxillik əkmələr və s.). Göstərilən əmlaka əşya hüquqları, habelə onlar üzərində bağlanan əqdlər dövlət qeydiyyatından keçməlidir.

Torpaq sahələrinin əldə edilməsi üçün də xüsusi qaydalar nəzərdə tutulur. Məsələn, torpaq sahəsinin alınması üçün onun ayrılması qeydiyyatdan keçir. Həmin torpaqda ev tikmək üçün torpağın ayrılması və qeydiyyata alınmasından başqa, evin tikilməsi üçün layihənin təsdiqi, evin tikintisinə razılığın alınması, bir sıra yerquruluşu qaydalarına, sanitar, ekoloji qaydalara və normalara əməl olunması tələb olunur. Qanunla müəyyən olunmuş qaydada daşınmaz əmlak əldə edəndən sonra mülkiyyətçi bir sıra mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməli olur.

Onlardan biri əmlaka görə vergidir. Xüsusi hüquqi rejim daşınmaz hesab olunmayan əmlaka da aid oluna bilər. Nəqliyyat vasitələri, odlu silah əldə etmə və s. obyektlər belə xüsusi rejimdə ola bilər. Xüsusi rejim belə obyektlərin qeydiyyatı və saxlanması, təhlükəsizlik qaydalarının gözlənilməsində və s. ifadə olunur.

Bələdiyyə mülkiyyət hüququ. Mülkiyyət forması kimi bələdiyyə mülkiyyətinin dövlət mülkiyyətindən ayrılması ilk dəfə «Azərbaycan Respublikasında mülkiyyət haqqında» Qanunla müəyyən olunmuşdur. Sonralar Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyasında (13-cü maddə) mülkiyyət növü kimi bələdiyyə mülkiyyəti təsbit olunmuşdur.

Bələdiyyə mülkiyyətinin formalaşmasında yuxarıda göstərilən qanunvericilik aktlarından başqa «Bələdiyyələrin statusu haqqında» 2 iyul 1999-cu il tarixli respublika Qanunu, «Bələdiyyə mülkiyyətinə əmlakın verilməsi haqqında», «Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında», «Bələdiyyələrin maliyyəsinin əsasları haqqında» 7 dekabr 1999-cu il respublika qanunları, «Yerli (bələdiyyə) vergilər və ödənişlər haqqında», 27 dekabr 2001-ci il respublika Qanunu və s. qanunlar, o cümlədən Azərbaycan Respublikası Mülki Məcəlləsi mühüm rol oynamışdır.

Mülki Məcəllənin 156.1-ci maddəsinə əsasən, bələdiyyələrə mülkiyyət hüququ ilə mənsub olan əmlak onların mülkiyyətidir.

Bələdiyyə əmlakının yaranması mənbələri aşağıdakılardır:

- qanunvericiliyə uyğun olaraq bələdiyyələrin mülkiyyətinə verilən dövlət əmlakı;
- bələdiyyələrin fəaliyyəti nəticəsində əldə olunan və yaradılan əmlak;
- fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların bələdiyyələrə könüllü maddi yardım şəklində verilən əmlak;
- varisi olmayan əmlakın bələdiyyələrə keçməsi yolu ilə əldə olunan əmlak;
- bələdiyyələrə vəsiyyət edilən əmlak;
- qanunvericilikdə nəzərdə tutulan digər hallarda əldə olunan əmlak.

Bələdiyyələr öz əmlakına dair mülkiyyətçi hüququna malikdir, yəni sərbəst olaraq əmlakına sahiblik edir, ondan istifadə edir və ona sərəncam verir.

Bələdiyyələr haqqında respublika qanunvericiliyinə müvafiq olaraq bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə yerli vergilər və ödənişlər hesabına formalaşan yerli büdcənin vəsaiti, bələdiyyənin büdcədən kənar fondları, bələdiyyə əmlakı, habelə bələdiyyə torpaqları, bələdiyyə müəssisələri və təşkilatları, bələdiyyə mənzil fondları və qeyri-yaşayış binaları, dövlət və xüsusi mülkiyyətdə olmayan yollar, bələdiyyə, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət və idman müəssisələri, digər daşınar və daşınmaz əmlak daxildir.

Bələdiyyələr, bələdiyyə mülkiyyətini idarə edirlər. Bələdiyyə mülkiyyətinin tərkibinə daxil olan əmlak barəsində mülkiyyət hüququnu bələdiyyələr, Azərbaycan Respublikasının qanunları ilə nəzərdə tutulmuş hallarda isə bilavasitə əhali həyata keçirir.

Qanunvericiliyə əsasən, bələdiyyələr, bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərini fiziki və hüquqi şəxslərin müvəqqəti və ya daimi istifadəsinə, icarəsinə verə bilər, qanunla müəyyənləşdirilmiş qaydada özgəninkiləşdirə bilər, habelə bələdiyyə mülkiyyətində olan əmlak barəsində başqa əqdlər bağlaya bilər, özəlləşdirilən və ya istifadəyə verilən obyektlərdən istifadə şərtlərini müqavilə və sazişlərlə müəyyənləşdirə bilərlər.

Bələdiyyə mülkiyyətinin özəlləşdirilməsi qaydasını və şərtlərini əhali bilavasitə və ya bələdiyyə müstəqil surətdə müəyyənləşdirir. Bələdiyyə mülkiyyəti obyektlərinin özəlləşdirilməsindən daxil olan vəsaitlər bütünlüklə yerli büdcəyə daxil olur.

Yerli büdcə bələdiyyə statusuna uyğun olaraq özünüidarəetmə prinsiplərini reallaşdırmaq, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası və qanunları ilə müəyyənləşdirilmiş bələdiyyə səlahiyyətlərini həyata keçirmək üçün formalaşan və istifadə olunan maliyyə vəsaitidir. Yerli büdcə bələdiyyə büdcəsi olub, dövlət büdcəsinin tərkib hissəsi deyil.

Yerli büdcənin gəlirlərinə fiziki şəxslərdən alınan torpaq və əmlak vergiləri; yerli əhəmiyyətli tikinti materialları üzrə mədən vergisi; bələdiyyə mülkiyyətində olan müəssisə və təşkilatlardan mənfəət vergisi; bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlarda, binalarda və digər obyektlərdə yerləşdirilən küçə reklamlarına görə ödəniş; kurort rüsumu, mehmanxana rüsumu, avtomobillərin dayanacaqları üçün rüsum və qanunla müəyyən edilən digər yerli vergi və ödənişlər; Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsindən verilən dotasiya və subvensiyalar; bələdiyyə əmlakının özəlləşdirilməsindən və icarəyə verilməsindən gəlirlər, lotereyalardan daxil olan vəsait, habelə bələdiyyələrin fəaliyyətindən əldə edilən digər gəlirlər; fiziki və hüquqi şəxslərin, beynəlxalq təşkilatların və fondların maliyyə yardımları və qrantları; dövlət əhəmiyyətli tədbirlərin və dövlət orqanlarının qərarları nəticəsində yaranan xərclərin ödənilməsi üçün maliyyə vəsaitləri və s. aid edilir.

Bələdiyyə mülkiyyətinin mühüm bir hissəsini bələdiyyə torpaqları təşkil edir. Müvafiq inzibati ərazi daxilində qanunvericiliklə müəyyən olunmuş qaydada dövlət mülkiyyətində saxlanılmış və xüsusi mülkiyyətə verilmiş torpaqlar sıxılmaqla qalan torpaqlar bələdiyyə torpaqlarıdır. İstifadə xüsusiyyətlərinə görə bələdiyyə torpaqları Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş ümumi istifadədə olan torpaqlara, hüquqi və fiziki şəxslərin qanuni istifadəsində və icarəsində olan torpaqlara, habelə ehtiyat fondu torpaqlarına bölünür.

Bələdiyyələr haqqında respublika qanunvericiliyinə uyğun olaraq, torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində bələdiyyələrin öz inzibati əraziləri daxilində qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada bələdiyyə mülkiyyətində olan torpaqlara sahiblik, onlardan istifadə və onlar barədə sərəncam vermək; onları ümumi istifadəyə, hüquqi və fiziki şəxslərin istifadəsinə, icarəsinə və respublika vətəndaşlarının və hüquqi şəxslərinin mülkiyyətinə vermək; bələdiyyə torpaqlarının istifadəçilərindən torpaq vergisini və icarə haqqını almaq; ehtiyac yarandıqda respublikanın torpaq qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş qaydada onları geri almaq; bələdiyyə torpaqlarının mühafizəsinə və yaxşılaşdırılmasına dair proqramlar hazırlamaq, təsdiq etmək və onları həyata keçirmək; bələdiyyə torpaqlarından səmərəli istifadə olunmasına və onların mühafizəsinə nəzarət etmək və respublika qanunvericiliyi ilə müəyyən edilmiş digər səlahiyyətlərə malikdirlər.

Bələdiyyələrin mülkiyyətində, həmçinin, su təsərrüfatı obyektləri də ola bilər. Bələdiyyə torpaqlarında yerləşən dövlət mülkiyyətində olan yerli əhəmiyyətli su təsərrüfatı obyektləri Azərbaycan Respublikasının müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilmiş qaydada bələdiyyə mülkiyyətinə verilir.

Su təsərrüfatı obyektləri üzərində bələdiyyə mülkiyyəti aşağıdakı şərtlərlə yaradıla bilər:

- 1) qanunvericiliklə müəyyən edilmiş qaydada dövlət mülkiyyətində olan su təsərrüfatı obyektlərini bələdiyyə mülkiyyətinə verməklə;
- 2) bələdiyyələr tərəfindən yeni su təsərrüfatı obyektləri yaratmaqla;
- 3) hüquqi və fiziki şəxslərin mülkiyyətində olan su təsərrüfatı obyektlərini əqdlər əsasında bələdiyyə mülkiyyətinə almaqla;

4) qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər şərtlərlə.

Bələdiyyə mülkiyyətində olan su təsərrüfatı obyektlərindən, əsasən əhalinin həyat və sağlamlığını qorumaq və lazımi sanitariya şəraiti yaratmaq, onları içməli su ilə təchiz etmək, təsərrüfat-məişət ehtiyaclarını ödəmək, habelə kütləvi istirahət (rekreasiya), müalicə, turizm, idman və başqa məqsədlər üçün istifadə edilir.

Mülkiyyət hüququnun növləri. Mülkiyyət hüququnun formaları öz növbəsində növlərə bölünə bilər. Məsələn, vətəndaşların və ya hüquqi şəxslərin mülkiyyəti növ kimi müvafiq mülkiyyət formalarının tərkibində nəzərdən keçirilə bilər.

Mülkiyyətin növlərə ayrılmasının müxtəlif səbəbləri ola bilər. Növlər bir mülkiyyət formasının hüduqlarından çıxmaya da bilər (dövlət - bələdiyyə), eyni zamanda, mülkiyyətin formasından asılı olmaya da bilər. Məsələn, ümumi mülkiyyət hüququnun iki növü - paylı mülkiyyət və birgə mülkiyyət hüququ iki və daha artıq şəxsə məxsusdur. Burada payçılar qismində həm dövlət, həm də xüsusi mülkiyyətçilər çıxış edə bilər.

Mülkiyyətin növlərə bölünməsi konkret əmlakdan da asılı ola bilər. Bu nöqtəyi nəzərdən mülkiyyət hüququnu daşınar və daşınmaz əmlakla görə də fərqləndirmək olar.

Mülkiyyət hüququnun növləri eyni zamanda yarımnovlərə də ayrıla bilər. Məsələn, xüsusi mülkiyyətin növü kimi hüquqi şəxslərin mülkiyyətini öz növbəsində təsərrüfat ortaqlıqları və cəmiyyətləri, istehsal və istehlak kooperativləri, ictimai və dini təşkilatların mülkiyyətinə və s. bölmək olar.

Mülki qanunvericilikdə mülkiyyət hüququnun xüsusi bir növü olan ümumi mülkiyyət hüququna geniş yer verilir.

İki və ya bir neçə şəxsin (mülkiyyətçilərin) eyni bir əmlak üzərində mülkiyyəti ümumi mülkiyyət adlanır. Ümumi mülkiyyət hüququ dedikdə, eyni bir əmlakın bir neçə şəxsə məxsus olduğunu təsbit və mühafizə edən, həmin əmlak üzərində ümumi mülkiyyətçilər tərəfindən birlikdə sərəncam verilməsini, sahibliyini və istifadə etmələrini nizama salan hüquq normalarının məcmusu başa düşülür. Ümumi mülkiyyət hüququ aşağıdakı əlamətləri ilə xarakterizə edilir:

1. Ümumi mülkiyyət hüququ subyekt çoxluğuna əsaslanır. Burada subyektlərin sayı həmişə ikidən artıq olur;

2. Ümumi mülkiyyət hüququ özünün obyekt vahidliyi ilə xarakterizə olunur.

Ümumi mülkiyyət iştirakçıları mülkiyyət hüququnu bütün mülkiyyətçilərin razılığı ilə həyata keçirirlər. Onlardan heç biri digər mülkiyyətçilərin razılığı olmadan əmlak üzərində sərəncam verməyə haqlı deyildir.

Ümumi mülkiyyət hüququ qanundan, müqavilədən, vərəsəlikdən və digər əsaslardan əmələ gələ bilər.

Məzmununa görə ümumi mülkiyyətin iki növü fərqləndirilir:

1. Paylar məlum olan ümumi mülkiyyət (paylı mülkiyyət);

2. Paylar məlum olmayan ümumi mülkiyyət (birgə mülkiyyət).

Ümumi mülkiyyətin növləri arasındakı fərq ondan ibarətdir ki, paylı ümumi mülkiyyətdə iştirak edən hər bir şəxsin payı əvvəlcədən məlum olur. Birgə ümumi mülkiyyətdə isə iştirakçıların payı məlum olmur.

Paylar məlum olan ümumi mülkiyyətin iştirakçılarının payları bərabər və yaxud qeyri-bərabər ola bilər. Mülki Məcəllənin 214-cü maddəsinə əsasən, əgər paylı mülkiyyət mülkiyyətçilərinin payları bu Məcəlləyə əsasən, təyin edilə bilmirsə və bütün mülkiyyətçilərin razılaşması ilə müəyyənləşdirilməyibsə, paylar bərabər sayılır. Paylı mülkiyyətin bütün mülkiyyətçilərinin razılaşması ilə, ümumi mülkiyyətin yaradılmasına və artırılmasına onlardan hər birinin qoyduğu mayadan asılı olaraq, onların paylarının müəyyənləşdirilməsi və dəyişdirilməsi qaydası təyin edilə bilər.

Paylı mülkiyyətin mülkiyyətçisi ümumi mülkiyyətdən istifadənin müəyyənləşdirilmiş qaydasına əməl etməklə öz hesabına bu əmlakı yaxşılaşdırən əlavələr etmişsə və həmin əlavələr əmlakdan ayrıla bilməzsə, ümumi mülkiyyət hüququnda öz payının müvafiq surətdə artırılması hüququna malikdir.

Paylı mülkiyyətdə olan əşyaya sahiblik və ondan istifadə onun bütün mülkiyyətçilərinin razılaşması əsasında, razılaşma əldə edilmədikdə isə məhkəmənin

müəyyənləşdirdiyi qaydada həyata keçirilir.

Paylı mülkiyyətdə hər bir iştirakçı öz payını bağışlama, mübadilə, satma yolu ilə özgələşdirmək hüququna malikdir. Lakin pay satılarkən qalan iştirakçılara həmin payı almaq üçün üstünlük verilir. Paylı ümumi mülkiyyətin hər bir iştirakçısı öz payını ümumi əmlakdan ayırmağı tələb etməyə haqlıdır. Əmlakı onun təsərrüfat təyinatına zərər yetirmədən bölmək mümkün olmadıqda payın əvəzi pulla verilir.

Ümumi mülkiyyətin ikinci növü birgə mülkiyyətdir. Birgə mülkiyyət dedikdə, əmlak üzərində bir neçə şəxsin paylar məlum olmayan mülkiyyəti başa düşülür. Birgə mülkiyyətin də iki növü fərqləndirilir:

1. Ər-arvadın birgə mülkiyyəti;
2. Kəndli (fermer) təsərrüfatı üzvlərinin birgə mülkiyyəti. Ər-arvad və yaxud kəndli (fermer) təsərrüfatı üzvləri mülkiyyət hüququnu - sahiblik, istifadə və sərəncam hüququnu öz aralarında razılığa əsasən, həyata keçirirlər. Birgə mülkiyyət hüququna əşyanın (əmlakın) özgəninkiləşdirilməsi və ya birgə mülkiyyətin əmələ gəlməsinə əsas vermiş ümumiliyin mövcudluğuna son qoyulması ilə xitam verilir.

3. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və itirilməsi (xitamı).

Mülkiyyət hüququ elə subyektiv hüquqlara aiddir ki, o müəyyən hüquqi faktların olması və yaxud onların məcmusu zamanı əldə edilir. Belə hüquqi faktlar mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi əsasları (üsulları) adlanır.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları ilkin və törəmə olmaqla iki yerə bölünür. İlkin və törəmə üsulların fərqləndirici kriteriyalarına gəlincə, birincisində kriteriya kimi iradəvi, ikincisində isə hüquq varisliyi əsas götürülür.

İradəvi kriteriya tərəfdarları hesab edirlər ki, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkinə elə üsullar aiddir ki, bu zaman mülkiyyət hüququ iradədən asılı olmayaraq əldə edilir. Törəmədə isə mülkiyyət hüququ mülkiyyətçi sələfin iradəsindən asılı olaraq əldə edilir.

Hüquq varisliyi üsullarının tərəfdarları isə ilkinə o üsulları aid edirlər ki, onun əsasında hüquq varisliyi yoxdur, törəmədə isə üsullar hüquq varisliyinə söykənir.

Bu mübahisələr həm nəzəri, həm də praktiki əhəmiyyət daşıyır. Məsələn, iradəvi kriteriyanın tərəfdarları milliləşdirməni sözsüz olaraq mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarına şamil edirlər. Dövlət bu zaman əvvəlki mülkiyyətçinin iradəsi ziddinə olaraq mülkiyyətçi olur. Əksinə, hüquq varisliyi üsullarının tərəfdarları isə milliləşdirməni mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsulu hesab edirlər.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin və törəmə üsulları qüvvədə olan qanunvericiliklə birbaşa olaraq təsbit edilməmişdir. Lakin bu üsullar qanunun təfsirində öz əksini tapır.

İlkin üsulla mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi o deməkdir ki, əşya üzərində mülkiyyət hüququ əvvəllər heç kəsə məxsus olmamışdır və ilk dəfə əldə edilir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsuluna aşağıdakılar aid edilir: yeni hazırlanmış əşya üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; emal; yığılması hamıya müyəssər olan əmlakın mülkiyyətə götürülməsi; sahibsiz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ; tapıntı; nəzarətsiz heyvanlar; dəfinə; əldə etmə müddəti; özbaşına (icazəsiz) tikilmiş tikililər üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

Mülkiyyət hüququnun törəmə üsulla əldə edilməsinə aiddir: milliləşdirmə; özəlləşdirmə; hüquqi şəxsin ləğvi və yenidən təşkili zamanı onun əmlakına mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi; rekvizisiya və müsadirə; vərəsəlik hüququ əsasında mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi və s.

Bu üsulların bəziləri (məsələn, rekvizisiya, müsadirə və s.) həm də mülkiyyət hüququnun itirilməsi (xitamı) üsullarına aiddir. Çünki bazar iqtisadiyyatı dövründə şeylərin mülki dövriyyədə dolanmasının yüksəlməsi, onlara sahiblik hüququnun da tez-tez dəyişməsi ilə səciyyələnir. Bu isə bir şəxsə, mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi, digər şəxsə isə belə

hüquqların itirilməsinə səbəb olur.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin elə üsulları var ki, onlar həm ilkin, həm də törəmə kimi çıxış edirlər. Məsələn, bəhər və gəlirə mülkiyyət hüququ və s.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulları mülkiyyət hüququnun bütün növləri üçün və yaxud mülkiyyət hüququnun bir növü üçün səciyyəvi ola bilər. Məsələn, alqı-satqı müqaviləsi mülkiyyət hüququnun hər bir növünün əldə edilməsi üçün əsas ola bilər. Elə üsullar da var ki, onlar mülkiyyət hüququnun yalnız bir növünün əldə edilməsi üçün səbəb ola bilər. Məsələn, milliləşdirmə, müsadirə və s. ancaq dövlət mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üçün əsasdır. Belə üsullara qanunla müəyyən edilmiş hallarda fiziki və hüquqi şəxslərdən alınan vergi, rüsum, gömrük və s. aid etmək olar.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ayrı-ayrı üsullarını nəzərdən keçirək.

Yeni yaradılmış və ya hazırlanmış əşya üzərində mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilkin üsuldur, belə ki, mülkiyyət hüququ əvvəllər olmayan əmlak üzərində yaranır. Əmlakı yaradan və ya hazırlayan (qanuni yolla) onun mülkiyyətçisi hesab olunur. Belə əmlak daşınar və daşınmaz əmlak ola bilər. Daşınmaz əmlak üzərində mülkiyyət hüququ dövlət qeydiyyatına alınan vaxtdan əldə edilir.

Emal və spesifikasiya mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsulu kimi onunla xarakterizə olunur ki, əmlak başqasının materialı üzərində şəxsin əməyi nəticəsində yaranır. Əgər müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, əşya üzərində mülkiyyət hüququ material sahibi əldə edir.

Elə hallar olur ki, emal və spesifikasiya edən, özgə materialından mülkiyyətçi ilə müvafiq müqavilə olmadan istifadə edir. Bu zaman emal edən üç halda yeni yaradılan əmlakın sahibi ola bilər:

- 1) əməyin dəyəri materialın dəyərindən əhəmiyyətli dərəcədə yüksək olduqda;
- 2) emal edən vicdanlı olduqda, yəni o işi başa çatdırana qədər materialın başqasına məxsus olduğunu bilməmiş olduqda;
- 3) spesifikasiator (emal edən) əşyanı kommersiya məqsədi üçün deyil, öz şəxsi məqsədi üçün düzəltmiş olduqda. Bu əlamətlərdən hər hansı biri olmayanda mülkiyyətçi materialın sahibi olur.

Əgər müqavilədə başqa hal nəzərdə tutulmamışdırsa, əşyanın sahibi olan material mülkiyyətçisi spesifikasiatorun (ustanın və s.) haqqını ödəməlidir; əgər mülkiyyətçi spesifikasiator olsa materialın dəyərini ödəməlidir. Belə qayda müqavilə olmayanda da tətbiq olunur.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarından biri də yığılması hamıya müəssər olan əmlakın mülkiyyətə götürülməsi üsuludur. Qanunvericiliyə, mülkiyyətçinin verdiyi ümumi icazəyə və ya yerli adətə uyğun olaraq meşələrdə, sututarlarda və ya başqa ərazidə gilə-meyvə yığılmasına, balıq tutulmasına, heyvan ovuna və ya hamıya müəssər olan digər əmlakın yığılmasına yol verildiyi hallarda müvafiq əmlaka mülkiyyət hüququ onu yığan və ya ovlayan şəxs əldə edir.

Hüququn obyektı kimi mülki dövriyyədə olan əmlak, eyni zamanda subyektə - məxsus olduğu sahibkara malikdir. Ola bilər ki, bəzən əmlak bu və ya digər hüquqi faktlar nəticəsində sahibsiz olur. Sahibsiz əmlak dedikdə, sahibi olmayan və ya sahibi naməlum olan əmlak başa düşülür. Mülkiyyətçinin imtina etdiyi daşınar əşya da sahibsiz əmlak hesab olunur. Mülki Məcəllənin 185-ci maddəsinə əsasən, mülkiyyət hüququndan imtina etmək məqsədilə mülkiyyətçinin atdığı və ya digər şəkildə əl çəkdiyi daşınar əşyanı (atılmış əmlakı) başqa şəxslər öz mülkiyyətinə yönəldə bilər.

Mülkiyyətində, sahibliyində və ya istifadəsində torpaq sahəsi, sututar və ya başqa obyekt olan şəxs, əgər orada dəyəri şərti maliyyə vahidi miqdarının elli mislindən aşkar aşağı olan atılmış əmlak və ya atılmış metal qırıntıları, zay məhsul, faydalı qazıntıların çıxarılması zamanı əmələ gələn təpəciklər, istehsal tullantıları və başqa tullantılar varsa, həmin əmlakdan istifadəyə başlamaqla və ya əmlakı mülkiyyətə yönəltdiyini göstərən digər hərəkətlər etməklə, onu öz mülkiyyətinə yönəltmək hüququna malikdir.

Atılmış başqa əmlak onu sahibliyə başlamış şəxsin mülkiyyətinə o zaman daxil olur ki, bu əmlak həmin şəxsin ərizəsi ilə məhkəmə tərəfindən sahibsiz hesab edilir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarından biri de tapıntıdır. Tapıntı o əşyalar hesab olunur ki, mülkiyyətçinin və ya onun səlahiyyətlərini həyata keçirən şəxsin iradəsindən asılı olmayan səbəblər üzündən onun sahibliyindən çıxmış və kimsə tərəfindən tapılmış olsun.

İtirilmiş əşyanı tapan şəxs tapıntı barədə onu itirmiş şəxsə (mülkiyyətçisinə), əgər mülkiyyətçi məlum deyilsə, onda polisə dərhal xəbər verməli və həmin əşyanı təhvil verməlidir. Əşyanı tapan şəxsə mülkiyyətçinin məlum olduğu və ya mülkiyyətçinin əşyaya hüququnun artıq polisə bildirildiyi hallar istisna olmaqla, əşyanı tapan şəxs bu barədə xəbər verdiyi vaxtdan birillik müddət keçdikdən sonra tapıntıya mülkiyyət hüququ əldə edir. Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilə bir vaxtda həmin əşyaya bütün başqa hüquqlara xitam verilir.

Əşyanı tapan şəxs, onu mülkiyyətçisinə verdiyi zaman tapılmış əşyanın dəyərinin 5 %-i miqdarında bəxşiş tələb edə bilər.

Tapıntı ilə dəfinənin müəyyən oxşarlığı var. Bu hər ikisində gözlənilmədən özge əmlakının tapılmasıdır. Bununla bərabər dəfinənin özünün xüsusiyyətləri var. Dəfinə, yəni müəyyən niyyətlə torpağa basdırılmış və ya sair üsullarla gizlədilmiş elə pul və ya qiymətli əşyalardır ki, onun mülkiyyətçisini müəyyən etmək olmur və ya mülkiyyətçi qanuna əsasən, bu əşyalara mülkiyyət hüququnu itirmiş olur. Mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olmayaraq itirilmiş tapıntıdan fərqli olaraq, dəfinəni düşünülmüş qaydada gizlədilən qiymətli əşya hesab etmək olar.

Dəfinənin aşkar edilməsi üsulları müxtəlifdir. Əgər dəfinənin mülkiyyətçisini müəyyənləşdirmək mümkün olmasa, onda dəfinə, onun gizlədildiyi torpaq sahəsinin və yaxud tikilinin mənsub olduğu şəxslə dəfinəni aşkar etmiş şəxsin mülkiyyətinə, bərabər paylar şəklində daxil olur. Dəfinənin aşkar edilməsi şəxsin əmək və ya qulluq vəzifələrindən irəli gəlmirsə, həmin şəxs dövlətə təhvil verdiyi qiymətli əşyanın dəyərinin əlli faizi miqdarında bəxşiş almaq hüququna malikdir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi üsullarından olan nəzarətsiz heyvanların hüquqi rejimindən Mülki Məcəllənin 192-ci maddəsində bəhs edilir. Həmin maddəyə uyğun olaraq, nəzarətsiz və ya otlamağa buraxılmış mal-qaranı və ya digər nəzarətsiz heyvanları tutan şəxs onları mülkiyyətçisinə qaytarmalıdır, heyvanların mülkiyyətçisi və ya onun olduğu yer bilinmədikdə isə onları tutduğu andan ən gec üç gün keçənədək aşkar etdiyi heyvanlar barədə polisə xəbər verməlidir; polis mülkiyyətçinin axtarılması üçün tədbirlər görməlidir.

Nəzarətsiz ev heyvanlarının tutulması barədə xəbər verildiyi gündən altı ay müddətində onların mülkiyyətçisi aşkar edilməzsə və ya özü onlara hüququnu bildirməzsə, heyvanları saxlayan və onlardan istifadə edən şəxs onlara mülkiyyət hüququ əldə edir. Həmin şəxs saxladığı heyvanları mülkiyyətə götürməkdən imtina etdikdə, onlar dövlət mülkiyyətinə daxil olur.

Nəzarətsiz heyvanlar mülkiyyətçisinə qaytarıldıqda, onları saxlamış şəxs, heyvanlardan istifadə nəticəsində götürdüyü mənfəəti çıxmaq şərtlə, onların saxlanması ilə bağlı çəkdiyi zəruri xərclərin əvəzinin heyvanların mülkiyyətçisi tərəfindən ödənilməsi hüququna malikdir. Nəzarətsiz heyvanları tutmuş şəxs onların mülkiyyətçisindən tutduğu heyvanların dəyərinin 5 %-i miqdarında bəxşiş tələb edə bilər. Bundan başqa, nəzarətsiz heyvanları tutan şəxs səlahiyyətli şəxsdən həmin heyvanlar saxlanması xərclərinin əvəzini ödəməyi də tələb edə bilər. Əgər heyvanları tutan şəxs bu barədə məlumat verməmişsə və ya onu gizlətməyə cəhd göstərmişsə, bəxşiş almaq hüququ əmələ gəlmir.

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarından biri də mülkiyyətin əldəetmə müddətidir. Müddəti əldə edən mülkiyyət hüququ əvvəlki mülkiyyətçinin iradəsindən asılı olmayaraq əmələ gəlir. Həm fiziki, həm də hüquqi şəxslərin əldəetmə müddətinə görə mülkiyyət hüququ yaranı bilər.

Əldəetmə müddətinə görə mülkiyyət hüququnun yaranması üçün qanunda nəzərdə tutulan müəyyən şərtlərin (rekvizitlərin) olması vacibdir.

Birinci, qanunda nəzərdə tutulmuş əldəetmə müddətinin vaxtı başa çatmalıdır. Bu zaman daşınmaz (məsələn, ev və s.) və daşınar (avtomobil və s.) əmlaka mülkiyyət

hüququnun əldə olunması bir-birindən fərqlənir. Daşınmaz əmlakın mülkiyyətçisi olmayan, lakin on il ərzində ona öz əmlakı kimi vicdanla, açıq və fasiləsiz sahiblik edən fiziki və ya hüquqi şəxs bu əmlaka mülkiyyət hüququ əldə edir (Mülki Məcəllənin 179.1-ci maddəsi).

İkinci, müddətli əldə edən əmlakı öz şəxsi əmlakı kimi əldə edərkən onun digər mülkiyyətçisinin olmamasını nəzərə almalıdır, əks halda müddətli əldəetmənin rekvizitləri yox olmuş olur, həm də sahibliyin vicdanlılıq və aşkarlığı şübhə altına alınmış olur.

Üçüncü, o əmlakı vicdanlı əldə etməlidir. Bu o deməkdir ki, əmlakı əldə edən həmin əmlak üzərində mülkiyyət hüququna malik olmamasını bilmir və bilməməlidir. Belə ki, hüquq təsdiqedicisi sənədlərin olmaması (məsələn, yaşayış evinə) hələ əldə edənə vicdansız olmasına dəlalət etmir.

Dördüncü, əmlakı əldə edən onu açıq əldə etməli, gizlətməməlidir. Əks halda onun həm vicdanlı, həm də qanunla tələb olunan rekvizitlərinin olmasına şübhə yaranar.

Beşinci, müddətli əldəetmə yuxarıda deyilən şərtlərə cavab verməklə həm də daimi (fasiləsiz) olmalıdır. Müddətli əldəetmə üzrə mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsinin axma müddəti əldə edənə əmlakı sahibinə qaytarmaq barədə öhdəliklərinin etiraf olunması və ya ona səlahiyyətli şəxs tərəfindən əmlakın qaytarılması barədə təqdim olunan iddia ilə kəsilmiş olur.

Mülki qanunvericilik özbaşına tikinti və onun nəticələrini də mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin ilkin üsullarına şamil edir. Tikinti məqsədləri üçün ayrılmayan torpaq sahəsində və ya buna lazımı icazələr almadan və ya şəhərsalma və tikinti normalarını və qaydalarını ciddi surətdə pozmaqla tikilmiş yaşayış evi, digər tikili, qurğu və ya başqa daşınmaz əmlak özbaşına tikinti sayılır. Özbaşına tikinti aparmış şəxs ona mülkiyyət hüququ əldə etmir. Onun tikintiyə dair sərəncam vermək - onu satmaq, bağışlamaq, icarəyə vermək, digər əqdlər bağlamaq ixtiyarı yoxdur. Belə özbaşına tikilmiş tikintilər məhkəmənin qətnaməsinə əsasən, əvəzsiz olaraq alınıb bələdiyyə fonduna verilə bilər və ya yerli orqanların qərarına əsasən, onları tikdirən şəxs tərəfindən və ya onun hesabına sökülə bilər.

Belə tikintilərə mülkiyyət hüququ məhkəmə tərəfindən o şəxs üçün tanına bilər ki, tikinti aparılmış torpaq sahəsi onun mülkiyyətində olsun. Əgər tikintinin saxlanması digər şəxslərin hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeələrini pozursa və ya fiziki şəxslərin həyatı və sağlamlığı üçün təhlükə yaradırsa, göstərilən şəxsin özbaşına tikintiyə mülkiyyət hüququ tanına bilməz (Mülki Məcəllənin 180.3-cü maddəsi).

Mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin mühüm üsullarından biri də törəmə üsuldur. Törəmə üsulla mülkiyyət hüququnun yaranması dedikdə, əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun əvvəlki mülkiyyətçinin hüququndan törəməsi başa düşülür.

Ölkəmizdə vaxtilə - sosialist inqilabı nəticəsində mülkiyyətin hökmran növünün əmələ gəlməsində milliləşdirmə mühüm rol oynamışdır. Milliləşdirmə dedikdə, istehsal vasitələrinin normativ qaydada məcburi dəyəri ödənilmədən dövlətin xeyrinə olaraq alınması başa düşülür.

Milliləşdirmə üçün aşağıdakılar səciyyəvidir:

- 1) əsas istehsal vasitələrinin dövlətin xeyrinə məcburi alınması;
- 2) əmlakın dəyəri ödənilmədən dövlət mülkiyyətinə keçməsi;
- 3) maddi dəyərlərin normativ qaydada, başqa sözlə, rəhbərliyin qərarı ilə və başqa aktlarla alınması.

Təəssüf ki, ölkəmizdə milliləşdirmə əvəzsiz olaraq aparılmış, əvvəlki sahiblərə heç bir kompensasiya verilməmişdir. Onilliklər sübut etdi ki, böyük istehsal potensialını öz əlində cəmləşdirməklə dövlət artıq, onun idarə olunmasının öhdəsindən gələ bilməmişdir.

Artıq, fiziki və hüquqi şəxslərin əmlakının məcburiyyət yolu ilə dövlətin müsadirə etməsi imkanları əsaslı dəyişikliklərə uğramışdır. Belə ki, Azərbaycan Respublikasında «Mülkiyyət haqqında» Qanunun 23-cü maddəsində göstərilir ki, Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan Muxtar Respublikası mülkiyyət hüququna xitam verən qanunvericilik aktları qəbul etdikdə həmin aktların qəbul olunması nəticəsində mülkiyyətçiyə dəyən zərərin əvəzi məhkəmənin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası və Naxçıvan MR tərəfindən mülkiyyətçiyə tam həcmdə ödənilir.

Hazırda ölkəmizdə özəlləşmə, yəni dövlət əmlakının fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə verilməsi prosesi gedir. Bu zaman dövlət mülkiyyətinə xitam verilməsi və

bunun əsasında fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi hüquq varisliyi qaydasında baş verir.

Törəmə üsullardan biri də hüquqi şəxsin ləğvi və ya yenidən təşkili zamanı mülkiyyət hüququnun əldə edilməsidir.

Yenidən qurulması zamanı hüquqi şəxsin əmlakı hüquqi varislərə keçir. Müəssisə ləğv edildikdə isə kreditorlarla haqq-hesab çəkildikdən sonra yerdə qalan hissə hüquq varisləri arasında bölünür. Bu zaman müəssisənin təsis müqaviləsi nəzərə alınır. Əgər ləğv olunan hüquqi şəxs ictimai təşkilatdırsa, onun əmlakı ilə nizamnaməsində nəzərdə tutulmuş qaydada rəftar olunur. Bütün bu sahədə mübahisəli məsələlər məhkəmə qaydasında həll olunur.

Rekvizisiya və müsadirə də mülkiyyət hüququnun əldə edilməsinin törəmə üsullarındandır.

Hüquq pozuntusu üçün sanksiya olaraq dövlət tərəfindən əmlakın məcburi, dəyəri ödənilmədən alınmasına müsadirə deyilir. Belə hallarda dövlət həmin əmlaka görə mülkiyyətçinin öhdəliklərindən ötrü cavabdeh deyildir.

Cinayət hüququ müsadirəyə tamah məqsədilə edilmiş ağır və xüsusilə ağır cinayətlərdə əlavə cəza növü kimi baxır. Müsadirə yalnız məhkəmə tərəfindən və qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda tətbiq olunur. Müsadirə müqəssirin həyatı üçün zəruri olan və onun himayəsində olan əmlakına yönəldilə bilməz. Belə əmlakın siyahısı qanunvericiliklə müəyyən olunur.

Mülki-hüquqi müsadirə sanksiya kimi etibarsız əqdlər zamanı da tətbiq edilir.

Müsadirənin milliləşdirmə ilə oxşarlığı var, hər ikisində əmlak məcburi, dəyəri ödənilmədən dövlət mülkiyyətinə daxil edilir. Bunların bir-birindən fərqi ondadır ki, milliləşdirmədə əmlakın alınması normativ qaydada həyata keçirilir, müsadirədə isə konkret hüquq pozuntusuna görə.

Mülkiyyətçidən dövlət mənafeyi və ya ictimai mənafe üçün (təbii fəlakətlər, texnoloji qəzalar, epidemiya və s.) dəyəri ödənilməklə əmlakın dövlət tərəfindən alınması həz və yaxud rekvizisiya adlanır.

Rekvizisiya aşağıdakı cəhətlərinə görə müsadirədən fərqlənir:

1. Rekvizisiyada əmlakın dövlət mülkiyyətinə keçməsi, ancaq dəyəri ödənilməklə mümkündür;

2. Əmlakın dövlət mülkiyyətinə qatılmamaqla müəyyən müddətdə alınması. Məsələn, təbii fəlakət zamanı yerli icra hakimiyyəti və bələdiyyə orqanları əhaliyə məxsus olan nəqliyyat vasitələrindən istifadənin vacibliyi haqqında qərar çıxara bilər.

3. Rekvizisiyada əmlakın alınması hüquq pozuntusuna görə deyil, dövlət və ictimai maraqların təmini məqsədilə həyata keçirilir.

Əmlakı üzərində qanunsuz rekvizisiya və müsadirəyə məruz qalmış şəxs ona dəymiş zərərin dövlət hesabına ödənilməsi barədə məhkəmədə iddia ilə çıxış edə bilər.

Törəmə üsullardan biri də müqavilə üzrə əmlak əldə edən mülkiyyət hüququnun əmələ gəlməsidir. Müqavilə üzrə əmlak əldə edən mülkiyyət hüququ (əməli idarəetmə hüququ) qanun və ya müqavilə ilə sair hal nəzərdə tutulmamışdırsa, əşyanın verildiyi vaxtdan əmələ gəlir.

Mülki Məcəllənin 181-ci maddəsində daşınar əşyalara mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi əsasları göstərilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, daşınar əşyaya mülkiyyət hüququnun əldə edənə verilməsi üçün mülkiyyətçi əşyaya sahibliyi həqiqi hüquq əsasında ona verməlidir. Əşyanın verilməsi bunlardır: əşyanın əldə edənə birbaşa sahibliyinə verilməsi, əşyaya dolayı sahibliyin müqavilə üzrə verilməsi, bu zaman əvvəlki mülkiyyətçi birbaşa sahib kimi qala bilər; mülkiyyətçinin üçüncü şəxsdən sahibliyi tələb etmək hüququnu əldə edənə verməsi.

Şəxsin qanunvericiliyin tələblərinə əməl etməklə özü üçün hazırladığı və ya yaratdığı yeni əmlaka mülkiyyət hüququnu onun özü əldə edir. Əmlakdan istifadə nəticəsində götürülən bəhərə, məhsula və gəlirə mülkiyyət hüququ isə həmin əmlakın mülkiyyətçisinə məxsusdur.

Mülkiyyətçisi olan əmlaka mülkiyyət hüququ başqa şəxs tərəfindən alqı-satqı,

dəyişdirmə, bağışlama müqaviləsi və ya bu əmlakın özgəninkiləşdirilməsinə dair digər əqd əsasında əldə edilə bilər. Fiziki şəxs öldükdə, ona mənsub olmuş əmlaka mülkiyyət hüququ onun vərasələrinə, hüquqi şəxs yenidən təşkil edildikdə isə yenidən təşkil edilmiş hüquqi şəxsin hüquq varisi olan hüquqi şəxsə keçir.

Mülki qanunvericilik daşınmaz əşyalara mülkiyyət hüququnun əldə edilməsində bir sıra qaydalar müəyyən etmişdir. Həmin qaydalardan biri də daşınmaz əmlakın satılmasına (verilməsinə) dair əqdlərin dövlət reyestrində qeydə alınmasıdır. Belə ki, bu cür əmlaka mülkiyyət hüququ onun verilməsinin daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydə alındığı andan əldə edənə keçir. Əgər daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində əsassız qeydə alınmış mülkiyyətçi qeydə alınanın əsassız olduğunu bilməyərək, torpaq sahəsinə 10 il ərzində fasiləsiz və etirazsız sahiblik etmişsə, daha həmin sahə barəsində ona etiraz edilə bilməz.

Mülkiyyətçisi olmayan daşınmaz əmlakın əldə edilməsində isə mühüm tələb qanunvericiliklə müəyyən edilmiş əldə etmə müddətinin şərtlərinə riayət edilməsidir.

Konstitusiyaya və mülki qanunvericiliyin mülkiyyət hüququnun toxunulmazlığını təsbit etməsi, bu və ya digər əmlak üzərində bütün hallarda fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyət hüququnun təsdiq olunmasını təmin etməsi demək deyildir.

Biz, bir şəxsə mülkiyyət hüququna xitam verilməsinin digər şəxsə mülkiyyət hüququnun əldə edilməsi ilə nəticələnməsi barədə çoxlu misallar gətirmişik. Lakin ola bilər ki, mülkiyyət hüququna xitam verilməsi onun digər şəxsə əmələ gəlməsi ilə nəticələnməsin. Bu əşyanın mülkiyyətçi tərəfindən istifadə olunması hallarından başqa, mülkiyyətçinin onu məhv etməsi zamanı da baş verə bilər. Məsələn, ona lazım olmadıqda və ya səlahiyyətli dövlət orqanının tapşırığı ilə xəstə mal-qaranın məhv edilməsi və s.

Deyilən səbəblər bəzən, ümumiyyətlə, hüquqi cəhətdən tənzimlənmə tələb etmir (mülkiyyətçi öz əmlakını məhv edərkən, əgər bu hərəkət başqalarının maraqlarına toxunmursa), bəzən də bu səbəblər təkcə mülkiyyət hüququ normalarının deyil, digər hüquq normalarının təsirinə düşmüş olur. Məsələn, sığorta, zərərvermə nəticəsində yaranan öhdəliklər və s.

Mülki qanunvericiliyə əsasən, mülkiyyət hüququnun itirilməsinin (xitamının) aşağıdakı növləri fərqləndirilir:

1. Daşınmaz əmlakın dövlət reyestrində qeydiyyat yazısının ləğv edilməsi, habelə daşınmaz əmlakın tamamilə məhv olması;
2. Daşınar əşyanın mülkiyyətçisinin mülkiyyətdən imtina etməsi, əşyanın məhv olması və ya sonralar hər hansı başqa şəxsin bu əşyaya mülkiyyət hüququnu əldə etməsi;
3. Öhdəliklər üzrə tutmanın əmlaka yönəldilməsi;
4. Qanuna görə həmin şəxsə mənsub ola bilməyən əmlakın özgəninkiləşdirilməsi;
5. Sahənin alınması ilə əlaqədar daşınmaz əmlakın özgəninkiləşdirilməsi;
6. Təsərrüfatsızcasına saxlanan mədəni sərvətlərin satın alınması;
7. Rekvizisiya;
8. Müsadirə.

Dövlət mülkiyyətində olan əmlak özəlləşdirmə haqqında qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətinə özgəninkiləşdirilir.

Fiziki və hüquqi şəxslərin mülkiyyətində olan əmlakın dövlətin və cəmiyyətin ehtiyacları üçün özgəninkiləşdirilməsinə yalnız qabaqcadan onun dəyərini ədalətli ödəmək şərtlə ilə yol verilə bilər.

4. Mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi mülki, cinayət və digər hüquq elmlərinin ən mühüm problemlərindən biridir. Məlumdur ki, hüquqi dövlət quruluşu olan cəmiyyətlərdə mülkiyyət-iqtisadi münasibətləri həmişə hüquqi təminatla bağlıdır. Bu öz əksini respublikanın yeni qəbul

edilmiş Konstitusiyasında da tapmışdır. Mülkiyyət toxunulmazlığı, vətəndaşların şəxsi işlərinə özbaşına müdaxilənin yolverilməzliyi, mülki hüquqların maneəsiz həyata keçirilməsi, mülkiyyət hüququnun bütün formalarının bərabərliyi və s. prinsipləri təsbit etməklə Konstitusiya mülkiyyət hüququnun müdafiəsini dövlətimizin ən mühüm vəzifələrindən biri hesab edir.

Mülkiyyət hüququnun və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi dedikdə, bu hüquqların pozulmasının aradan qaldırılmasına, mülkiyyətçinin pozulmuş hüquqlarının bərpasına və onun hüquqlarının müdafiəsinə yönəldilmiş, mülki qanunvericilikdə nəzərdə tutulan vasitələrin məcmusu başa düşülməlidir. Göstərilən vasitələr özünün hüquqi təbiətinə görə bir neçə qrupa bölünür.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsi vasitələri içərisində hər şeydən əvvəl əşya hüquqi iddiaları qeyd etmək lazımdır. O vasitələri ki, onlar konkret vəzifələrlə bağlı deyildir, vəzifələri ya mülkiyyətçinin əşya üzərində sahiblik, ondan istifadə və barəsində sərəncamını bərpa etmək, ya da bu səlahiyyətlərin mülkiyyətçi tərəfindən həyata keçirilməsində maneələri və ya şübhələri yox etməkdir. Müvafiq olaraq əşya-hüquqi iddialara başqasının qanunsuz sahib olduğu əmlakın mülkiyyətçi tərəfindən tələb edilməsi (vindikasiya iddiası), pozulmuş hüquqlar sahiblikdən məhrum edilmə ilə əlaqədar olmadıqda da öz hüquqlarının bərpa edilməsi (neqator iddia) və nəhayət, mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi haqqında iddialardır. Daha dəqiq desək, konkret subyektiv hüquq kimi mülkiyyət hüququ qeyd etdiyimiz iddialarla müdafiə olunur.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin ikinci, mülki-hüquqi vasitələr qrupu öhdəlik-hüquq xarakterli vasitələrdir. Onlara, məsələn, mülkiyyətçiyə dəymiş zərərin ödənilməsi, əsassız olaraq əldə edilmiş əmlakın alınması iddiaları və s. aiddir. Bütün bunlar üçün xarakterik cəhət odur ki, onları təşkil edən tələblər mülkiyyət hüququndan deyil, digər hüquq institutlarından və bu institutlara uyğun olan subyektiv hüquqlardan irəli gəlir. Məsələn, mülkiyyətçi əmlakı icarəyə verdikdə öz hüquqlarını müqavilə hüququ normaları ilə müdafiə edir.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin mülki-hüquqi vasitələrinin üçüncü qrupunu onlar təşkil edir ki, onlar, nə əşya-hüquq, nə də öhdəlik-hüquq xarakterli vasitələr deyildir, mülki hüququn müxtəlif institutlarından irəli gəlir. Məsələn, xəbərsiz itkin düşmüş şəxsin əmlakının mühafizəsi, qanunun tələblərinə müvafiq olmayan bağlanan əqdlərdə tərəflərin mənafeələrinin müdafiəsi belələrindəndir.

Nəhayət, xüsusi, mülki-hüquqi vasitələrin dördüncü qrupuna qanunla müəyyən olunmuş qaydada mülkiyyət hüququna xitam verilməsi zamanı mülkiyyətçinin mənafeələrinin müdafiəsinə yönələn vasitələr daxildir.

Azərbaycan Respublikası və ya Naxçıvan Muxtar Respublikası mülkiyyət hüququna xitam verən qanunvericilik aktları qəbul etdikdə həmin aktların qəbul olunması nəticəsində mülkiyyətçiyə dəyən zərərin əvəzi məhkəmənin qərarı ilə Azərbaycan Respublikası tərəfindən tam həcmdə ödənilir.

Dövlət idarəetmə orqanları və ya yerli orqanlar tərəfindən qanuna uyğun gəlməyən aktın qəbul edilməsi nəticəsində mülkiyyətçinin və başqa şəxslərin onlara məxsus əmlaka sahiblik, ondan istifadə və onun barəsində sərəncam hüquqları pozularsa, həmin akt mülkiyyətçinin və ya hüquqları pozulan şəxsin iddiasına əsasən, məhkəmə tərəfindən etibarsız sayıla bilər.

Dövlət orqanının mülkiyyətçidən əmlakın bilavasitə alınmasına yönəldilən qərarı ilə əlaqədar olaraq mülkiyyət hüququna xitam verilməsinə yalnız Azərbaycan Respublikasının qanunvericilik aktları ilə müəyyən olunmuş hallarda və qaydada yol verilir. Bu zaman mülkiyyətçiyə eyni dəyərə malik əmlak verilir və ya dəymiş zərərin əvəzi tam həcmdə ödənilir.

Mülkiyyətçi, mülkiyyət hüququna xitam verən qərarla razılaşmadıqda, məhkəmə mübahisəni həll edənədək həmin qərar icra edilə bilməz.

Mülkiyyət hüququnun müdafiə olunmasının mülki-hüquqi vasitələrindən biri kimi başqasının qanunsuz sahib olduğu əmlakın mülkiyyətçi tərəfindən tələb edilməsi - vindikasiya iddiasını göstərmək olar.

Böyük nəzəri və praktik əhəmiyyət kəsb edən vindikasiya qaydaları çox vaxt öyrənilən institutun hüduqlarından kənara çıxır.

Vindikasiya iddiası dedikdə (lat. *Vim dicere* - güc tətbiq etmək haqqında xəbərdarlıq etmə) əmlakın, ona sahiblik etməyən mülkiyyətçinin faktiki sahiblik edəndən, naturada qaytarılması haqqında müqavilədən kənər tələbi başa düşülür. Qüvvədə olan qanunvericiliyə görə vindikasiya iddiasının irəli sürülməsi üçün müəyyən şərtlərin eyni vaxtda olması zəruridir.

1. Hər şeydən əvvəl mülkiyyətçi öz əmlakına faktiki sahiblikdən məhrum olunmalıdır. Əgər əmlak mülkiyyətçidədirsə, lakin ona sahiblik və üzərində sərəncam hüquqlarını başqaları mənimsəyir və ya bu hüquqların həyata keçirilməsinə mane olursa, onda mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin digər üsulları, konkret misalda mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi və ya mülkiyyətçinin hüquqlarının sahiblikdən məhrum edilməklə əlaqədar olmayan pozuntulardan müdafiəsi tətbiq edilir.
2. Vindikasiya iddiasının irəli sürülməsi üçün mühüm şərtlərdən biri də odur ki, mülkiyyətçinin sahibliyindən çıxmış əmlak digər şəxsin faktiki sahibliyində natura halında qalmış olsun.

Əgər əmlak məhv edilmiş, başqa hala salınmış və ya istifadə edilmişdirsə, ona olan mülkiyyət hüququna xitam verilir. Bu halda mülkiyyətçi ona dəymiş zərərin ödənilməsi tələbini irəli sürmək hüququna malikdir. Vindikasiya iddiası, bu iddianın mahiyyətinə uyğun olaraq yalnız fərdən müəyyən edilən əşyaya – yəni mülkiyyətçinin əlindən çıxan və onun qaytarılmasına yönələn əmlaka yönəli bilər.

Bu zaman yadda saxlamaq lazımdır ki, fərdən müəyyən edilən əşya ilə cinsən müəyyən edilən əşya arasındakı fərqlər nisbidir və mülki dövriyyənin konkret şəraitindən asılı olur. Buna görə də vindikasiya iddiası həmin növ üçün ümumi xassələrə malik olan bütün əşyalara, məsələn, taxıl, tikinti materialı və s. irəli sürülə bilər.

Əgər əmlakı faktiki sahibliyində olanın cinsən müəyyən edilən əşyalarından (əmlakından) ayırmaq mümkün deyilsə, onda vindikasiya iddiası deyil, əmlakı əsassız əldə etməkdən və ya saxlamaqdan əmələ gələn öhdəliklərə görə iddia irəli sürülməlidir.

3. Nəhayət, vindikasiya iddiası müqavilə öhdəliklərindən irəli gəlmir, o, mülkiyyət hüququnu mütləq subyektiv hüquq kimi müdafiə edir.

Vindikasiya iddiasına əmlaka sahibliyini itirmiş mülkiyyətçi malikdir. Bununla yanaşı olaraq, vindikasiya tələbi mülkiyyətçi olmasa da qanuna və müqaviləyə əsasən, əmlaka sahiblik edənə də məxsus ola bilər. Adətən əmlaka titul sahibliyi edən belə şəxslər kirayəçi, komissyonçu, podratçı və s. qismində çıxış edə bilərlər. Burada əmlakı başqasının qanunsuz sahibliyindən mülkiyyətçi deyil, əmlaka müvəqqəti sahib olan şəxs tələb edir. Əmlakın mülkiyyətçi tərəfindən deyil, müvəqqəti sahib tərəfindən geri tələb edilməsi üçün şəxs qanuna və ya müqaviləyə əsasən, əmlakın müvəqqəti sahibi olmasını sübut etməlidir. Bu zaman həmin şəxs tərəfindən istər vindikasiya, istərsə də neqator iddia verildikdə bu cür iddia, həm onun, həm də mülkiyyətçinin mənafeyinə uyğun olur.

Vindikasiya iddiası zamanı cavabdeh qismində vindikasiya prosesində əmlaka qanunsuz sahib olması sübut olunmalı olan şəxs durur.

Hüquq ədəbiyyatında vindikasiya iddiasının predmeti haqqında müxtəlif fikirlər, mülahizələr mövcuddur. Bəzi hüquqşünaslar qeyd edirlər ki, vindikasiya iddiasının predmetini mübahisəli əmlak təşkil edir. Lakin bu fikirlə razılaşmaq olmaz. Belə ki, əmlak mülki hüququn obyektini hesab edildiyindən, mübahisəli əmlak da vindikasiya iddiasının ancaq obyektini təşkil edə bilər. Vindikasiya iddiasının predmeti isə qanunsuz sahiblikdən əmlakın qaytarılması tələbidir.

Əgər iddiaçı əmlakın dəyəri məbləğində ona pul kompensasiyası verilməsi tələbini irəli sürürsə, o, öz hüquqlarını müdafiənin dəymiş ziyana görə iddia üsulları ilə təmin edə bilər.

Mülkiyyətçi iddianın predmeti ilə yanaşı olaraq cavabdehə qarşı tələbləri ilə bağlı olan hüquqi faktların əsaslarını da göstərməlidir. Əmlakın tələbinə dair iddianın əsasını əmlakın sahiblikdən çıxması səbəbləri, əmlakın cavabdehə çatması şərtləri, mübahisəli əmlakın naturada olması, iddiaçı ilə cavabdeh arasında tələb olunan əmlaka dair öhdəlik xarakterli

əlaqələrin olmaması təşkil edir. Göstərilən səbəblərin məcmusu ilə mübahisəli məsələyə iddia hüququ və onun vindikasiya iddiası ilə tələb edilməsi imkanları təsdiq olunur.

Qeyd etmək lazımdır ki, vindikasiya iddiası irəli sürən təkcə əmlak və sahiblik imkanından məhrum olmasını deyil, eyni zamanda bu hüquqi imkanın konkret subyektiv hüquqa əsaslanmasını da sübut etməlidir.

Mülkiyyətçi tərəfindən əmlakın başqasının qanunsuz sahibliyindən geri tələb edilməsində cavabdehin vicdanlı və ya vicdansız sahib olması məsələsinin müəyyən edilməsinin böyük nəzəri və təcrübi əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan Respublikasının Mülki Məcəlləsinin 157.3-cü maddəsinə əsasən, əmlak onu özgəninkiləşdirməyə hüququ olmayan şəxsdən əvəzli əldə edildikdə və əldə edən bunu bilmədikdə və bilə bilmədikdə (vicdanlı sahib) mülkiyyətçi bu əmlakı əldə edəndən ancaq o halda tələb edə bilər ki, əmlak mülkiyyətçinin özü tərəfindən və ya mülkiyyətçinin sahibliyə verdiyi şəxs tərəfindən itirilmiş və ya onların hər hansı birindən oğurlanmış olsun və ya özlərinin iradəsindən asılı olmayaraq başqa yolla onların sahibliyindən çıxmış olsun. Əmlak onu özgəninkiləşdirməyə hüququ olmayan şəxsdən əvəzsiz əldə edildikdə mülkiyyətçi əmlakı bütün hallarda tələb edə bilər. Bundan fərqli olaraq mülkiyyətçinin vicdanlı sahibindən əmlakını geri tələbetmə məsələsi bir qədər mürəkkəbdir. Mülkiyyətçi əmlakı vicdanla əldə edən şəxsdən aşağıdakı 3 şərtlərdən biri mövcud olduqda tələb edə bilər:

1. Əmlak mülkiyyətçi tərəfindən və ya onun razılığı ilə sahibliyinə verilmiş şəxs tərəfindən itirilmiş olduqda.
2. Əmlak hər birindən oğurlanmış olduqda.
3. Əmlak onların iradəsindən asılı olmayaraq sair yollarla onların sahibliyindən çıxmış olduqda.

Göstərilən bu üç şərtədən biri mövcud olarsa mülkiyyətçi öz əmlakını vicdanlı sahibindən geri tələb edə bilər. Əgər əmlak mülkiyyətçinin kobud diqqətsizliyi nəticəsində onun sahibliyindən çıxmışdırsa, burada əmlakın geri tələb edilməsi məsələsi bir qədər mürəkkəbləşir. Mülkiyyətçi öz əmlakını saxlamaq üçün başqasına vermişsə və həmin şəxs mülkiyyətçinin etibarından sui-istifadə edərək onu vicdanlı əldə edənə satırsa, bu halda vindikasiya iddiası vicdanlı əldə edənə qarşı qaldırıla bilməz. Bu hallarda qanun əmlakı vicdanlı əldə edənin hüquqlarını qoruyur və o mürəkkəb hüquqi tərkiblər əsasında əldə etdiyi əmlakın mülkiyyətçisi olur.

Mülkiyyətçinin əlindən əmlakın onun iradəsilə çıxdığı halda əmlakı əvəzli surətdə vicdanlı əldə edən mülkiyyətçiyə dəyən ziyanın əvəzini ödəməli olur. Bu zaman mülkiyyətçidən fərqli olaraq əmlakı əldə edən əmlakı satan haqqında daha çox təsəvvürə malik olur. Buna əsasən, əmlak mülkiyyətçiyə qaytarılır, əmlakı əvəzli surətdə vicdanlı əldə edən ona dəymiş ziyanın satıcı tərəfindən ödənilməsi tələbini irəli sürmək imkanı əldə edir.

Mülkiyyət formasından və növündən asılı olmayaraq əmlak vindikasiyasının ümumi şərtləri belədir.

Lakin qanunvericilik əmlak vindikasiyasında bir müstəsna hala yol verir. Mülki Məcəllənin 157.3-cü maddəsinə (maddə 24 iyun 2005 tarixli qanunla çıxarılmışdır) əsasən, pul, habelə adsız qiymətli kağızlar vicdanlı əldə edəndən geri tələb oluna bilməz.

Başqasının qanunsuz sahibliyində olan əmlak tələb olunarkən, çox vaxt həmin əmlakın gətirdiyi gəlirə görə tərəflər arasında mübahisələr yaranır.

Qanun burada əmlakın vicdanlı və ya vicdansız yolla əldə olunmasını fərqləndirir. Mülkiyyətçi özgəsinin qanunsuz sahibliyindən əmlakını geri tələb edərkən, bu şəxsin əmlakı sahibliyinin qanunsuz olduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu halda (vicdansız sahib), əmlakın onda olduğu bütün vaxt ərzində onun götürdüyü və ya götürməli olduğu bütün gəlirlərin qaytarılmasını və ya əvəzinin ödənilməsini də tələb edə bilər; vicdanlı sahibdən isə onun əmlakı sahibliyinin qanunsuz olduğunu bildiyi və ya bilməli olduğu vaxtdan və ya əmlakın qaytarılmasına dair mülkiyyətçinin iddiası üzrə çağırış vərəqəsini aldığı vaxtdan götürdüyü və ya götürməli olduğu bütün gəlirlərin qaytarılmasını və ya əvəzinin ödənilməsini tələb edə bilər.

Söhbət o gəlirdən gedə bilər ki, o qanunsuz sahiblikdə olan əmlakdan əmələ gəlsin. Bununla əlaqədar verilən iddialar mülkiyyətçi tərəfindən əsaslandırılmalıdır.

İstər vicdanlı sahib, istərsə də vicdansız sahib isə, öz növbəsində əmlakdan gəlirin mülkiyyətçiyə düşdüyü vaxtdan sonra əmlaka sərf etdiyi zəruri məsrəflərin əvəzinin ödənilməsinə mülkiyyətçidən tələb edə bilər.

Zəruri məsrəflər dedikdə, əmlakın qorunmasına, saxlanmasına, cari və əsaslı təmirinə sərf olunan məsrəflər başa düşülməlidir.

Gəlir və məsrəflərin hesablanması ilə yanaşı, qanunvericilik əmlakın yaxşılaşdırılması üçün edilən əlavələrin taleyini də həll edir.

Başqasının qanunsuz sahib olduğu əmlakı tələb etmək hüququ ilə yanaşı, pozulmuş hüquqlar sahiblikdən məhrum edilmə ilə əlaqədar olmadıqda da mülkiyyətçi özünün bütün pozulmuş hüquqlarının müdafiə edilməsini tələb edə bilər. Belə bir hüquq neqator iddia ilə təmin olunur (lat *actio neqatoria* - inkar etmə iddiası). Neqator iddia dedikdə, mülkiyyətçinin ona məxsus olan əmlakdan istifadə və onun üzərində sərəncam səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə mane olan pozuntuların aradan qaldırılması haqqında üçüncü şəxsə qarşı müqavilədən kənar tələbi başa düşülür. Vindikasiya iddiası kimi, neqator iddia da mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin əşya-hüquqi vasitələrindəndir. Neqator iddia mübahisə doğuran əşyaya görə mülkiyyətçi və üçüncü şəxslər öhdəlik və sair münasibətlərdə olmadıqda və baş vermiş hüquq pozuntusu subyektiv mülkiyyət hüququnun xitamına səbəb olmadıqda irəli sürülür.

Neqator iddia irəli sürmək hüququna mülkiyyətçi, habelə titul sahibi əmlaka sahib olduqda, lakin ondan istifadə və onun üzərində sərəncam imkanlarından məhrum olduqda malik olur.

Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə özünün qanunazidd hərəkətləri ilə mane olan şəxs cavabdeh qismindədir.

Neqator iddianın predmeti sahiblikdən məhrum etmə ilə əlaqədar olmayan pozuntunun aradan qaldırılmasına yönələn iddiaçının tələbidir. Əksər hallarda üçüncü şəxs özünün qanuna zidd hərəkətləri və ya hərəkətsizliyi ilə mülkiyyətçiyə əmlakdan istifadə səlahiyyətlərini həyata keçirməyə maneə törədir. Məsələn, qonşu tərəfindən torpaq sahəsinin qanunsuz çəpərlənməsi aparılan tikintiyə mane ola bilər və ya bilavasitə tikinti anbarlarına yaxın ağacların əkilməsi və s.

Elə hallar ola bilər ki, maneələr mülkiyyətçinin əmlaka sərəncam səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinə imkan verməsin. Məsələn, borclunun əmlakına həbs qoyularkən, ola bilsin ki, əmlakın içində üçüncü şəxsə məxsus əşya olsun və bu zaman o, bu əşya üzərində sərəncam səlahiyyətlərini yerinə yetirə bilməsin və s.

Maliyyə, vergi orqanları tərəfindən əmlakına qoyulmuş məhdudiyyətlərin götürülməsi barədə müəssisələrin iddiası da neqator iddia hesab oluna bilər.

Neqator iddia mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə yönəldilən maneə təhlükəsinin olması imkanları olduqda da irəli sürülə bilər. Məsələn, neqator iddia mülkiyyətçi, onun əmlakdan istifadə səlahiyyətlərinə mane ola biləcək tikintinin inşasının layihələşdirilməsinə qarşı da qaldırıla bilər.

Neqator iddianın əsasını iddiaçının əmlakdan istifadə, barəsində sərəncam hüquqlarının əsasları və bu səlahiyyətlərin həyata keçirilməsinə üçüncü şəxsin fəaliyyəti ilə maneə yarandığını təsdiqləyən şərtlər təşkil edir.

İddia hüquq pozuntusunun davam etdiyi və onun nəticələrinin aradan qaldırılmadığı müddətdə qaldırıla bilər. Mülkiyyət hüququnun həyata keçirilməsinə olan maneələr aradan qaldırıldıqdan sonra neqator müdafiə üçün əsaslar aradan qalmış olur.

Demək, vindikasiya iddiasından fərqli olaraq neqator iddia üzrə hüquq münasibətləri iddia müddətinin təsirinə məruz qalmır. Burada hüquq pozuntusunun baş vermə müddəti əhəmiyyət kəsb etmir, çünki iddia bu pozuntunun davam etdiyi vaxtda istənilən anda qaldırıla bilər.

Əgər üçüncü şəxs özünün hərəkətlərinin hüquqa uyğun olduğunu sübut edərsə, neqator iddianın təmini rədd edilir.

Vindikasiya və neqator iddialardan başqa mülkiyyət hüququnun müdafiəsi daha bir əşya-hüquqi vasitə ilə - mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi haqqında iddia ilə təmin oluna bilər. Qeyd olunmalıdır ki, bu başlıq altında olan iddialar daha çox məhkəmə praktikasında

işlədilir və onların böyük əksəriyyəti ya öhdəlik-hüquqi xarakter daşıyır, ya da tərəflərin nisbi hüquq münasibətlərindən əmələ gəlir. Belə münasibətlər müqavilə öhdəlikləri, vərəsəlik hüququ normaları və s. ilə tənzimlənir. Nisbi hüquqi tellərlə bağlı olmayan, üçüncü şəxslərə yönələn iddialara da rast gəlinir. Belə hallara misal olaraq tikinti sahibinin onun tikintiyə mülkiyyət hüququnun tanınmasını təsdiqləyən hüquq müəyyənəddici sənədlərin verilməsi barədə yerli idarəetmə orqanlarına tələbini göstərmək olar.

Ədəbiyyatda belə tələblərin hüquqi təbiəti müxtəlif cür qiymətləndirilir.

Bəzən müəlliflərin fikrinə görə, mülki qanunvericilik mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsinə dair müstəqil iddia tanımır. Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi tələbi, onların fikrincə, vindikasiya və neqator iddianın tərkibi kimi çıxış edir.

Digər müəlliflər, tamamilə, haqlı olaraq deyilən iddiaya müstəqil əşya-hüquqi vasitə kimi baxırlar.

Həqiqətən də, deyilən iddianı müstəqil iddia kimi qəbul etmədikdə mülkiyyətçilərin bir çox konkret halda tələbinin hüquqi təsnifini vermək mümkün olmaz. Məsələn, mülkiyyətçi maddi köməklik məqsədilə öz əşyasını müvəqqəti olaraq əvəzsiz lombarda qoymaq üçün başqasına verir. Tərəflər razılığa gəlirlər ki, ssuda borcları verildikdən sonra əşya mülkiyyətçiyə qaytarılacaqdır.

Belə müqavilə, hərçənd müqavilə tiplərinin hər hansı birinə uyğun gəlməsə də hər halda öhdəliklər yaradır. Hesab edək ki, əşyanı mülkiyyətçidən alan şəxs ssuda borclarının ödənilməsinə qədər vəfat edir. Mülkiyyətçi əşyaya olan hüquqlarını necə müdafiə edə bilər? Bu halda tələbin vindikasiya iddiası üzrə yönəldilməsi düz olmazdı, belə ki, lombardın əşyaya sahibliyini qanunsuz hesab etmək olmaz, çünki, girov qoyan mülkiyyətçinin iradəsinə əsasən hərəkət etmişdir. Bu zaman neqator iddianın köməyinə də arxalanmaq olmaz, çünki mülkiyyətçi sahiblikdən məhrum olmuşdur. Belə olan təqdirdə mülkiyyətçi yalnız müstəqil tələblə, mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi iddiası ilə çıxış edə bilər.

Beləliklə, mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi iddiası dedikdə, mübahisəli əmlak üzərində iddiaçının mülkiyyət hüququ faktının üçüncü şəxslər qarşısında təsdiq edilməsi və tanınması ilə bağlı müqavilədən kənar tələbi başa düşülür.

İddia mülkiyyətçi tərəfindən, onunla mübahisə doğuran əşyaya görə öhdəlik və sair hüquq münasibətində olmayan, mülkiyyətçinin həmin əmlak üzərində hüquqlarını bölən, inkar edən və tanımayan üçüncü şəxsə qarşı qaldırıla bilər. Deyilən iddianı qaldırmaq hüququna eyni zamanda əmlak üzərində titul sahibliyi, xüsusilə tam təsərrüfatçılıq aparan və operativ idarəçilik edən subyektlər də malikdir.

Cavabdeh kimi belə hallarda əşyaya öz hüquqlarını elan edən və ya etməməklə iddiaçının həmin əşyaya mülkiyyət hüququnu tanımayan üçüncü şəxslər çıxış edir.

Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi haqqında iddianın predmeti cavabdehdən hər hansı bir öhdəliyin icrasını tələb etməyən, yalnız iddiaçının mülkiyyət hüququnun və başqa əşya hüquqlarının tanınması faktının təsdiqi hesab olunur. Mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi hüquqda şübhələri dağıdır, hüquqda lazım olan inamı təmin edir, tərəflər arasında hüquq münasibətlərinə aydınlıq gətirir, əmlak üzərində sahiblik, ondan istifadə və barəsində sərəncam səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsinin əsaslarına xidmət edir.

İddianın əsasını iddiaçının əmlak üzərində mülkiyyət və s. əşya hüquqlarının olmasını təsdiq edən hallar təşkil edir.

Mülkiyyət hüququnun müdafiəsinin onun etiraf edilməsi yolu ilə təmin olunmasının əsas şərti iddiaçının əmlaka öz hüquqlarının təsdiq etməsidir. Bu onun əmlaka mülkiyyət hüququnu təsdiq edən hüquq təsdiqəddici sənədlərdən, habelə mübahisəli əşyanın ona məxsus olmasını təsdiq edən digər vasitələrdən irəli gələ bilər.

Neqator iddiada olduğu kimi mülkiyyət hüququnun etiraf edilməsi haqqında iddia üzrə hüquq münasibətlərinə də iddia müddəti təsir etmir.

Belə ki, iddia müddətinin keçməsindən asılı olmayaraq, pozulmuş hüququn müdafiə edilməsinə dair tələb istənilən vaxt baxılmaq üçün məhkəmə tərəfindən qəbul edilir.

Bütün yuxarıda göstərilənlərdən belə nəticəyə gəlmək lazımdır ki, mülkiyyətin və digər əşya hüquqlarının müdafiəsi üçün qanunvericilik tərəfindən lazımi və təsirli üsullar müəyyən

edilmişdir. Bu üsullar ölkəmizdə mülkiyyətin Konstitusiya ilə təsbit edilmiş formalarının möhkəmlənməsinə və onun inkişaf etməsinə xidmət edir.

MÖVZU 6. ƏMƏK HÜQUQUNUN ƏSASLARI

P L A N

- 1. Əmək hüququnun anlayışı və mənbələri.**
- 2. Kollektiv müqavilə və saziş.**
- 3. Məşğulluğun və işədüzəltmənin təmin edilməsi.**
- 4. Əmək müqaviləsi: anlayışı, tərəfləri və məzmunu.**
- 5. Əmək müqaviləsinin bağlanması qaydası və əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları**
- 6. İş vaxtının və istirahət vaxtının anlayışı və növləri.**
- 7. Əmək intizamı və maddi məsuliyyət.**
- 8. Əməyin mühafizəsi.**
- 9. Əmək mübahisələri: fərdi və kollektiv əmək mübahisələri.**

1. Əmək hüququnun anlayışı və mənbələri.

Ümumi hüquq nəzəriyyəsindən məlum olduğu kimi, hüququn sahələrə və institutlara bölünməsi, hüquqi tənzimləmənin predmet və metodları nəzərə alınmaqla həyata keçirilir. Bu predmetin müəyyən edilməsi həmin hüquq sahəsinin normaları ilə nizama salınan ictimai münasibətlərin təyin edilməsi və onların müəyyən qruplarda təsnifləşdirilməsi deməkdir.

Əmək hüququ - milli hüququn aparıcı sahələrindən biridir. O, mülkiyyətin və təsərrüfatçılığın formalarından asılı olmayaraq işçilərlə işəgötürən arasındakı maddi əmək münasibətlərinin tənzimlənməsində mühüm rol oynayır. Özünün Konstitusiyaya hüququ olan əmək hüququnu həyata keçirən hər bir vətəndaş əmək müqaviləsini bağladığı andan əmək hüquq münasibətlərinə daxil olur.

Əmək hüququnun predmetini təşkil edən münasibətlər arasında işçilərlə işəgötürən arasındakı maddi əmək münasibətləri əsas yer tutur. Əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq bu münasibətlər, işçilərin əməyinin təşkilinə dair müəssisələrdə əmələ gələn iradəvi sosial münasibətləri özündə əks etdirir.

Hal-hazırda əmək münasibətlərinin iki əsas qrupu göstərilir: əmək müqaviləsi üzrə işləyənlərin maddi əmək münasibətləri və əmək proseslərində iştirak etmək üçün müəssisənin əmlakının mülkiyyətçilərinin iştirak etdikləri münasibətlər.

Əmək müqaviləsi əsasında maddi əmək münasibətləri, vətəndaşın (işçinin) müəssisənin daxili əmək qaydalarına, əmək rejiminə və əməyin təşkilinin digər xüsusiyyətlərinə tabe olmaqla müəyyən ixtisas, peşə və vəzifə üzrə əmək funksiyasını yerinə yetirmək məqsədilə müəssisənin əmək kollektivinə daxil olması ilə əmələ gəlir.

Əmək münasibətlərinin tənzimlənməsi ilə əmək hüquq münasibətləri yaranır. Əmək hüquq münasibətlərinin məzmununu subyektlərin (tərəflərin) bu hüquq münasibətlərinin yarandığı andan əldə etdikləri konkret hüquq və vəzifələr təşkil edir. Bir tərəfin (işçinin) hüququ digər tərəfin (müdiriyyətin) konkret vəzifələrinə uyğundur və ya əksinə. Məsələn, işçinin əmək haqqı almaq

hüququ müdiriyyətin işçiyə əmək haqqını ödəmək vəzifəsilə həyata keçir.

Lakin əmək hüququnun predmeti yalnız muzzdlu əmək münasibətlərindən ibarət deyildir. Bura əməklə sıx bağlı olan və törəmə adlanan aşağıdakı ictimai münasibətlər də daxildir:

- 1) məşğulluq və işədüzəltmə üzrə münasibətlər;
- 2) təşkilati-idarəçilik münasibətləri;
- 3) istehsalatda kadrların peşə hazırlığı və ixtisasının artırılması üzrə münasibətlər;
- 4) əmək müqaviləsi tərəflərinin bir-birinə vurduqları maddi ziyanın ödənilməsi ilə bağlı münasibətlər;
- 5) əməyin mühafizəsi və işçilərin sağlamlığı üzrə münasibətlər;
- 6) əmək mübahisələrinə baxılması üzrə münasibətlər və s.

Beləliklə, əmək qanunvericiliyi ilə tənzimlənən sosial-ictimai münasibətlərin dairəsini müəyyən etməklə əmək hüququnun aşağıdakı anlayışını vermək olar:

Əmək hüququ milli hüququn müstəqil bir sahəsi olub, işçilərlə işəgötürən arasında yaranan əmək münasibətlərini, habelə onlarla sıx bağlı olan digər törəmə münasibətləri nizama salan hüquq normalarının məcmusudur.

Əmək hüququ Azərbaycanın hüquq sistemində xüsusi yer tutur. O, işçilərin işə qəbul olunma, başqa işəkeçirmə və işdənçıxarılma qaydalarını, əməyin ödənilməsi sistemi və normalarını, əməkdəki nailiyyətlərinə görə həvəsləndirməni, əmək və icra intizamının pozulmasına görə intizam tənbeh tədbirlərinin tətbiqini, fərdi və kollektiv əmək mübahisələrinə baxılması qaydalarını müəyyən edir.

Əmək hüquq normalarının təsbit edildiyi normativ hüquqi aktlar əmək hüququnun mənbələri adlanır. Əmək hüququnun mənbələri hər şeydən əvvəl əmək qanunvericiliyinin müəyyən normativ aktlarda ifadəsinin formasıdır. Bu cür normativ aktlarda isə həm əmək hüquq normaları, həm də kompleks hüquq normaları mövcud ola bilər.

Əmək hüququnun mənbələri içərisində əsas yeri Azərbaycan Respublikasının 12 noyabr 1995-ci il Konstitusiyası tutur. Konstitusiya yüksək hüquqi qüvvəyə malik olub, qanunvericiliyin əsasını təşkil etdiyinə görə bütün qanunlar və digər dövlət orqanlarının aktları onun əsasında və ona müvafiq qaydada qəbul edilir. Burada əməyin hüquqi tənzimləməsinin başlıca əsas prinsipləri müəyyən edilib. Konstitusiyanın 35-ci (əmək hüququ), 36-cı (tətil hüququ), 37-ci (istirahət hüququ), 38-ci (sosial təminat hüququ), 41-ci (sağlamlığın qorunması hüququ), 59-cu (azad sahibkarlıq hüququ) və s. maddələrində təsbit edilən bu prinsiplər milli əmək qanunvericiliyimizin əsas mahiyyəti və məzmununu təşkil edir.

Əmək hüququnun mənbələri sistemində konstitusiyadan sonra başlıca yeri Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi tutur (Azərbaycan Respublikasının 1999-cu il 1 fevral tarixli qanunu ilə təsdiq edilmiş və 1999-cu il iyulun 1-dən qüvvəyə mimişdir).

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi respublika ərazisində əmək münasibətlərini nizamlayan hüquq normalarını birləşdirən və sistemləşdirən qanunvericilik aktıdır.

İşçilərlə işəgötürənlər arasında yaranan əmək münasibətlərini, habelə onlarla müvafiq dövlət hakimiyyəti orqanları, hüquqi şəxslər arasında həmin münasibətlərdən törəyən digər hüquq münasibətlərini tənzim edən bu Məcəllə fiziki şəxslərin əmək hüquqlarının və bu hüquqların həyata keçirilməsini təmin edən qaydaların minimum normalarını müəyyən edir. Məcəllənin 2-ci maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əmək münasibətlərində tərəflərin:

- hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi;
- mənafeələrinin haqq-ədalətlə və qanunun aliliyinin təmin olunması ilə qorunması;
- maddi, mənəvi, sosial, iqtisadi və digər həyatı tələbatlarını ödəmək məqsədilə əqli, fiziki və maliyyə imkanlarından sərbəst istifadə etməsinin təmin edilməsi;
- əsasən əmək müqaviləsi (kontrakt) üzrə öhdəliklərinin icrasına hüquqi təminat yaradılması prinsiplərinə əsaslanır.

Əmək hüququnun mənbələri içərisində qanunlar, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin

fərman və sərəncamları, Nazirlər Kabinetinin qərar və sərəncamları, Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin, həmçinin, digər nazirliklərin, baş idarələrin, komitələrin normativ aktları da xüsusi yer tuturlar.

Əmək münasibətlərinin nizama salınmasında lokal normativ aktların - kollektiv müqavilələrinin, müəssisədaxili intizam qaydalarının və s.-nin də mühüm əhəmiyyəti vardır. Hal-hazırda bazar iqtisadiyyatına keçid şəraitində müəssisələrin təsərrüfat müstəqilliyinin genişlənməsi, iqtisadiyyatın idarə edilməsinin inzibati-amirlik metodlarından imtina olunması ilə əlaqədar olaraq lokal normativ aktların rolu və çəkisi əhəmiyyətli dərəcədə artmaqdadır.

2. Kollektiv müqavilə və saziş

Kollektiv müqavilə və saziş hal-hazırda əmək münasibətlərinin tənziminin müqavilə üsullarının əsas hüquqi formaları kimi çıxış edir.

Əmək Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə görə kollektiv müqavilə işəgötürənlə əmək kollektivi və ya həmkarlar ittifaqı təşkilatı arasında yazılı formada bağlanan əmək, sosial-iqtisadi, məişət və digər münasibətləri tənzimləyən müqavilədir.

Bazar iqtisadiyyatına keçid dövründə kollektiv müqavilə, əməyin şərtlərini, habelə müəssisənin işçiləri üçün əmək şəraitinin təmin edilməsi ilə sıx bağlı olan digər məsələləri müəyyən edən hüquqi akt kimi çıxış edir.

Kollektiv müqavilənin bağlanmasında kollektiv danışıqlar aparmaq hüququ başlıca yer tutur. Kollektiv müqavilənin istənilən tərəfi kollektiv danışıqların təşəbbüsçüsü ola bilər. Təşəbbüskar tərəf danışıqların başlanması haqqında digər tərəfi yazılı surətdə xəbərdar edir. Xəbərdar olunan tərəf on gündən gec olmayaraq danışıqlara başlamağa borcludur. Əgər müəssisədə həmkarlar ittifaqları təşkilatı yoxdursa, əmək kollektivi danışıqlar aparmaq üçün xüsusi səlahiyyətli komissiya yaradır.

Əmək Məcəlləsinin 26-cı maddəsinə əsasən kollektiv müqavilənin və sazişin və ya onlarda dəyişikliklərin layihəsinin hazırlanması məqsədilə danışıqlar aparmaq üçün tərəflər müvafiq səlahiyyətlər verilmiş bərabərsaylı nümayəndələrdən ibarət komissiya yaradırlar. Komissiyanın tərkibi, danışıqların gündəliyi, keçirilmə yeri və müddəti tərəflərin birgə qərarı ilə müəyyən edilir.

Tərəflər kollektiv müqavilənin və sazişin məzmununa aid məsələlərin seçilməsi və müzakirə edilməsində sərbəstdirlər.

Komissiyanın tələbi ilə tərəflər, kollektiv danışıqların aparılması üçün zəruri olan məlumatları beş gün müddətində təqdim etməlidirlər. Danışıqlar zamanı tərəflər razılığa gələ bilmədikdə, fikir ayrılığı haqqında protokol tərtib edilir. Protokolda fikir ayrılığının aradan qaldırılması haqqında tərəflərin yekun təklifləri, habelə danışıqların yenidən başlanması müddəti göstərilir.

Kollektiv müqavilənin tərəfləri - işəgötürən və həmkarlar ittifaqları təşkilatıdır. Həmkarlar təşkilatı olmayan müəssisələrdə tərəf kimi əmək kollektivi çıxış edir.

Kollektiv müqavilənin layihəsi tərəflərin bərabər saylı nümayəndələrindən ibarət olan müvafiq komissiya tərəfindən baxıldıqdan sonra təsdiq olunmaq üçün həmkarlar ittifaqları təşkilatının (əmək kollektivinin) ümumi yığıncağının (konfransının) müzakirəsinə verilir. Ümumi yığıncaqda işçilərin 50 %-dən çoxu iştirak etdikdə səlahiyyətliyə. Kollektiv müqavilənin layihəsi yığıncaqda müzakirə edilib bəyənildikdən sonra kollektiv müqavilə bağlanır.

Kollektiv müqavilənin quruluş və məzmununu tərəflər müəyyən edirlər.

Kollektiv müqaviləyə, bir qayda olaraq, aşağıdakı məsələlər üzrə tərəflərin qarşılıqlı öhdəlikləri daxil edilir:

- əməyin ödənilməsi qaydaları və miqdarının, pul mükafatlarının, müavinətlərin, əlavələrin və digər ödəmələrin müəyyən edilməsi;
- məşğulluq, kadr hazırlığı və ixtisasartırma, işçilərin sərbəstləşdirilməsi şərtləri;
- qiymətlərin artımı, inflyasiyanın səviyyəsi nəzərə alınmaqla, əmək haqqı miqdarının tənzimlənmə mexanizmi;

- iş və istirahət vaxtı, məzuniyyətlərin müddəti haqqında şərtlər;
- işçilərə və onların ailə üzvlərinə mədəni və məişət xidmətlərinin, sosial təminatlar və güzəştlərin müəyyən edilməsi;
- qadınların, 18 yaşına çatmamış işçilərin əmək şəraitinin yaxşılaşdırılması;
- əməyin mühafizəsinin yaxşılaşdırılması üçün əlavə təminatların müəyyən edilməsi;
- əmək vəzifələrini yerinə yetirməklə əlaqədar işçilərə dəyən ziyanın ödənilməsi;
- işçilərin ekoloji təhlükəsizliyinin və sağlamlığının gözlənilməsi;
- kollektiv müqavilənin şərtlərinin pozulmasına görə tərəflərin məsuliyyəti və s.

Kollektiv müqavilədə müəssisənin iqtisadi imkanları nəzərə alınmaqla digər, daha güzəştli əmək və sosial-iqtisadi şərtlər də nəzərdə tutula bilər. Məsələn, əlavə məzuniyyətlər, pensiyalara əlavələr, nəqliyyat və ezamiyyət xərclərinin ödənilməsi və digər güzəşt və əvəzlər.

Kollektiv müqavilə bir ildən üç ilədək müddətə bağlanır. Kollektiv müqavilə imzalandığı və ya müqavilədə göstərilən gündən qüvvəyə minir.

Kollektiv müqavilənin yerinə yetirilməsinə nəzarəti tərəflər və müvafiq icra hakimiyyəti orqanı həyata keçirir.

Həmkarlar ittifaqları təşkilatı kollektiv müqaviləni pozmağa görə maddi məsuliyyət daşıyır. Kollektiv müqaviləni pozmağa görə müəssisənin (idarənin) vəzifəli şəxsləri intizam məsuliyyətinə cəlb edilir. Qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda təqsirli vəzifəli şəxslər inzibati qaydada cərimə oluna bilər, müvafiq hallarda isə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər.

Sazişlər öz məzmununa, iştirakçıların dairəsinə, əmək haqqında olan normativ aktlar sistemində yerinə, əmək münasibətlərinin nizamlama əhəmiyyətinə görə müəssisələrdə bağlanan kollektiv müqavilələrdən əhəmiyyətli dərəcədə fərqlənir. Saziş hüquqi akt olub, müəyyən peşə, sahə işçiləri üçün əmək şəraitinin yaradılması, məşğulluq, sosial müdafiə üzrə öhdəlikləri özündə əks etdirir. Münasibətlərin tənzimlənməsi sahəsindən asılı olaraq, üç əsas növ kollektiv sazişlər bağlanıla bilər.

Sazişlərdən ən əhatəlisi Baş kollektiv sazişdir. Baş kollektiv saziş - respublikada sosial-iqtisadi siyasətin aparılmasının razılaşdırılmış ümumi prinsiplərini müəyyən edir. Bu saziş, müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti və həmkarlar ittifaqlarının respublika birliyi arasında bağlanılır.

Sazişlərin ikinci növü sahə və yaxud tarif kollektiv sazişi adlandırılır. Sahə (tarif) kollektiv sazişi - müvafiq sahənin sosial - iqtisadi inkişafı istiqamətlərini, peşə qrupları, sahənin işçiləri üçün əmək şəraiti və əmək haqqı, sosial təminatları müəyyən edir. O, əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini həyata keçirən Azərbaycan Respublikasının nazirlikləri, dövlət komitələri, dövlət konsernləri, şirkətləri və idarələri ilə həmkarlar ittifaqlarının peşələr, sahələr üzrə birlikləri arasında bağlanılır.

Üçüncü növ saziş - xüsusi saziş adlandırılan ərazi (rayon) kollektiv sazişidir. Bu saziş isə ərazi xüsusiyyətləri ilə bağlı müəyyən sosial-iqtisadi problemlərin həlli şərtlərini müəyyən edir. Ərazi kollektiv sazişi, əsasən müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyətlərini həyata keçirən yerli icra hakimiyyəti orqanları ilə həmkarlar ittifaqlarının ərazi birlikləri arasında bağlanılır.

Baş, sahə və ərazi kollektiv sazişləri üçtərəfli - müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, həmkarlar ittifaqları birlikləri və işəgötürənlərin nümayəndəli orqanları (birlikləri) arasında bağlanıla bilər.

Kollektiv sazişin məzmunu tərəflərin razılığı ilə müəyyən edilir. O bir ildən üç ilədək müddətə bağlanılır. Kollektiv saziş imzalandığı və sazişdə göstərilən gündən qüvvəyə minir.

3. Məşğulluğun və işədüzlətmənin təmin edilməsi

Azərbaycan Respublikası ərazisində vətəndaşların əməklə bağlı hüquqlarının həyata keçirilməsinin təmin edilməsi və məşğulluq problemlərinin nizama salınmasında «Məşğulluq haqqında» Azərbaycan Respublikasının 2 iyul 2001-ci il tarixli qanunu mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Lakin məşğulluq haqqında Azərbaycan Respublikası qanunvericiliyi yalnız bu qanundan deyil, həmçinin, Respublika Konstitusiyasından, Əmək Məcəlləsindən, digər müvafiq normativ hüquqi aktlardan və Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdən ibarətdir.

Məşğulluq haqqında respublika qanunvericiliyi əmək bazarında işçi qüvvəsinə olan tələb və təklifi tarazlaşdırmaq siyasətini həyata keçirir. O, vətəndaşların hüquqi müdafiəsinin güclənməsinə və müəssisələrin lazımi kadrlarla təmin olunmasına kömək edir.

«Məşğulluq» dedikdə, Azərbaycan Respublikası vətəndaşlarının, Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan, vətəndaşlığı olmayan şəxslərin və əcnəbilərin respublika qanunvericiliyinə zidd olmayan, onların şəxsi və ictimai tələbatının ödənilməsi ilə bağlı olan və bir qayda olaraq onlara qazanc (gəlir) gətirən hər hansı fəaliyyəti başa düşülür.

İstehsal və yaradıcı əməyə öz qabiliyyətlərini sərf etmək vətəndaşların müstəsna hüququdur. Qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müstəsna halları çıxmaqla əməyə məcbur etməyə yol verilmir. Vətəndaşların məşğul olmamaları onların inzibati və digər məsuliyyətə cəlb olunması üçün əsas ola bilməz.

Məşğul şəxslərə aşağıdakılar aiddir:

- 1) müddə ilə işləyən, o cümlədən əmək müqaviləsi (kontraktı) ilə tam və ya tam olmayan iş vaxtı ərzində haqq müqabilində iş görən, habelə haqqı ödənilən başqa işi (xidməti) olanlar;
- 2) sahibkarlar, fərdi əmək fəaliyyəti ilə məşğul olanlar, mülkiyyətində torpaq payı olanlar;
- 3) haqqı ödənilən vəzifəyə seçilən, təyin və ya təsdiq edilənlər;
- 4) Azərbaycan Respublikasının silahlı qüvvələrində və Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyinə uyğun olaraq yaradılmış başqa silahlı birləşmələrdə xidmət edənlər;
- 5) əmək qabiliyyətinin müvəqqəti itirilməsi, məzuniyyət, ixtisasartırma, tətillər, istehsalatın dayanması və ya başqa səbəblər ilə əlaqədar iş yerində müvəqqəti olmayanlar;
- 6) Azərbaycan Respublikasının ərazisində qanuni əsaslarla haqqı ödənilən əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər;
- 7) Azərbaycan Respublikasının hüddudlarından kənarda qanuni əsaslarla əmək fəaliyyəti ilə məşğul olan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları.

İşsiz dedikdə, işi və qazancı olmayan, işə başlamağa hazır olub, müvafiq icra hakimiyyəti orqanında (Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Baş Məşğulluq İdarəsi və onun yerli orqanları) iş axtaran kimi qeydiyyatda alman, əmək qabiliyyətli yaşda olan əmək qabiliyyətli vətəndaşlar başa düşülür. Bu halda məşğulluq xidməti istiqamətində görülən ictimai işlərə görə işçilərə verilən əmək haqqı, həmçinin müəssisədən, idarədən və təşkilatlardan onların ləğv edilməsi, yenidən təşkili, ştatların sayının ixtisar olunması ilə əlaqədar işdən çıxarılma müavinəti və orta aylıq əmək haqqı həcmində verilənlər nəzərə alınmır.

İşsiz statusu almaq üçün müəyyən şərtlərə əməl olunmalıdır: əmək qabiliyyətli olmalı, əmək qabiliyyətli yaş həddində olmalı (kişilər 63, qadınlar 60 yaşa qədər), dövlət məşğulluq xidməti orqanlarında işə axtaran şəxs kimi qeydiyyatdan keçməli. Vətəndaş yaşadığı ərazi üzrə müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhəlinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Baş Məşğulluq İdarəsi və onun yerli orqanlarına) şəxsiyyətini təsdiq edən sənəd, əmək kitabçası (yaxud onu əvəz edən sənəd), peşə və ya ixtisasını təsdiq edən sənəd (zəruri hallarda) təqdim edərək işə axtaran kimi qeydə alınır. İlk dəfə işə axtaranlar şəxsiyyətini təsdiq edən və təhsil haqqında (zəruri hallarda) sənədləri təqdim edirlər.

İşə axtaran kimi qeydiyyatda alınmış vətəndaş müvafiq sənədləri təqdim etdiyi andan, ona münasib iş təklif olunmadığı halda, məşğulluq xidməti orqanı 11 gün ərzində həmin şəxsə işsiz statusu verilməsi haqqında qərar qəbul edir. İşsizlərin məşğulluq xidməti orqanında qeydiyyatda alınması qaydaları Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiq edilir. Qeyd etmək lazımdır ki, işsiz statusu ömürlük verilmir. O, münasib işin axtarılıb tapılması ilə ləğv edilir.

İşsiz statusu almaq hüququ olmayan vətəndaşlara 15 yaşına çatmayanlar; pensiya (ailə başçısını itirməyə görə uşaqlar üçün təyin olunmuş pensiyalar istisna olmaqla) hüququ qazanmış vətəndaşlar; qeydiyyatda alındıqdan sonrakı 10 gün müddətində münasib iş axtarmaq məqsədilə

üzsüz səbəbdən müvafiq icra hakimiyyəti orqanına (Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Baş Məşğulluq İdarəsi və onun yerli orqanları) gəlməyənlər və ya bu müddət ərzində təklif edilən iki münasib işdən imtina edənlər (vətəndaşa eyni iş təkrarən təklif oluna bilməz); ilk dəfə işaxtaranlar; azadlıqdan məhrum etmə cəzasını çəkənlər aiddir.

İşaxtarana müəyyən olunmuş qaydada işsiz statusu verilmədiyi halda, onun bir aydan sonra təkrarən işsiz statusu almaq üçün yaşadığı ərazidə məşğulluq xidməti orqanına müraciət etmək hüququ vardır.

İşaxtaran üçün onun ixtisası, əvvəlki peşəsi üzrə təcrübəsi, səhhəti, yeni iş yerinə nəqliyyatla gedib-gəlməsi mümkünlüyü nəzərə alınan iş münasib iş sayılır.

İşaxtaranın razılığı olmadan yeni işlə əlaqədar onun yaşayış yerinin dəyişməsi tələb olunduqda, eləcə də əmək şəraiti əməyin mühafizəsi normalarına uyğun gəlmədikdə ona təklif olunan iş münasib iş sayıla bilməz.

İşdən çıxarılmış şəxslər - müvafiq müəssisə ilə əmək hüquq münasibətlərində olan, müəssisənin fəaliyyətinin xitam edilməsi (ləğv edilməsi, yenidən təşkili), işçilərin ştatlarının və yaxud saylarının ixtisar edilməsi ilə əlaqədar olaraq işdən azad edilən şəxslərdir. Buna görə də digər səbəblərə görə işdən azad edilən şəxslər işdən çıxarılmış hesab edilə bilməzlər və onlara işdən çıxmış işçilərə şamil edilən imtiyazlar və təminatlar aid edilmir.

İşə düzəltmə - vətəndaşların subyektiv hüququ olub, ümumi xarakter daşıyır. Bu hüquq şəxsin işə düzəltmə orqanına birbaşa müraciət etməsi ilə həyata keçirilir. Nəticədə məşğulluq mərkəzi ilə vətəndaş arasında hüquqi münasibət yaranır. Müəssisədə işləmək üçün təyinat verildikdən sonra belə münasibət vətəndaşla həmin müəssisə arasında yaranır. Respublikamızda bu sahə üzrə həlledici rol Azərbaycan Respublikası Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Baş Məşğulluq İdarəsinə və onun yerli orqanlarına məxsusdur. Bu aşağıdakılarla şərtlənir:

Birincisi, göstərilən orqanlar əhaliyə və işəgötürənlərə münasibətdə mühüm funksiyaları - işçi qüvvəsinə tələb və təklifin təmin edilməsi, əhalini işə düzəltmə və i. a. funksiyaları həyata keçirirlər;

İkincisi, Baş Məşğulluq İdarəsinin şəbəkələri çox genişdir. Onun fəaliyyəti praktiki olaraq bütün respublika əhalisini və müəssisələrini əhatə edir;

Üçüncüsü, həyata keçirilən funksiyaların miqyasına və xidmət dairəsinə görə.

Dövlət respublika ərazisində daimi yaşayan vətəndaşların məşğulluq növünün azad seçiminə, o cümlədən müxtəlif növ rejimli işlərə, əsassız olaraq işdən çıxarılmaya görə hüquqi müdafiəsinə və s. təminat verir.

Qeyd etmək lazımdır ki, dövlət işsiz vətəndaşlara: pulsuz yeni ixtisas təhsili almaq və məşğulluq xidmətləri istiqamətində dərəcələrini artırmaq, qüvvədə olan qanunvericiliyə uyğun olaraq məşğulluq xidməti tərəfindən işlə təmin olunarkən başqa yerə köçməsi ilə əlaqədar çəkilən maddi xərclərə görə pul müavinətləri almaq, vətəndaşların yaş və digər xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla ictimai işlərdə işləmək üçün təcili əmək müqaviləsi bağlanmasına təminat verir. Bundan başqa qanunvericilik ayrı-ayrı kateqoriyalı insanlara məşğulluğun əlavə təminatlarını nəzərdə tutur.

4. Əmək müqaviləsi: anlayışı, tərəfləri və məzmunu

Azərbaycan Respublikasında əmək azaddır. Hər bir vətəndaş əməyə olan qabiliyyətini həyata keçirərkən - fəaliyyət növünü və peşəsini seçməkdə azaddır. Məcburi əməyin qadağan olunması əsas nailiyyətdir. Bu, Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 35-ci maddəsində təsbit olunub.

Respublikamızda vətəndaşlar əmək hüquqlarını aşağıdakı formalarda həyata keçirə bilirlər:

əmək müqaviləsini bağlamaqla;

seçkili vəzifələrə seçilməklə;

gənc mütəxəssisləri müvafiq təhsil müəssisələrini bitirdikdən sonra təyinat üzrə işə göndərməklə;

şəxsi və özəl sahibkarlıq fəaliyyəti ilə.

Vətəndaşların əmək hüquqlarının həyata keçirilməsinin başlıca forması əmək müqaviləsi hesab edilir.

Əmək müqaviləsi işəgötürənlə işçi arasında fərdi qaydada bağlanan əmək münasibətlərinin əsas şərtlərini, tərəflərin hüquq və vəzifələrini əks etdirən yazılı müqavilədir.

Əmək müqaviləsini digər müqavilələrdən fərqləndirən aşağıdakı xüsusiyyətlərini göstərmək olar:

- Birincisi: əmək müqaviləsi müəyyən növ işin (müəyyən ixtisas, peşə və vəzifə çərçivəsində) işçinin özü tərəfindən şəxsən yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur;
- İkincisi: işçinin müəssisədə, idarədə, təşkilatda müəyyən olunmuş daxili nizam-intizam qaydalarına tabe olmasını müəyyən edir;
- Üçüncüsü: işəgötürən işçinin işini təşkil etməli, təhlükəsizlik və gigiyenik normalara cavab verən normal iş şəraiti yaratmalıdır.

Sadalanən əlamətlərin məcmusu bizə hər bir konkret halda əmək müqaviləsini əsasən daha çox oxşar olan mülki-hüquqi müqavilələrdən fərqləndirməyə imkan verir.

Əmək Məcəlləsinin 42-ci maddəsinə uyğun olaraq hər kəs 15 yaşından etibarən əmək müqaviləsinin tərəfi kimi çıxış edə bilər.

Əmək müqaviləsinin ikinci tərəfi kimi çıxış edən işəgötürən tam fəaliyyət qabiliyyətinə malik olan işçilərlə əmək müqaviləsi bağlamaq, ona xitam vermək, yaxud onun şərtlərini dəyişdirmək hüququna malik mülkiyyətçi və ya onun təyin etdiyi müəssisənin rəhbəri, səlahiyyətli orqanı, habelə hüquqi şəxs yaratmadan sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olan fiziki şəxsdir. Bütün müqavilələrin məzmununda tərəflərin hüquq və vəzifələri durur. Əmək müqaviləsinin məzmununda isə əmək müqaviləsinin şərtləri durur. Əmək müqaviləsi şərtlərinin iki növü fərqləndirilir:

a) qüvvədə olan qanunvericiliklə müəyyən edilən zəruri şərtlər;

b) əmək müqaviləsi bağlanarkən tərəflərin razılığı əsasında müəyyənləşdirilən əlavə şərtlər.

Zəruri şərtlər qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi ilə müəyyən olunur. Bura işçi və işəgötürən haqqında məlumat, işçinin iş yeri, vəzifəsi, müqavilənin müddəti, əmək şəraitinin şərtləri və s. aiddir.

Bu şərtlər tərəflərin razılığı ilə dəyişdirilə bilməz (əgər qanunvericilikdə digər hallar nəzərdə tutulmayıbsa) və bu qanunla işçilər üçün müəyyən edilmiş hüquq və təminatların səviyyəsini azalda bilməz.

Tərəflər əmək müqaviləsini bağladıkları zaman əsas şərtlərdən başqa, əlavə şərtlər də müəyyən edə bilər. Əlavə şərtlər olmadan da müqavilə bağlana bilər. Əlavə şərtlərə işə götürülən zaman işçiyə sınaq müddətinin verilməsi, məktəbəqədər müəssisələrdə növbədənəkar yerlərin verilməsi, yaşayış sahəsinin verilməsi və s. aiddir. Əgər tərəflər konkret əlavə şərtlər haqqında razılığa gəliblərsə, bu şərtlərin yerinə yetirilməsi üçün məcburi qüvvəyə malikdirlər.

5. Əmək müqaviləsinin bağlanması qaydası və əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsasları

Əmək qanunvericiliyi işə qəbul zamanı qəbulun və əmək hüququnun hüquqi təminatlarının bəzi qaydalarını müəyyən edir.

İlk növbədə göstərmək lazımdır ki, əsassız olaraq işə qəbul etməkdən imtina qadağan olunur. Hansı formada olmasından asılı olmayaraq bilavasitə, yaxud dolayı hüquq və azadlıqların cinsindən, irqindən, milliyyətindən, dilindən, mənşəyindən, əmlak və vəzifə mövqeyindən, yaşayış yerindən, dini mənsubiyyətindən, baxışlarından, ictimai təşkilatlara münasibətindən və digər hallardan asılı olmayaraq, əgər şəxs iş bilmək keyfiyyətləri ilə bağlı deyilsə işə qəbul zamanı ayrı seçkiliyə yol verilmir.

Əmək müqaviləsi yazılı formada bağlanır. O iki nüsxədə rəsmiləşdirilir və tərəflərin hər ikisində saxlanılır. Zəruri hallarda işə qəbul işəgötürənin mülahizəsinə əsasən, əmr ilə rəsmiləşdirilə

bilər. Yazılı formada əmək müqaviləsi bağlanmadan əmək münasibətləri işəgötürənin əmri ilə rəsmiləşdirilə bilməz.

Faktiki olaraq işəbaşlama, işə götürülən zaman rəsmiləşdirmənin lazımı qaydada aparılıb - aparılmadığından asılı olmayaraq əmək müqaviləsinin bağlanması deməkdir. İşçiyə müəssisə rəhbərliyinin razılığı əsasında iş yerini dəyişməsi zamanı əmək müqaviləsinin bağlanmasına etiraz edilə bilməz.

Qüvvədə olan qanunvericilik, işə qəbul zamanı qanunda müəyyən olunmuş sənədlərdən (əmək kitabçası, şəxsiyyəti təsdiq edən sənəd, diplom, bəzi hallarda sağlamlıq haqqında arayış) başqa, əlavə sənəd tələb etməyə yol vermir. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 45-ci maddəsinə əsasən əmək müqaviləsi qabaqcadan müddəti müəyyən edilmədən (müddətsiz) və ya 5 ilədək müddətə (müddətli) bağlanıla bilər.

Əmək müqaviləsində onun hansı müddətə bağlanması göstərilməmişdirsə, həmin müqavilə müddətsiz bağlanmış hesab edilir.

Müddəti müəyyən edilmədən bağlanmış əmək müqaviləsi hər iki tərəfin razılığı olmadan birtərəfli qaydada müddətli əmək müqaviləsi ilə əvəz edilə bilməz.

Əmək funksiyasının yerinə yetirilməsi şərtlərinə görə işin və ya göstərilən xidmətlərin daimi xarakterə malik olduğu qabaqcadan bəlli olduğu hallarda, əmək müqaviləsi müddəti müəyyən edilmədən bağlanmalıdır.

Əmək Məcəlləsinin 47-ci maddəsində müddətli əmək müqaviləsi bağlanan hallar sadalanıb.

Yerinə yetirilməsi işin, əmək funksiyasının xarakteri ilə əlaqədar olaraq, bəzən vəzifələri tutmaq üçün işəgötürən müəyyən olunmuş qaydada müsabiqə elan edə bilər.

Müvafiq vəzifəni tutmaq üçün elan olunmuş müsabiqənin qalibi ilə işəgötürən öz mülahizəsinə görə müddətli və ya müddətsiz əmək müqaviləsi bağlayır.

Əmək müqaviləsi, işçinin peşəkarlıq səviyyəsini, müvafiq əmək funksiyasını icra etmək bacarığını yoxlamaq məqsədilə sınaq müddəti müəyyən edilməklə bağlanıla bilər. Sınaq müddəti 3 aydan artıq olmamaq şərtlə müəyyən edilir.

Sınaq müddəti, işçinin faktiki olaraq əmək funksiyasını icra etdiyi iş vaxtından ibarətdir. İşçinin əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirdiyi, habelə iş yeri və orta əmək haqqı saxlanılmaqla işdə olmadığı dövrlər sınaq müddətinə daxil edilmir.

Sınaq müddəti göstərilməyən əmək müqaviləsi, sınaq müəyyən edilmədən bağlanmış hesab olunur.

Sınaq müddətində özünü doğrultmamış işçinin əmək müqaviləsinə işəgötürənin əsaslandırılmış əmri ilə xitam verilə bilər.

İşə qəbul qaydası müəssisənin daxili əmək nizam qaydaları ilə müəyyən edilmişdir. Bu qaydaların tələbinə görə işə qəbul olunan şəxsdən əmək kitabçası və pasport tələb edilməlidir.

Əmək kitabçası işçinin əmək fəaliyyətini və əmək stajını təsdiq edən əsas sənəddir.

Əmək kitabçası işəgötürən tərəfindən 5 gündən artıq işləyən bütün işçilər üçün əsas iş yerində açılır.

Əmək kitabçasında işə qəbul, başqa daimi işə keçirmək, yaxud işdən azad etmək haqqında bütün qeydlər işəgötürən tərəfindən əmr (sərəncam) verildikdən 5 gündən gec olmamaq şərtlə, işdən azad etmək haqqında isə işçinin işdən çıxarıldığı gün edilir. Bütün qeydlər əmrin (sərəncamın) məzmununa uyğun olmalıdır.

Əmək kitabçasına daxil edilir:

a) işçi haqqında məlumatlar: soyadı, adı, atasının adı, doğulduğu gün, ay, il, təhsil, peşəsi, ixtisası;

b) işçinin işə götürülməsi, bir işdən başqa işə keçirilməsi və işdən azad edilməsi haqqında məlumatlar.

Mükafatlandırmalar, həvəsləndirmələr və əmək intizamının pozulmasına görə işçiyə verilmiş tənbehlər əmək kitabçasına yazılmır.

İşdən azad olunmanın səbəbləri əmək kitabçasına qüvvədə olan qanunvericiliyin tələblərinə

tam uyğun, qısa və dürüst mövcud maddə və qanunun bəndlərinə əsasən qeyd olunmalıdır.

Pensiya təyin edilən zaman rayon (şəhər) Əhalinin Sosial Müdafiəsi Mərkəzləri tərəfindən əmək kitabçasının pensiya təyin edilməsi haqqında məlumat bölməsində «pensiya təyin edilmişdir» ştampı vurulur.

Əmək kitabçasının müvafiq bölmələrinin bütün səhifələri dolduqda ona əlavə içlik verilir. Əmək kitabçası olmadan əlavə içlik etibarsızdır. İşdən çıxan işçilərə əmək kitabçası fərdi əmək müqaviləsi xitam olunduğu gün (sonuncu iş günü) verilir.

Əmək kitabçalarının tətbiqi qaydası haqqında Əsasnamənin 3.10. bəndinə əsasən əmək kitabçası itdikdə işçi axırıncı iş yeri üzrə işəgötürənə əmək kitabçası və ona əlavə içliyin verilməsi haqqında müraciət etməlidir. İşəgötürən 15 gün ərzində bu müraciətə baxıb onu həll etməlidir. Yeni əmək kitabçasının işçi haqqında məlumat səhifəsinin yuxarı sağ tərəfində iri hərflərlə «Dublikat» sözü yazılır.

İşçiyə əmək müqaviləsində nəzərdə tutulmayan başqa peşə, ixtisas və vəzifə üzrə əmək funksiyasının yerinə yetirilməsini həvalə etmək, başqa işə keçirilmə, həmçinin, yeni əmək müqaviləsi bağlanılmaqla yol verilir.

İşçi onun razılığı olmadan istehsalat zərurəti və boşdayanma hallarının qarşısını almaq məqsədilə bir ay müddətinə müvəqqəti olaraq başqa işə keçirilə bilər. Bu halda işçi onun səhhətinə mənfi təsir edən, habelə aşağı ixtisaslı işə keçirilə bilməz. Başqa işə keçirilmə müddətində işçinin əməyi görülən işin müqabilində, lakin əvvəlki orta əmək haqqından aşağı olmamaqla ödənilir.

Müəyyən səbəbdən on beş gündən çox müddətdə yerində olmayan işçinin əmək funksiyasının icrasına tərəflərin razılığı ilə yol verilir.

Boş vəzifə üzrə əmək funksiyasının icrasının həvalə edilməsinə işçinin razılığı ilə yol verilir. Əgər işçi eyni zamanda həm özünün, həm də əvəz etdiyi boş vəzifə üzrə əmək funksiyasını yerinə yetirirsə, onda, ona boş vəzifə üçün nəzərdə tutulmuş əmək haqqının (vəzifə maaşının) yarısından az olmamaq şərtlə, əlavə əmək haqqı ödənilməlidir.

Boş vəzifə üzrə işçiyə üç aydan çox olmayan müddətə əmək funksiyasının yerinə yetirilməsi həvalə edilə bilər. Bu müddət bitdikdən sonra ya əvəzedici işçi onun razılığı ilə həmin vəzifəyə keçirilir, ya hər iki vəzifə birləşdirilərək əvəzedici işçinin əmək funksiyasının genişləndirilməsi ilə əlaqədar yeni əmək müqaviləsi bağlanır, ya da boş vəzifəyə yeni işçi götürülür.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin əsaslarını ümumi və əlavə əsaslara təsnifləşdirmək olar.

Əmək müqaviləsinə xitam verilməsinin ümumi əsasları Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 68-ci maddəsində öz əksini tapıb. Bu əsaslar aşağıdakılardır:

- a) tərəflərdən birinin təşəbbüsü;
- b) əmək müqaviləsinin müddətinin qurtarması;
- c) əmək şəraitinin şərtlərinin dəyişdirilməsi;
- ç) müəssisənin mülkiyyətçisinin dəyişməsi ilə əlaqədar;
- d) tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallar;
- e) tərəflərin əmək müqaviləsində müəyyən etdiyi hallar.

İşçi bir təqvim ayı qabaqcadan işəgötürəni yazılı ərizəsi ilə xəbərdar etməklə, əmək müqaviləsini ləğv edə bilər (maddə 69).

İşçi, yaşa, əlilliyə görə təqaüdə çıxdıqda, təhsilini davam etdirmək üçün müvafiq təhsil müəssisəsinə daxil olduqda, yeni yaşayış yerinə köçdükdə, başqa işəgötürənlə əmək müqaviləsi bağladıqda və qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş digər hallarda ərizəsində göstərdiyi gün əmək müqaviləsi ləğv edilə bilər.

İşçi məzuniyyət hüququndan istifadə etməklə ona müvafiq iş ilinə görə məzuniyyətin verilməsi və məzuniyyət müddətinin qurtardığı gündən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi xahişi ilə işəgötürənə ərizə verə bilər. İşəgötürən tərəfindən zor işlədilərək, hədə-qorxu gələrək, yaxud hər hansı başqa üsulla işçinin iradəsinin əleyhinə əmək müqaviləsini ləğv etməyə onu məcbur etmək qadağandır.

İşəgötürən tərəfindən əmək müqaviləsinin ləğv edilməsinin əsasları Azərbaycan Respublikası Əmək Məcəlləsinin 70-ci maddəsində göstərilib.

Əmək müqaviləsi işəgötürən tərəfindən aşağıdakı əsaslarla ləğv edilə bilər:

- a) müəssisə ləğv edildikdə;
- b) işçilərin sayı və ya ştatları ixtisar edildikdə;
- c) peşəkarlıq səviyyəsinin, ixtisasının (peşəsinin) kifayət dərəcədə olmadığına görə işçinin tutduğu vəzifəyə uyğun gəlmədiyi barədə səlahiyyətli orqan tərəfindən müvafiq qərar qəbul edildikdə;
- ç) işçi özünün əmək funksiyasını və ya əmək müqaviləsi üzrə öhdəliklərini yerinə yetirmədikdə, yaxud ƏM-nin 72-ci maddəsində sadalanan hallarda əmək vəzifələrini kobud şəkildə pozduqda;
- d) sınaq müddəti ərzində işçi özünü doğrultmadıqda;
- e) dövlət büdcəsindən maliyyələşən müəssisənin işçisi çalışmanın yaş həddinə çatdıqda.

ƏM-nin 72-ci maddəsinə əsasən aşağıdakı hallar əmək vəzifələrinin kobud şəkildə pozulması hesab edilir:

- a) üzürlü səbəb olmadan bütün iş günü işə gəlmədikdə;
- b) alkoqollu içkilər, narkotik vasitələr və psixotrop, toksik və digər zəhərli maddələr qəbul edərək işə sərxoş vəziyyətdə gəlmədikdə;
- c) təqsirli hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində mülkiyyətçiyə maddi ziyan vurması;
- ç) təqsirli hərəkətləri (hərəkətsizliyi) nəticəsində əməyin mühafizəsi qaydalarını pozaraq iş yoldaşlarının səhhətinə xəsarət yetirməsi və ya onların bu səbəbdən həlak olması;
- d) qəsdən istehsal, kommersiya və ya dövlət sirrinin yayılması və ya bu sirrin gizli saxlanması üzrə öhdəliklərin yerinə yetirilməməsi;
- e) əmək fəaliyyəti zamanı yol verdiyi kobud səhvləri, hüquq pozuntuları nəticəsində işəgötürənin, müəssisənin və ya mülkiyyətçinin qanuni mənafeyinə ciddi xələl gətirməsi;
- ə) əmək funksiyasını pozduğuna görə əvvəllər işəgötürən tərəfindən verilmiş intizam tənbehindən nəticə çıxarmayaraq, altı ay ərzində təkrarən əmək funksiyasını pozması;
- f) iş vaxtı ərzində bilavasitə iş yerində inzibati xətalara və ya cinayət tərkibi olan ictimai-təhlükəli əməllərə yol verməsi.

Qeyd etmək lazımdır ki, qanunvericilik işçini məzuniyyətdə olduğu vaxt və müvəqqəti olaraq əmək qabiliyyətini itirdikdə işdən azad etməyə yol vermir (müəssisə, idarə, təşkilatın ləğv olunması istisna olunmaqla).

Əmək müqaviləsinə tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallarda da xitam verilə bilər. Belə xitamvermənin əsasları Əmək Məcəlləsinin 74-cü maddəsində sadalanır:

- a) işçi hərbi və ya alternativ xidmətə çağırıldıqda;
- b) əvvəllər müvafiq işdə (vəzifədə) çalışan işçinin işinə (vəzifəsinə) bərpa edilməsi barədə məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qətnaməsi (qərarı) olduqda;
- c) qanunvericiliklə daha uzun müddət müəyyən edilməyibsə, əmək qabiliyyətinin fasiləsiz olaraq altı aydan çox müddətə tam itirilməsi ilə əlaqədar, işçi əmək funksiyasını yerinə yetirə bilmədikdə;
- ç) işçinin nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ya ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasına məhkum edildiyi barədə məhkəmənin hökmü qanuni qüvvəyə mindikdə;
- d) məhkəmənin qanuni qüvvəyə minmiş qərarı ilə işçinin fəaliyyət qabiliyyətsizliyi təsdiq edildikdə;
- e) işçi vəfat etdikdə;
- ə) əvvəllər həmin müəssisədə çalışan işçi müddətli həqiqi hərbi xidmətdən ehtiyata buraxıldıqdan sonra öz iş yerinə (vəzifəsinə) qayıtmaq hüququndan istifadə edildikdə.

Əgər işçi ilə bağlanmış əmək müqaviləsində onun ləğv edilməsinin sənədləşdirilməsi barədə Əmək Məcəlləsindən fərqli olan başqa qaydalar nəzərdə tutulmayıbsa, onda istər işçi, istərsə

işəgötürən tərəfindən və istərsə də tərəflərin iradəsindən asılı olmayan hallarda əmək müqaviləsinin ləğv edilməsi işəgötürənin əsaslandırılmış əmri ilə rəsmiləşdirilir. Əmək müqaviləsinə xitam verilməsi barədə işəgötürənin əmri (sərəncamı, qərarı) onun tərəfindən imzalanmalı və müəssisənin möhürü ilə təsdiqlənməlidir. Bu əmrin surəti, işçinin əmək kitabçası və işəgötürənin son haqq - hesabı (istifadə edilməmiş əmək məzuniyyətinə görə pul əvəzi, işçiyə ödənilməli əmək haqqı və digər ödəmələr) ilə birlikdə sonuncu iş günü işçiyə verilməlidir.

6. İş vaxtının və istirahət vaxtının anlayışı və növləri

İş vaxtı - müddəti qanunla nəzərdə tutulmuş həftəlik və gündəlik iş saatları ərzində işçilərin əmək funksiyasını yerinə yetirməsi üçün müəyyən edilmiş zamandır.

Qanunvericilik iş vaxtının 3 növünü müəyyən edir.

Birinci növə müəssisədə, idarədə, təşkilatda həftəlik 40 saatlıq iş vaxtını nəzərdə tutan normal iş vaxtı, ikinci növə qısaldılmış iş vaxtı, üçüncü növə natamam iş vaxtı aid edilir. AR ƏM-nin 90-cı maddəsinə müvafiq olaraq, altıgünlük iş həftəsində həftəlik norma 40 saat olduqda gündəlik iş vaxtının müddəti 7 saatdan, həftəlik norma 36 saat olduqda gündəlik iş vaxtının müddəti 6 saatdan və həftəlik norma 24 saat olduqda gündəlik iş vaxtının müddəti 4 saatdan çox ola bilməz.

Bir qayda olaraq iki istirahət günü olan beşgünlük iş həftəsi müəyyən edilir. Altıgünlük iş həftəsi istehsalın, işin, xidmətin və əmək şəraitinin xarakterindən asılı olaraq işəgötürən və ya müvafiq icra hakimiyyəti orqanı (AR Nazirlər Kabineti) tərəfindən müəyyən edilə bilər.

Qısaldılmış iş vaxtı - işçilərin ayrı-ayrı kateqoriyalarına onların yaşı, səhhəti, əmək şəraiti, əmək funksiyasının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla əmək müqaviləsinin şərtləri ilə müəyyən edilə bilər.

Qısaldılmış iş vaxtının müddəti həftə ərzində 16 yaşadək işçilər üçün 24 saatdan, 16 yaşıdan 18 yaşadək işçilər və 1-ci, 2-ci qrup əlil olan işçilər üçün, həmçinin, hamilə və yaşıyarımadək uşağı olan qadınlar üçün 36 saatdan artıq ola bilməz.

Əmək şəraiti fiziki, kimyəvi, bioloji və habelə insanın sağlamlığı üçün zərərli olan digər ağır istehsalat amilləri mövcud olduqda, bu vəzifədə çalışan işçilərə 36 saatdan çox olmayan qısaldılmış iş vaxtı müəyyən edilir.

Xüsusi xarakterli işlərdə çalışan işçilərə də (həkimlərə, müəllimlərə, elektrotexniki qurğularda, cihazlarda işləyənlərə və s.) həftə ərzində 36 saatdan çox olmayan iş vaxtı şamil edilir.

Natamam iş vaxtı - əmək müqaviləsi bağlanarkən, habelə əmək münasibətləri prosesində işçi ilə işəgötürən arasında qarşılıqlı razılıq əsasında müəyyən edilə bilər.

İşçinin səhhəti və fizioloji vəziyyəti (hamiləlik, əlillik) habelə xroniki xəstəliyi olan uşağının və digər ailə üzvünün səhhəti müvafiq tibbi rəyə görə əmək funksiyasının natamam iş vaxtında yerinə yetirilməsini tələb edərsə, habelə 14 yaşına çatmamış, yaxud 16 yaşınadək əlil uşağı olan qadınlara ərizələrilə işəgötürən, natamam iş vaxtı müəyyən etməlidir.

Əmək funksiyasını natamam iş vaxtında yerinə yetirən işçilərin qanunvericiliklə və ya əmək müqaviləsi ilə müəyyən edilmiş əmək hüquqlarının hər hansı şəkildə məhdudlaşdırılması yolverilməzdir.

İş vaxtından artıq iş - işəgötürənin əmri və işçinin razılığı ilə əmək funksiyasının müəyyən olunmuş iş günü vaxtından artıq müddət ərzində yerinə yetirilməsi sayılır.

Bir qayda olaraq, iş vaxtından artıq iş yolverilməzdir.

Təbii fəlakətin, istehsalat qəzasının və digər fəvqəladə hadisələrin qarşısının alınması, onların nəticələrinin aradan qaldırılması məqsədilə qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmaqla işçinin iş vaxtından artıq işlərə cəlb edilməsinə yol verilir.

Əmək şəraiti ağır və zərərli olan sahələrdə bütün iş günü (növbəsi) ərzində iş vaxtından artıq işlərin müddəti 2 saatdan çox ola bilməz.

Hər bir işçi dalbadal gələn 2 iş günü ərzində 4 saatdan, əmək şəraiti ağır və zərərli olan iş yerlərində isə 2 saatdan çox iş vaxtından artıq işlərə cəlb edilə bilməz.

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 37-ci maddəsinə əsasən hər bir vətəndaş istirahət hüququna malikdir.

İstirahət vaxtı dedikdə, təqvim vaxtının o hissəsi başa düşülür ki, həmin müddət ərzində işçi əmək qanunvericiliyinə uyğun olaraq əmək öhdəliklərinin yerinə yetirilməsindən azad edilməlidir. İşçi həmin vaxtı özünün şəxsi fikri ilə əmək qabiliyyətinin bərpa olunmasına və özünün maraqlarının təmin olunmasına sərf etməlidir.

İstirahət vaxtı 4 növə bölünür.

1. İstirahət və nahar üçün fasilə.

İş günü ərzində işçilərə 2 saatdan artıq olmayan istirahət və nahar etmək üçün fasilə verilməlidir. Fasilə, adətən işə başlayandan 4 saat sonra verilir və həmin müddət iş vaxtına daxil edilmir. Günlərarası fasilə iş gününün bitməsi və növbəti iş gününün başlaması ilə müəyyən olunur. İşçinin bir iş günü ilə növbəti iş günü arasındakı gündəlik istirahət vaxtı azı 12 saat olmalıdır.

2. Bazar günləri.

Hər bir işçiyə həftələrarası fasiləsiz istirahət günlərindən istifadə etməyə şərait yaradılmalıdır. Həftələrarası istirahət günlərinin sayı beşgünlük iş həftəsində 2 gün, altıgünlük iş həftəsində isə bir gün olmalıdır. Həftəlik fasiləsiz istirahət müddəti 42 saatdan az olmamalıdır.

3. Bayram günləri.

Müəssisələrdə, idarələrdə, təşkilatlarda bu bayram günləri iş öhdəlikləri yerinə yetirilmir (Oktyabrın 18-də - Dövlət Müstəqilliyi günü, Noyabrın 12-də - Konstitusiya günü və Noyabrın 17-də - Milli Dirçəliş günləri istisna olmaqla, belə ki, həmin günlər bayram günləri olsa da istirahət günləri deyildir).

Ramazan bayramı - iki gün bayram edilir. Bu günlərdə işçilərin işə cəlb olunmasına yalnız qanunvericilikdə nəzərdə tutulmuş müstəsna hallarda yol verilə bilər.

Nəhayət, istirahət vaxtının daha bir növü məzuniyyətdir. Bütün işçilərə onların iş yeri və orta aylıq əmək haqları saxlanılmaqla illik məzuniyyətlər verilir.

İşçilərin məzuniyyət hüququ aşağıdakı məzuniyyət növləri ilə təmin edilir:

a) əsas və əlavə məzuniyyətlərdən ibarət olan əmək məzuniyyəti;

b) uşağına qulluq etmək üçün qadınların sosial məzuniyyəti;

c) təhsilini davam etdirmək və elmi yaradıcılıqla məşğul olmaq üçün verilən təhsil və yaradıcılıq məzuniyyəti;

ç) ödənişsiz məzuniyyət.

Əmək məzuniyyəti - işçinin normal istirahəti, əmək qabiliyyətinin bərpası, sağlamlığının mühafizəsi üçün işdən ayrılmaqla öz mülahizəsi ilə istifadə etdiyi, müddəti ƏM-də nəzərdə tutulandan az olmayan istirahət vaxtıdır.

İşçilərə ödənişli əsas məzuniyyət 21 təqvim günündən az olmayaraq verilməlidir.

Kənd təsərrüfatı məhsullarının istehsalında çalışan işçilərə, dövlət qulluqçularına, tədris müəssisəsində pedaqoji iş aparmayan rəhbər işçilərə, tədris müəssisələrinin metodistlərinə, emalatxana rəhbərlərinə, laborantlara, kitabxanaçılara, dayələrə, bədii rəhbərlərə, elmi dərəcəsi olmayan elmi işçilərə, həkimlərə, orta tibb işçilərinə, əczaçılara ödənişli əsas məzuniyyət 30 təqdim günü müddətində verilməlidir.

Pedaqoji və elmi fəaliyyətlə məşğul olan işçilərin əmək məzuniyyətlərinin müddəti 56 təqvim günü müddətində verilir.

Qanunvericilikdə digər sahə işçilərinin məzuniyyət müddətləri sadalanıb. İşçilərin AR ƏM-si

ilə müəyyən edilmiş məzuniyyət hüququ və ondan istifadə qaydaları məhdudlaşdırıla bilməz.

7. Əmək intizamı və maddi məsuliyyət

Əmək intizamı dedikdə, əmək münasibətləri iştirakçılarının müəyyən davranış qaydalarının məcmusu başa düşülür. Əmək intizamı normal səmərəli iş üçün lazımı təşkilati və iqtisadi şərtlərin yaradılması ilə təmin edilir.

İşçilər əmək funksiyasını yüksək peşəkarlıq səviyyəsində yerinə yetirməli və müəssisədaxili intizam qaydalarına əməl etməlidirlər. Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 182-ci maddəsinə əsasən, müəssisələrdə əmək müqavilələri, habelə bağlanmış kollektiv müqavilələr üzrə tərəflərin öhdəliklərinin yerinə yetirilməsinə nəzarətin həyata keçirilməsi, əmək qanunvericiliyinin tələblərinin gözlənilməsi və əmək intizamının təmin olunması məqsədilə müəssisə daxili intizam qaydaları qəbul edilə bilər.

Əmək intizamı sahəsində işəgötürənin də üzərinə konkret öhdəliklər düşür. İşəgötürən işçilərin əməyini düzgün təşkil etməli, əmək istehsalının artırılmasına şərait yaratmalı, əmək və istehsal intizamını təşkil etməli, əmək qanunvericiliyinə və əmək mühafizəsi qaydalarına riayət etməli, işçilərin ehtiyaclarına və müraciətlərinə diqqətlə yanaşmalı, onların nəinki iş, hətta məişət şəraitlərinin yaxşılaşdırılmasına köməklik göstərməlidirlər. Əmək funksiyasının yüksək peşəkarlıq səviyyəsində yerinə yetirilməsində, müəssisədaxili intizam qaydalarına əməl edilməsində fərqlənmiş işçilər işəgötürən tərəfindən:

- pul və ya qiymətli əşyalar hədiyyə edilməklə;
- əlavə məzuniyyət verilməklə;
- əmək haqqına fərdi əlavə edilməklə;
- daha yüksək məbləğdə fərdi sığorta edilməklə;
- sanatoriya-kurort müalicəsi, turist səfərləri yollayışının haqqı ödənilməklə;
- müəyyən edilmiş qaydada dövlət təltifinə təqdim olunmaq barədə vəsatət qaldırmaqla və

digər həvəsləndirmə vasitələri ilə mükafatlandırıla bilərlər.

Mükafatlandırılma tədbirlərindən fərqli olaraq, əmək intizamının pozulmasına görə müəssisə, idarə və təşkilatın müdiriyyəti aşağıdakı tənbeh tədbirləri görə bilər:

- a) xəbərdarlıq;
- b) töhmət vermək;
- c) sonuncu xəbərdarlıq verilməklə şiddətli töhmət;
- ç) işdən çıxarma.

Xəbərdarlıq intizam tənbehi sayılmır.

İntizam tənbehi yalnız işçi ilə əmək müqaviləsi bağlamaq səlahiyyətinə malik olan işəgötürən tərəfindən verilə bilər.

İntizam tənbehi verilməmişdən əvvəl işəgötürən, işçidən yazılı izahat tələb edir.

Bir intizam xətasına görə yalnız bir intizam tənbehi verilir. İntizam tənbehi işçiyə, işdə olduğu iş günü ərzində verilə bilər. Məzuniyyətdə, ezamiyyətdə olan, əmək qabiliyyətini müvəqqəti itirmiş işçiyə bu müddət ərzində intizam tənbehi verilə bilməz.

İntizam tənbehi əməlin aşkarlandığı vaxtdan bir ay müddətində verilə bilər.

İntizam tənbehi verilən gündən altı ay müddətində qüvvədə olur. Bu müddət ərzində işçi yeni bir xata törətməzsə, o, intizam tənbehi almamış hesab olunur.

Əmək münasibətləri prosesində əmək müqaviləsi üzrə işəgötürən və işçi öhdəliklərini yerinə yetirərkən, birinin digərinə vurduğu ziyanı görə qarşılıqlı maddi məsuliyyət daşıyırlar.

Maddi məsuliyyət, işçinin üzərinə o halda qoyula bilər ki:

- a) ziyanın, həqiqətən, vurulduğu aşkar edildikdə;
- b) təqsirkarın əməli, yəni hərəkəti və ya hərəkətsizliyi qanuna zidd olduqda;
- c) təqsirkarın qanuna zidd əməli ilə bu əməlin nəticəsi arasında səbəbli əlaqə olduqda.

Əmək qanunvericiliyi maddi məsuliyyətin əsas 2 növünü, tam və qismən ödənilməsini nəzərdə

tutur.

Qismən maddi məsuliyyət növündə işçilər ziyanı əvvəlcədən müəyyən olunmuş hədlərdə ödəyirlər. Bir qayda olaraq, belə müəyyən olunmuş hədd orta aylıq əmək haqqı qismində nəzərdə tutulur.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsinin 199-cu maddəsində işçinin tam maddi məsuliyyətinin 7 halı göstərilib.

a) saxlanmaq və başqa məqsədlər üçün işçiyə verilmiş əmlakın və digər sərvətlərin salamatlığını təmin etməyə görə əmək müqaviləsi bağlanarkən, habelə əmək münasibətləri prosesində əmək funksiyasının xarakteri ilə əlaqədar olaraq işçinin öz üzərinə tam maddi məsuliyyət götürməsi haqqında işəgötürənlə yazılı müqavilə bağlandıqda;

b) işçi əmlakı və digər sərvətləri birdəfəlik etibarnamə və ya digər birdəfəlik hüquqmüəyyənedici sənədlər əsasında işəgötürənə, yaxud onun nümayəndəsinə hesabat vermək şərtlə qəbul etdikdə.

c) inzibati xətalər haqqında, yaxud cinayət, habelə vergi qanunvericiliyi ilə cəza verilməsi nəzərdə tutulmuş hərəkət və ya hərəkətsizliyində ictimai təhlükəli əməllərin əlamətləri olduqda;

ç) əmlakını və ya digər maddi sərvətləri qəsdən korladıqda, məhv etdikdə;

d) alkoqol, toksik (zəhərli) psixotrop maddələrdən və ya narkotik vasitələrdən sərxoş vəziyyətdə ziyan vurduqda;

e) işəgötürənin kommersiya sirrini yaydıqda;

ə) işəgötürənin şəxsiyyətini ləkələyən, şərəf və ləyaqətini alçaldan, böhtan və təhqirlərlə onun sahibkarlıq fəaliyyətinə ciddi xələl gətirən mənəvi ziyan vurduqda.

İşəgötürənə vurduğu ziyanın məbləği işçinin orta əmək haqqından çox deyildirsə, onun tutulması işəgötürənin əmri ilə həyata keçirilir.

Əgər işçi ziyanı tam maddi məsuliyyət daşdığı hallarda vurmuşdursa, onun məbləği isə işçinin orta aylıq əmək haqqından çoxdursa və işçi onu könüllü olaraq ödəməkdən imtina edərsə, onda işəgötürənin müraciəti əsasında həmin ziyan məhkəmə qaydasında ödənilə bilər.

Bu halda məhkəmə təqsirlilik dərəcəsini, konkret şəraiti, işçinin maddi vəziyyətini və iş üzrə əhəmiyyət kəsb edən digər halları nəzərə alaraq, müəyyən olunmuş ziyanın məbləğini azalda və ya ziyanın məbləğinin azaldılması barədə tərəflərin barışıq sazişini təsdiq edə bilər.

Konkret məqsədlə cinayətkarcasına vurulmuş ziyanın ödənilməsinin təmin olunması müvafiq prosessual tədbirlərlə həyata keçirilir.

Qanunvericilik işəgötürənin işçiyə vurduğu ziyana görə də maddi məsuliyyətini müəyyən etmişdir.

8. Əməyin mühafizəsi

Əməyin mühafizəsi işçinin həyatının və sağlamlığının müəssisənin istehsal fəaliyyətinin nəticələrindən üstün tutulması, onların iqtisadi və sosial, texniki-təşkilati, sanitar-gigiyenik, müalicə-profilaktik və digər tədbirləri özündə əks etdirən sistemidir.

Bütün müəssisələrdə sağlamlığın mühafizəsi və əmək şəraitinin təhlükəsizliyinin təmin olunması idarəetmənin üzərinə qoyulur. İşəgötürən tərəfindən sağlam və təhlükəsiz əmək şəraitinin yaradılması öhdəlikləri müəssisələr haqqında (nizamnamə) əsasnamələrdə, kollektiv müqavilələrdə, daxili əmək qaydalarında təsbit olunur.

Əməyin mühafizəsinin normativ-hüquqi tənzimlənməsi:

- ağır əmək şəraitli, insan orqanizmi üçün təhlükəli və zərərli olan iş yerlərinin;
- işləri yerin altında görülməli yeraltı istehsalatların, şaxtaların, tunellərin, qurğuların və digər iş yerlərinin;
- işçinin yüksək həssaslığı, zehni və fiziki gərginliyi tələb olunan avadanlıqların, qurğuların və iş yerlərinin;
- qadınların, yaşı 18-dən az olan işçilərin əməyindən istifadə olunması qadağan edilən iş yerlərinin;
- əmtəələrin istehsalı, işlərin görülməsi zamanı istifadəsi qadağan olunan kimyəvi, radioaktiv

və digər yüksək təhlükə mənbəli maddələrin;

- işçinin peşə xəstəliyinə tutulmağı ehtimalı yüksək olan iş yerlərinin;
- işçilərin istehsalatda bədbəxt hadisələrdən icbari şəxsi sığorta edilməli olan həyat üçün yüksək təhlükə mənbəli istehsal və qeyri-istehsal sahələrinin respublika üzrə vahid, əhatəli siyahılarını və onların tətbiqi qaydalarını təsdiq edir.

Azərbaycan Respublikasının Əmək Məcəlləsi əməyin mühafizəsinin dövlət tərəfindən, icra hakimiyyətləri, bələdiyyələr, mülkiyyətçinin və işəgötürənlərin tənzimlənməsini və bu yöndə onların səlahiyyət və vəzifələrini müəyyən edir.

Bununla yanaşı qanunvericilik müəssisədə əməyin mühafizəsinin təmin olunması ilə bağlı işçinin də üzərinə öhdəliklər qoyur. Belə ki, işçi:

- əməyin mühafizəsi üzrə norma və təminat qaydalarına əməl etməli;
- əmək funksiyasını özünü və başqa işçiləri təhlükəyə məruz qoymayacağı təqdirdə icra etməli;
- müntəzəm olaraq əməyin mühafizəsi normaları və qaydaları barədə biliklərini artırmalı;
- verilmiş xüsusi geyimdə və ayaqqabıda işə gəlməli;
- əməyin mühafizəsi sahəsində rəhbərliyin tapşırıqlarına və tövsiyələrinə əməl etməlidir.

Qanunvericilik əməyin mühafizəsi sahəsində ayrı-ayrı kateqoriyalı işçilərə yüksək təminatlar verilməsini nəzərdə tutur. Həddi-büluğa çatmamış qadınların və ümumiyyətlə, 21 yaşa qədər şəxslərin, həmçinin, sağlamlığı ilə bağlı qadağan olunanların ağır işlərə, zərərli və təhlükəli işlərə cəlb olunması qadağandır.

9. Əmək mübahisələri: fərdi və kollektiv əmək mübahisələri

Əmək mübahisələrinin anlayışı. Əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində işçilərin və işəgötürənlərin mənafeələrinin üst-üstə düşməməsi, bəzən onların maraqlarının bir-birinə zidd olması çox vaxt onlar arasında münaqişələrin yaranmasına gətirib çıxarır.

Belə münaqişələr işçilərlə işəgötürənlər arasında bilavasitə danışıqlar yolu ilə tənzimlənmədikdə həm ayrı-ayrı bir işçinin, həm də bütün əmək kollektivinin (və ya onun bir hissəsinin) mənafeələri ilə bağlı olan əmək mübahisələrinə çevrilir. Əmək fəaliyyətinin həyata keçirilməsi prosesində yaranan münaqişələr həm təşkilat üçün, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün mənfi nəticələr doğurmağa qabildir.

Qeyd edək ki, hər hansı fikir ayrılığı deyil, yalnız tərəflərin bilavasitə danışıqlar nəticəsində tənzimləyə bilmədikləri və bunun nəticəsində onlara baxılmaq üçün müəyyən səlahiyyətlərə malik müvafiq orqanın baxışına verilmiş fikir ayrılıqlarını əmək mübahisələri kimi qəbul etmək lazımdır.

Əksər hallarda, bir qayda olaraq əmək mübahisələrinin yaranmasından əvvəl əmək sahəsində əmək hüquq pozuntuları baş verir və bu hüquq pozuntuları mübahisə üçün bilavasitə əsas qismində çıxış edir. Əmək sahəsində əmək hüquq pozuntusu dedikdə vəzifə daşıyan subyektin özünün əmək vəzifələrini təqsirli, hüquqazidd surətdə yerinə yetirməməsi nəticəsində əmək hüquq münasibətinin digər subyektinin hüququnu pozması başa düşülür. İşəgötürən tərəfindən hüquqa uyğun və əsaslandırılmış hər hansı hərəkət işçi tərəfindən onun hüquqlarını və qanunla qorunan mənafeələrini pozan hərəkət kimi də qiymətləndirilə bilər.

Əmək mübahisələrinin növləri. Bütün əmək mübahisələrini əsasən üç əsasə görə təsnifləşdirmək olar:

- a) mübahisə edən subyektlərə görə;
- b) mübahisənin xarakterinə görə;
- j) mübahisənin obyektinə görə.

Mübahisə edən subyektlərə görə bütün əmək mübahisələri fərdi və kollektiv əmək mübahisələrinə ayrılır. Fərdi əmək mübahisəsi konkret bir işçinin işəgötürənlə mübahisəsidir. O, işçinin əmək hüquqlarının (həqiqətən, yaxud ehtimalı) pozulması nəticəsində yaranır və buna görə də fərdi xarakter daşıyır.

Fərdi əmək mübahisələri (AR ƏM-nin 287-ci maddəsi) işəgötürənlə işçi arasında əmək müqaviləsinin, kollektiv müqavilənin şərtlərinin, habelə əmək qanunverijiliyinin və digər normativ hüquqi aktların tətbiqi zamanı yaranan və bu Məcəllə ilə müəyyən edilmiş qaydada, üsullarla və şərtlərlə tərəflərin hüquq bərabərliyi və qanunun aliliyi prinsipləri əsasında həll edilən fikir ayrılığıdır.

Kollektiv əmək mübahisələrinə aşağıdakı kimi anlayış verilməsini məqsəduyğun hesab edirik. «Kollektiv əmək mübahisələri işçilər ilə işəgötürənlər arasında kollektiv müqavilələrin və sazişlərin bağlanması, dəyişdirilməsi və yerinə yetirilməsi ilə əlaqədar yaranan və qanunla müəyyən edilmiş qaydada həll edilən fikir ayrılığıdır».

Mübahisənin xarakterinə görə bütün əmək mübahisələri iki yerə ayrılır:

a) iddia xarakterli mübahisələr;

b) qeyri-iddia xarakterli mübahisələr.

Fərdi əmək mübahisələri özünün hüquqi təbiətinə görə - iddia xarakterli mübahisələrdir.

İddia pozulmuş (yaxud pozulması ehtimal edilən) hüququn müdafiəsi tələbidir. Deməli, iddia xarakterli əmək mübahisələri pozulmuş, yaxud pozulması ehtimal edilən əmək hüququnun müdafiəsi haqqında mübahisələrdir. İddia mübahisələri həm bir işçinin, həm də işçilər qrupunun iştirakı ilə ola bilər.

Qeyri-iddia xarakterli mübahisələr yeni əmək şərtləri müəyyən edildikdə, yaxud mövcud əmək şərtləri dəyişdirildikdə yaranan mübahisələrdir. Bu halda söhbət hüququn mövcud olması ilə əlaqədar subyektiv hüququn bərpasından, yaxud pozulmasından getmir, lakin hüquqi ifadəsini tapmaq istəyən müəyyən mənafe mövjudur. Məsələn, işəgötürən işçilərə fərdi əmək müqaviləsi ilə və ya kollektiv müqavilə ilə tənzimləmə qaydasında müəyyən edilmiş əmək haqqını ödəyir və onun bu vəzifəsini icra etməsi şübhə doğurmur. Lakin işçilər ödənilən əmək haqqının məbləğini mübahisələndirərək, belə hesab edirlər ki, bir sıra hallarla əlaqədar həmin məbləğ daha yüksək olmalıdır. Deməli, söhbət əmək müqaviləsinin şərtlərindən birinin dəyişdirilməsindən, pozulmuş subyektiv hüququn bərpasından deyil, yeni subyektiv hüququn müəyyən edilməsindən gedir. Bir qayda olaraq, belə mübahisələr kollektiv xarakter daşıyır.

Həm fərdi, həm də kollektiv əmək mübahisələri, həmçinin iddia və qeyri-iddia xarakterli əmək mübahisələri əmək münasibətləri sahəsində yaranır. Onların fərqi isə fikir ayrılıqlarının xarakterində və mübahisənin subyekt tərkibində təzahür edir.

Fərdi əmək mübahisələrinin bir tərəfi işəgötürən, digər tərəfi isə öz əmək hüquqlarının və ya qanunla qorunan mənaflərinin pozulduğunu iddia edən işçi və ya qanunverijiliklə müəyyən edilmiş qaydada onun müvəkkil etdiyi şəxsdir (AR ƏM-in 289-cü maddəsi).

Kollektiv əmək mübahisəsinin tərəfləri işəgötürənlər, işçilər (əmək kollektivi və ya onun bir hissəsi) və ya həmkarlar ittifaqlarıdır.

Kollektiv sazişlərlə bağlı mübahisələrdə həmkarlar ittifaqlarının, işəgötürənlərin birlikləri və müvafiq icra hakimiyyəti orqanları tərəf qismində iştirak edirlər.

Bütün əmək mübahisələri obyektinə görə pul tələbləri və müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi tələbi ilə bağlı olan mübahisələrə ayrılır. Lakin eyni bir əmək mübahisəsinin obyektini həm pul tələblərindən, həm də müəyyən hərəkətlərin yerinə yetirilməsi tələbindən də ibarət ola bilər. Məsələn, məcburi iş buraxma dövrünün haqqı ödənilməklə işə bərpa tələbi.

Əmək mübahisələrinin səbəbləri mübahisə tərəflərinin subyektiv əmək hüququnun həyata keçirilməsini, yaxud əmək vəzifəsinin icrasının müxtəlif jür qiymətləndirilməsini doğuran mənfi amillərdir. Əmək mübahisələrinin yaranma şərtləri də eyni məsələlərə dair çoxlu sayda əmək mübahisələrinin yaranmasını şərtləndirən, yaxud yaranmış mübahisəni xeyli kəskinləşdirən mənfi amillərdir. Lakin səbəblər olmadan şərtlərin özləri əmək mübahisəsi doğurmur.

Fərdi əmək mübahisələrinin səbəbləri əmək haqqında qanunverijiliyin, kollektiv müqavilənin (sazişin), əmək müqaviləsinin şərtlərinin tətbiqi və şərhilə əlaqədar fikir ayrılıqlarını doğuran hallardır. Əmək mübahisələrinin yaranma səbəblərini obyektiv və subyektiv səbəblərə də ayırmaq olar. Obyektiv səbəblər qrupuna mülkiyyət, əmək və s. münasibətlərdən qanunauyğun surətdə irəli gələn ziddiyyətlər aiddir. Məsələn, belə səbəblər sırasına işçinin əməyinin vax-

tında ödənilməsi hüququnun işəgötürən tərəfindən ağır iqtisadi vəziyyətlə əlaqədar pozulmasını aid etmək olar. Subyektiv səbəblər qrupuna obyektiv qanunauyğunluq xarakterinə malik olmayan, daha çox ayrı-ayrı subyektlərin fəaliyyətindəki çatışmazlıq və səhvlərlə müəyyən olunan ziddiyyətlər aiddir. Subyektiv səbəblər sırasına hüquq normasının yanlış təfsirini, işçinin əmək hüquqlarının işçi ilə vəzifəli şəxs arasında münaqişə nəticəsində pozulmasını aid etmək olar. Fərdi əmək mübahisələri AR ƏM-in fəsilərində (maddə 287-303) nəzərdə tutulmuş qaydada həll olunur. Fərdi əmək mübahisələrinin həlli müstəsna surətdə işçini müdafiə etmək məqsədi güdən bir tərəfli proses deyildir. O, həqiqətin müəyyən edilməsinə və fərdi əmək mübahisəsinin tərəflərindən hər hansı birinin - işçinin yoxsa işəgötürənin hüquqlarının pozulmasından asılı olaraq pozulmuş hüquqların bərpasına yönəlmişdir.

AR ƏM-in 294-jü maddəsinin ikinci hissəsində müəyyən olunur ki, kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallarda müəssisələrdə həmkarlar ittifaqı təşkilatının nəzdində fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanın yaradılması nəzərdə tutula bilər. Bu orqanın yaradılması və fəaliyyət qaydası kollektiv müqavilələrlə nizama salınır. Deməli, bu gün qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi fərdi əmək mübahisələrinə baxan iki orqanı nəzərdə tutmuşdur:

a) məhkəmələr; B) müəssisənin həmkarlar ittifaqı təşkilatının nəzdində fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanlar (kollektiv müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallarda). Əgər müəssisədə kollektiv müqavilə bağlanmamışsa və yaxud bağlanmış kollektiv müqavilədə fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqanın yaradılması nəzərdə tutulmamışdırsa, bütün fərdi əmək mübahisələrinə rayon (şəhər) məhkəmələri tərəfindən baxılır.

Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyə əsasən (AR ƏM-nin 288-jü maddəsi) işçinin hüquqlarının və ya qanunla qorunan mənafeyinin pozulduğunu aşkar etdikdə pozulmuş hüquqlarının bərpa edilməsi üçün üç üsul müəyyən etmişdir. Birincisi, işçi məhkəməyə müraciət edə bilər. İkincisi, məhkəməyə qədər əmək mübahisələrini həll edən orqana müraciət edə bilər (AR ƏM-in 294-jü m.). Üçüncüsü, işçi təkbaşına tətıl edə bilər (AR ƏM-in 295-jü m.). Bu üsullardan hər hansı birini işçi özü müstəqil olaraq seçir. Pozulmuş hüquqlarının bərpası üçün işçi özünün müvəkkil etdiyi nümayəndəsi vasitəsi ilə də əmək mübahisəsini həll edən orqana müraciət edə bilər. İşçi nümayəndəsinə qanunvericilikdə nəzərdə tutulan qaydada tərtib edilmiş etibarnamə verməlidir (AR ƏM-in 292-jü maddəsinin üçüncü hissəsi).

İşçinin təkbaşına tətıl etmək hüququnun hər hansı üsul və vasitə ilə işəgötürən, işçinin iş yerinin rəhbəri və ya digər şəxslər tərəfindən məhdudlaşdırılmasına, habelə belə tətilin keçirilməsinə mane olunmasına yol verilmir (AR ƏM-in 295-jü maddəsinin üçüncü hissəsi).

Təkbaşına tətıl edən işçinin hərəkətlərinin qanunsuz və ya əsassız hesab edilməsi barədə məhkəmə müvafiq qərar qəbul etməyibsə, işəgötürən onun əmək müqaviləsini ləğv edə bilməz (AR ƏM-in 295-jü maddəsinin beşinci hissəsi).

Tətıl müddəti bitənədək işçi tətili dayandıraraq işə başlaya və ya əmək mübahisəsinin həlli üçün məhkəməyə müraciət edə bilər. Təkbaşına tətıl müddətində mübahisənin həlli üçün tərəflərin müəyyən etdiyi vasitəçilik üsullarından istifadə edilə bilər (AR ƏM-in 295-jü maddəsinin altıncı hissəsi).

Qeyd etdiyimiz kimi fərdi əmək mübahisələrinə müəssisənin həmkarlar ittifaqı təşkilatının nəzdində fəaliyyət göstərən fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqana müraciət edə bilər. İşçi bu orqana hüququnun pozulduğunu aşkar etdiyi gündən etibarən üç təqvim ayı ərzində müraciət edə bilər. Hüququnun pozulmasının aşkar edildiyi gün işçiyə müvafiq əmrin (sərəncamın, qərarın), əmək kitabçasının, haqq-hesab sənədlərinin (kitabçasının, vərəqəsinin, çəkinin) verildiyi, həmçinin əmək müqaviləsinin bu Məjəllədə nəzərdə tutulmuş şərtlərinin işəgötürən tərəfindən müvafiq qaydada sənədləşdirilmədən bilə-bilə qəsdən pozulduğu gündür. Qüvvədə olan qanunvericilik pozulmuş hüququn bərpası üçün fərdi əmək mübahisələrinə məhkəməyə qədər baxan orqana müraciətin formasını nəzərdə tutmamışdır. Hesab edirik ki, bu müraciət hər bir halda yazılı olmalıdır.

Məhkəməyə qədər əmək mübahisələrinə baxan orqanın çıxardığı qərar işçini və ya işəgötürəni qane etməzsə, həmin mübahisənin həlli üçün onlar məhkəməyə müraciət edə bilərlər. Bu

halda məhkəməyə müraciət etmək üçün müəyyən edilmiş iddia müddəti məhkəməyə qədər əmək mübahisələrinə baxan orqanın müvafiq qərar qəbul etdiyi gündən başlanır (AR ƏM-in 294-jü maddəsinin dördüncü hissəsi).

AR ƏM-in 296-jı maddəsinin tələblərinə uyğun olaraq məhkəmə qaydasında həm işçinin, həm də işəgötürənin pozulmuş hüququnun bərpası üçün müxtəlif iddia müddətləri müəyyən edilmişdir. Fərdi əmək mübahisəsinin həll edilməsi üçün işçi hüququnun pozulduğunu aşkar etdiyi gündən etibarən 1 təqvim ayı ərzində məhkəməyə müraciət edə bilər.

Pul və digər əmlak tələbləri ilə əlaqədar, həmçinin ziyan vurulmaqla bağlı yaranmış əmək mübahisələrinin həlli üçün işçi, hüququnun pozulduğunu aşkar etdiyi gündən etibarən 1 il ərzində məhkəməyə müraciət edə bilər.

İşçilərin həyatına və sağlamlığına vurulmuş zərərin ödənilməsi haqqında tələblərə iddia müddəti şamil edilmir.

İşəgötürən AR ƏM ilə müəyyən edilmiş hallarda işçiyə qarşı iddia ərizəsi ilə məhkəməyə hüquqlarının və qanuni mənafelərinin pozulduğu gündən bir təqvim ayı müddətində, ona maddi ziyan vurulması məsələləri ilə əlaqədar isə ziyanın vurulmasını aşkar etdiyi gündən bir il müddətində müraciət edə bilər (AR ƏM-in 296-jı maddəsinin beşinci hissəsi).

İstər işçi, istərsə də işəgötürən tərəfindən iddia müddətinin ötürülməsi onlar üçün arzuolunmaz nəticələr doğurur. Belə ki, müddətin keçməsi ilə bağlı məhkəmə iddianı rədd etməkdə haqlıdır. AR ƏM-in 296-jı maddəsində göstərilən müddətlər üzrlü səbəblərdən – iddiaçının xəstələnməsi, ezamiyyətdə, yaşayış yerindən kənarda məzuniyyətdə olması, yaxın qohumunun ölümü və digər obyektiv hallarla bağlı səbəblərdən ötürülərsə, fərdi əmək mübahisəsinə baxan orqan buraxılmış müddəti bərpa edərək mübahisəyə mahiyyəti üzrə baxa bilər.

İddiaçının «yaxın qohumu» dedikdə, işçinin atası, anası, babası, nənəsi, əri (arvadı), uşaqları, baxıları, qardaşları, qadınları, ərinin (arvadının) valideynləri, qardaşları, baxıları başa düşülməlidir. İşçinin digər qohumlarının vəfatı ilə əlaqədar iddia müddətinin ötürülməsini hakim üzrlü hal hesab edərək işə mahiyyəti üzrə baxa bilər.

Fərdi əmək mübahisələri üzrə iddianın məbləğinə həmçinin onun təmin olunmasına hər hansı məhdudiyyət qoyula bilməz.

İşəgötürən və işçi fərdi əmək mübahisəsinin məhkəmədə həlli prosesində qarşılıqlı razılıqla yazılı barışıq sazişi bağlayarlarsa, hakim tərəflərin həmin sazişlə müəyyən edilmiş öhdəliklərin icrasının təmin edilməsi barədə qətnamə qəbul edir.

AR ƏM-in 300-jü maddəsinin birinci hissəsində nəzərdə tutulmuş «dəymiş zərərin məbləği» dedikdə, işçinin işdən çıxarılması ilə əlaqədar işləmədiyi müddətin orta əmək haqqı, fərdi əmək mübahisəsinə məhkəmədə baxılması ilə əlaqədar məhkəmədə hüququnun müdafiəsi üçün vəkil (müdafiəçi) tutması ilə əlaqədar çəkdiyi xərjlərin məbləği, eləcə də işçinin iddia ərizəsi ilə tələb etdiyi mənəvi ziyanın, işsiz qalması ilə əlaqədar borj alması, şəxsi əşyalarının satılması nəticəsində çəkdiyi, habelə digər xərjlərin məجمusu başa düşülməlidir.

İstər işçinin, istərsə də işəgötürənin fərdi əmək mübahisələrinə məhkəmələrdə baxılması AR ƏM, AR MPM və digər normativ-hüquqi aktlarla nizama salınır.

AR ƏM-in 293-jü maddəsinə görə fərdi əmək mübahisələrinə zəruri hallarda işçinin iş vaxtından kənar vaxtlarda baxılmalıdır. Əmək mübahisəsinin həllinə işçinin iş vaxtı ərzində baxılıqda həm əsas, həm də əlavə iş yerində onun orta əmək haqqı saxlanılır.

AR-nın qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi nəinki fərdi əmək mübahisələrinə baxılması qaydalarını, habelə fərdi əmək mübahisələri üzrə qərar və qətnamələrin icrası qaydalarını da müəyyən etmişdir. AR ƏM-in 301-jı maddəsinin birinci hissəsinə əsasən fərdi əmək mübahisəsinin həlli barədə məhkəmə qərarı, onun məzmununda başqa hal nəzərdə tutulmayıbsa, bu qərar qanuni qüvvəyə mindiyi gündə dərhal icra edilməlidir.

Məhkəmənin fərdi əmək mübahisəsinin həlli barədə çıxardığı qərar cavabdeh tərəfindən icra edilmədikdə, yaxud icraya müvafiq vəzifəli şəxs və digər fiziki şəxs tərəfindən mane olunduqda bununla əlaqədar işçiyə dəyən maddi ziyanın ödənilməsi barədə və Azərbaycan Respublikası Jinayət Məcəlləsinin müvafiq maddəsi ilə jinayət işi başlanması üçün hakim tərəfindən

tədbirlər görülməlidir (AR ƏM-in 301-jı maddəsinin ikinci hissəsi).

Məhkəmənin qərarının (qətnaməsinin) iyrasının dönüşünə bu qərar yalnız işçinin, işəgötürənin, şahidlərin verdiyi yalan məlumatlara və ya təqdim etdiyi saxta sənədlərə əsaslanaraq qəbul edildiyi hallarda yol verilə bilər (AR ƏM-in 302-jı maddəsinin ikinci hissəsi).

«İjrada dönüş» dedikdə, məhkəmə qətnaməsinin, qərarının ijraya yönəldilməməsi, ijraya yönəldilmiş qətnamənin, qərarın iyrasının dayandırılması və ya ijrə edilmiş qətnamənin, qərarın ləğv edilərək tərəflərin münasibətlərinin, maraqlarının, maddi və digər mənafeələrinin əmək mübahisəsi ilə əlaqədar iddia verilən andakı vəziyyətə qaytarılması başa düşülməlidir.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, AR ƏM-si ilə müəyyən edilmiş fərdi əmək mübahisələrinin həlli qaydaları Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında nəzərdə tutulmuş qaydada vəzifəyə təyin edilən və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin olunan şəxslərə şamil edilmir.

Kollektiv əmək mübahisələri. Kollektiv əmək mübahisələrinin həllini AR ƏM ilə kollektiv əmək mübahisələrinin həllinin AR ƏM ilə müəyyən edilmiş üsulları və qaydası, habelə kollektiv əmək mübahisələrinin həlli üsulu kimi tətillərin həyata keçirilməsinin hüquqi əsasları bütün işəgötürənlər və onların birlikləri, müvafiq ijrə hakimiyyəti orqanları, əmək kollektivləri və həmkarlar ittifaqları təşkilatları üçün məcburidir (AR ƏM-in 259-ju maddəsinin birinci hissəsi).

Kollektiv müqavilə və sazişlərin ijrə edilməməsi və ya tam həjmdə ijrə edilməməsi, habelə digər əmək və sosial məsələlərlə əlaqədar kollektiv tələblər işçilərin və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatının (birliyinin) ümumi yığıncağında (konfransında) irəli sürülür. Qərar işçilərin səs çoxluğu ilə, həmkarlar ittifaqları təşkilatında (birliyində) isə onun nizamnaməsində digər qərarlar üçün nəzərdə tutulmuş qaydada qəbul olunur (AR ƏM-in 262-jı maddəsinin ikinci hissəsi).

İşçilər kollektiv tələbləri irəli sürməklə bərabər işəgötürənlə danışıqlarda onların adından iştirak etmək üçün öz səlahiyyətli nümayəndələrini ayıra bilər və ya danışıqların aparılmasını həmkarlar ittifaqları təşkilatına həvalə edə bilərlər. Qüvvədə olan əmək qanunvericiliyi yalnız işçilərə və onların səlahiyyətli nümayəndələrinə kollektiv tələblər irəli sürmək və kollektiv əmək mübahisəsinə başlamaq hüququ vermişdir. İşçilərdən fərqli olaraq işəgötürənin isə belə bir hüququ nəzərdə tutulmamışdır. Nəinki müəssisənin işçiləri, habelə filialın, nümayəndəliyin, digər struktur bölmənin işçiləri də kollektiv tələblər irəli sürmək hüququna malikdir. AR ƏM-in 262-jı maddəsinin dördüncü hissəsinə əsasən işəgötürənin iqtisadi imkanlarına uyğun olmayan tələblərə yol verilmir. Tələblər iqtisadi imkanlarına uyğun olmadıqda işəgötürən bunu auditor rəyinə əsasən sübut etməlidir.

«Auditor xidməti haqqında» AR-nın 1994-jü il 16 sentyabr tarixli Qanununa əsasən audit-əmtəə istehsalı və satışı, xidmət göstərilməsi və iş görülməsi ilə məşğul olan təsərrüfat subyektlərində mühasibat uçotunun dəqiq və dürüst aparılmasının, mühasibat və maliyyə hesabatlarının müstəqil yoxlanılmasıdır. Auditor rəyi isə auditorun (auditor təşkilatının) imzası və möhürü ilə təsdiq olunmuş audit aparılan təsərrüfat subyektinin maliyyə vəziyyətinə, maliyyə-təsərrüfat əməliyyatlarının qanuniliyinə, illik mühasibat hesabatları maddələrinin doğruluğuna, mühasibat uçotunun ümumi vəziyyətinə verdiyi qiyməti əks etdirən və bütün hüquqi və fiziki şəxslər, dövlət hakimiyyəti və idarəetmə orqanları, habelə məhkəmə orqanları üçün hüquqi əhəmiyyəti olan rəsmi sənəddir.

İşəgötürən kollektiv tələblərin ona təqdim edildiyi vaxtdan 5 iş günü müddətində öz qərarını yazılı formada işçilərə və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatına bildirməlidir. İşəgötürən kollektiv tələblərdən tam və ya qismən imtina etdikdə və ya tələblərə cavab verilməsini gecikdirdikdə, kollektiv əmək mübahisəsi başlanmış hesab olunur (AR ƏM-in 263-jü maddəsinin birinci hissəsi). Kollektiv sazişlərlə əlaqədar tələblərə isə bir ay müddətində baxılmalıdır.

İşəgötürən kollektiv əmək mübahisəsinin başlanması haqqında 3 iş günü müddətində müvafiq ijrə hakimiyyəti orqanına¹ məlumat verməlidir.

Bu andan etibarən tərəflərin razılaşdırılı üsullardan və tətillərdən istifadə etmək hüququ

¹ Burada müvafiq icra hakimiyyəti orqanının səlahiyyətlərini AR ƏƏSMN həyata keçirir.

yarandır. AR ƏM-in 264-jü maddəsinə əsasən kollektiv əmək mübahisələri bu Məjəllədə nəzərdə tutulmuş qaydada barışdırılı üsullardan və tətillərdən istifadə etməklə həll olunur.

Kollektiv əmək mübahisəsinin həll edilməsi üçün aşağıdakı barışdırılı üsullardan istifadə oluna bilər:

- razılaşdırılı komissiyadan;
- vasitəçidən;
- əmək arbitracından (AR ƏM-in 265-jü maddəsi).

Əldə edilmiş razılıq protokolla rəsmiləşdirilir (AR ƏM-in 265-jü maddəsi).

Razılaşdırılı komissiyada kollektiv əmək mübahisəsinə baxılması. Razılaşdırılı komissiya kollektiv əmək mübahisəsinin həll edilməsi üzrə yaradılan ilk orqandır. Belə komissiyanın həm müəssisədə, həm də onun hər hansı struktur bölməsində formalaşdırılması qanunla qadağan edilməmişdir. AR ƏM-in 266-jü maddəsinin birinci hissəsinə əsasən razılaşdırılı komissiya kollektiv əmək mübahisəsinin başladığı vaxtdan etibarən 3 iş günü müddətində yaradılır və işəgötürənin müvafiq əmri (sərəncamı, qərarı) və işçilərin nümayəndələrinin qərarı ilə rəsmiləşdirilir.

Razılaşdırılı komissiya bərabər hüquqlu əsasda tərəflərin sayja bərabər nümayəndələrinə təşkil edilir. Kollektiv əmək mübahisəsinə razılaşdırılı komissiya tərəfindən onun yaradıldığı gündən 5 iş günü müddətində baxılmalıdır (AR ƏM-in 266-jü maddəsi).

Razılaşdırılı komissiyayı kollektiv danışıqların aparılması üzrə komissiya ilə qarışdırmaq olmaz. Bu orqanların hər ikisi işçilərin və işəgötürənlərin nümayəndələrindən formalaşdırılarsa da, onlar fərqli vəzifələrə malikdirlər.

Razılaşdırılı komissiyanın başlıca və əsas vəzifəsini yaranmış mübahisələrə baxılması və bu mübahisə üzrə razılıq əldə etmək jəhdi təşkil edir. Razılaşdırılı komissiyanın iş recimini komissiya özü müəyyən edir. Komissiyada mübahisəyə baxılmasının gedişində komissiyanın üzvlərinə zəruri sənəd və materialları əldə etmək və mübahisənin həllinin bütün mümkün variantlarını sərbəst surətdə müzakirə etmək imkanı təmin edilməlidir.

Razılaşdırılı komissiyanın qərarı tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə qəbul olunur.

Razılaşdırılı komissiyada tərəflər qarşılıqlı razılığa gəldikdə bu barədə protokol tərtib edilir. Əldə edilmiş razılıq tərəflər üçün məcburidir və protokolda nəzərdə tutulmuş müddətdə icra olunmalıdır. Qüvvədə olan əmək qanunverijiliyində razılaşdırılı komissiyanın qərarının yerinə yetirilməsinə görə işəgötürənin və işçilərin nümayəndələri üçün heç bir məsuliyyət nəzərdə tutulmamışdır. Razılıq əldə edilmədikdə fikir ayrılığı haqqında protokol tərtib edilir (AR ƏM-in 266-jü maddəsinin üçüncü hissəsi).

Kollektiv əmək mübahisələrinin həllinin barışdırılı üsullarından biri mübahisəyə **vasitəçinin iştirakı ilə baxılmasıdır**. Razılaşdırılı komissiya kimi vasitəçinin iştirakı ilə kollektiv əmək mübahisələrinə baxılması barışdırılı üsullarından biridir. Əgər razılaşdırılı komissiya bərabər-hüquqlu əsasda tərəflərin sayja bərabər nümayəndələrindən təşkil edilirsə, vasitəçi tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə mübahisənin nəticələrində marağı olmayan yüksək ixtisaslı və nüfuzlu şəxslərdən müəyyən edilir.

Bu barışdırılı üsulun xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, mübahisənin həllinə tərəflərdən asılı olmayan şəxs - vasitəçi jəlb olunaraq münaqişə iştirakçılarına onun həllinin bir, yaxud bir neçə variantını təklif edir. Bu variantlar tərəflərin nümayəndələrinin birgə, yaxud ayrıja iqlaslarında müzakirə olunur və kollektiv əmək mübahisəsinin həlli haqqında sonrakı razılaşdırmanın əsası qismində çıxış edir.

Vasitəçi qismində istənilən hər hansı müstəqil mütəxəssis çıxış edə bilər. Kollektiv əmək mübahisələrinin həlli variantlarını işləyib hazırlayarkən vasitəçi işəgötürəndən kollektiv əmək mübahisələrinə aid olan lazımi sənədləri və məlumatları tələb etmək hüququna malikdir.

AR ƏM-in 267-jü maddəsinə əsasən vasitəçi təyin edildikdən sonra 5 iş günü müddətində müəssisənin iqtisadi vəziyyətini, kollektiv danışıqlar üçün yaradılmış komissiyanın protokollarını, tərəflərin təkliflərini, habelə zəruri olan digər sənədləri təhlil edib tərəflərin mövqelərinin barışdırılması variantlarını hazırlayır. Hazırlanmış variantlar dərhal tərəflərə təqdim edilir. Tə-

rəflər 5 iş günü müddətində vasitəçinin iştirakı ilə təklif olunan variantları müzakirə etməlidirlər. Təklif olunmuş variantlardan hər hansı biri bəyəniləndə mübahisə həmin variant əsasında həll olunmuş hesab edilir və bu barədə protokol tərtib edilir.

Təklif olunmuş variantlardan heç biri qəbul edilmədikdə fikir ayrılığı haqqında protokol tərtib edilir (AR ƏM-in 267-jı maddəsinin dördüncü hissəsi).

Kollektiv əmək mübahisəsinə əmək arbitracında baxılması. AR ƏM-in 268-jı maddəsinin birinci hissəsinə əsasən əmək arbitracı kollektiv əmək mübahisəsinin həlli üçün yaradılan müvəqqəti orqandır. O, kollektiv əmək mübahisəsinin əmək arbitracının icraatına verilməsi barədə razılığın əldə edildiyi vaxtdan 5 iş günündən gec olmayaraq tərəflərin birgə qərarı ilə yaradılır.

Razılaşdırıcı komissiya kimi əmək arbitracı da yalnız mübahisəyə baxılması dövründə fəaliyyət göstərir. Tərəflər əmək arbitracının tərkibini seçməkdə tam sərbəstdirlər. Əmək arbitracının tərkibi (3 nəfərdən az olmayaraq), rəqlamenti, mübahisəyə baxılma yeri, müddətləri, arbitracı texniki yardımın təşkili tərəflərin qarşılıqlı razılığı ilə müəyyən olunur. Arbitracı sədri arbitrlər tərəfindən öz sıralarından seçilir. Əmək arbitracının tərkibinə mübahisənin nəticəsində maraqlı olmayan şəxslər, icra hakimiyyəti, bələdiyyə orqanlarının nümayəndələri, hüquq, əmək və sosial məsələlər üzrə mütəxəssislər və digər şəxslər daxil edilə bilər (AR ƏM-in 268-jı maddəsinin ikinci hissəsi). Əmək arbitracının tərkibi ilə əlaqədar qanunvericiliyin əsas tələbi odur ki, tərkibə daxil olan şəxslərin mübahisəsinin nəticəsi ilə marağı olmasın. Əmək arbitracının tərkibinə mübahisədə iştirak edən işçilərin və işəgötürənlərin nümayəndələrinin daxil edilməsi yolverilməzdir.

Tərəflər əmək arbitracının qərarlarının məcburiliyi barədə qabaqjadan razılığa gələ bilər. Tərəflər əmək arbitracının qərarlarının məcburiliyi barədə qabaqjadan razılığa gəlmişlərsə, arbitracı qərarı ilə mübahisə qəti həll olunmuş hesab edilir və mübahisənin davam etdirilməsinə yol verilmir.

Əmək arbitracında kollektiv əmək mübahisələrinə baxılma müddəti 7 iş günündən çox olmamalıdır. Zəruri hallarda kollektiv əmək mübahisəsinin həllinin barışdırıcı üsullarından istifadə olunması üçün AR ƏM ilə müəyyən edilmiş müvafiq müddətlər tərəflərin razılığı ilə uzadıla bilər. Əmək arbitracı mübahisəyə aid olan lazımi sənədləri və məlumatları almaq hüququna malikdir. İşəgötürən razılaşdırıcı komissiya, vasitəçinin, əmək arbitracının normal fəaliyyəti üçün zəruri iş şəraiti yaratmağa borjlıdur.

Əmək arbitracının qərarı səs çoxluğu ilə qəbul edilir və protokolla rəsmiləşdirilir. Tərəflər arbitracı qərarı ilə razılaşmadıqda bu barədə protokol tərtib edilir (AR ƏM-in 268-jı maddəsinin beşinci hissəsi).

Tətil kollektiv əmək mübahisəsinin həllinin ifrat forması kimi. Barışdırıcı üsullarla yaranmış kollektiv əmək mübahisəsinin həllinə nail olunmadıqda, yəni işçilərlə işəgötürən arasında yaranmış kollektiv fikir ayrılığı tənzimlənmədikdə, bu zaman mövjud qanunvericilik tətil elan etmək imkanını nəzərdə tutur. AR ƏM-in 3-jü maddəsinin 17-jı bəndinə əsasən tətil – kollektiv və fərdi əmək mübahisəsinin həll etmək məqsədi ilə işçilərin (işçinin) müvəqqəti olaraq öz əmək funksiyasının icrasından tam və ya qismən könüllü imtina etməsidir.

Birincisi, tətil əmək funksiyasının icrasından imtinadır. Lakin əmək funksiyasının icrasından imtinaya işçilərin əmək hüquqlarının özünümüdafiəsi qaydasında yol verilən hüquqa uyğun hallar da məlumdur. Məsələn, AR ƏM-in 230-ju maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən işəgötürən tərəfindən təhlükəsiz əmək şəraiti təmin edilmədikdə və bununla əlaqədar sağlamlığı və ya həyatı üçün təhlükə olduqda, işçi əmək funksiyasının icrasından imtina və müəyyən olunmuş qaydada təkbaşına tətil elan edə bilər. Lakin əsas fərq bundan ibarətdir ki, bu halda işçi özünün fərdi hüquqlarını, tətil zamanı isə kollektiv hüquqları müdafiə edir. Birinci halda söhbət işçinin əmək hüquqlarının pozulmasından gedir. Kollektiv əmək mübahisələri isə əsasən mənafehlərin ixtilafı ujbətindən, yəni yeni əmək şərtlərinin müəyyən edilməsi yaxud mövjud əmək şəraitinin dəyişdirilməsi ilə əlaqədar yaranır.

İkincisi, tətil əmək funksiyasının icrasından müvəqqəti iminadır. İşçilər hətta müddətsiz tətil elan etdikdə belə onun vaxt həddü müvjudur. Orta hesabla tətillər təxminən 10 gün da-

vam edir və müxtəlif səbəblərdən, məsələn, işəgötürənin işçilərin tələblərini təmin etməsi, işçilərin tətildən imtina etməsi, tətilin qanunsuz hesab edilməsi halında başa çatır.

Üçünjüsü, tətil əmək funksiyasının iyrasından könüllü imtinadır. Heç kim tətildə iştiraka, yaxud iştirakdan imtinaya məjbür edilə bilməz.

Dördünjüsü, tətil əmək funksiyasının iyrasından tam, yaxud qismən imtinadır.

Əmək funksiyasının iyrasından tam imtina işin dayandırılmasını ifadə edir. Qismən imtina müxtəlif jür, məsələn, bütün əmək funksiyalarının deyil, yalnız onların bir hissəsinin yerinə yetirilməsində yaxud işin dövrü fasilələrlə yerinə yetirilməsində, yaxud işin sürətinin ləngidilməsində ifadə oluna bilər.

AR Konstitusiyasının 36-jı maddəsinin birinji hissəsinə və AR ƏM-nin 270-jı maddəsinin birinji hissəsinə əsasən işçilərin təkbaşına və ya başqaları ilə birlikdə tətil etmək hüququ vardır. Kollektiv əmək mübahisəsi yarandığı vaxtdan işçilərin və ya həmkarlar ittifaqları təşkilatının tətil etmək hüququ əmələ gəlir. Əgər tərəflər mübahisənin həllinin dinj üsullarından istifadə edə-jəkləri barədə razılığa gəlmişlərsə, onda bu üsullarla kollektiv əmək mübahisəsinin həllinə nail olunmadıqda tətilə yol verilir. İşəgötürən mübahisənin barışdırıcı üsullarla həllini əsassız olaraq uzatdıqda, habelə barışdırıcı üsullarla əldə edilmiş razılaşmaları yerinə yetirmədikdə əmək kollektivinin, həmkarlar ittifaqları orqanının birbaşa tətil keçirmək hüququ yaranır.

Tətildə iştirak etmək könüllüdür. Zor tətbiq etməklə və ya zor tətbiq etmək hədəsi ilə qor-xutmaqla və ya şəxsin maddi jəhətdən asılı olmasından istifadə etməklə onu tətildə iştirak etməyə və yaxud iştirakdan imtina etməyə məjbür edən şəxslər qanunverijilikdə nəzərdə tutulmuş qaydada məsuliyyət daşıyırlar.

AR ƏM-in 275-jı maddəsinə əsasən tətildə iştirak edən işçilərin əmək vəzifələrinin iyrası üçün başqa şəxslərin jəlb edilməsinə yol verilmir. İşəgötürən tətillər təşkil edə və ya tətillərdə iştirak edə bilməz.

Kollektiv əmək mübahisəsinin yaranması və tətil keçirilməsi ilə əlaqədar işçilərin işdən çıxarılmasına, habelə kollektiv əmək mübahisəsinin yarandığı müəssisənin (filialın, nümayəndəli-yin), digər iş yerlərinin ixtisarı, ləğvi və ya yenidən təşkili qadağandır.

Qanunverijilik, müvafiq iyrə hakimiyyəti, məhkəmə və hüquq-mühafizə orqanlarında işlə-yən vəzifəli şəxslər tətil edə bilməzlər. AR ƏM ilə müəyyən edilmiş kollektiv əmək mübahisə-lərinin həlli qaydaları işçilərinin sayından asılı olmayaraq bütün müəssisələrin işəgötürənləri, müvafiq iyrə, məhkəmə hakimiyyəti orqanları, əmək kollektivləri və həmkarlar ittifaqları üçün məjburidir.

AR ƏM-in 272-jı maddəsinə görə tətilin başlanmasına ən geji 10 iş günü qalmış əmək kollektivi və ya həmkarlar ittifaqları orqanı işəgötürənə tətil keçirilə-jəyi barədə yazılı məlumat verməlidir. Kollektiv əmək mübahisəsinin həllinin istənilən mərhələsində qısamüddətli (bir saa-ta qədər) xəbərdarlıq tətili keçirilə bilər. Tətillə ən geji 3 iş günü qalmış bu barədə işəgötürənə yazılı məlumat verilməlidir (AR ƏM-in 273-jü maddəsi).

Tətil hüququ aşağıdakı imkanları (hüquqları) nəzərdə tutur:

- tətil elan etmək haqqında müstəqil qərar qəbul etmək;
- tətilin forma və müddəti, habelə işəgötürənə qarşı irəli sürülən tələblər haqqında məsələ-ləri müstəqil həll etmək;
- tətili maneəsiz həyata keçirmək (bu zaman iyrəimai qaydanı təmin etmək və üçünjü şəxslə-rin hüquqlarını pozmamalıq);
- tətilə rəhbərlik edən orqanın qərarı ilə tətili dayandırmaq;
- qanunverijiliklə nəzərdə tutulmuş təminatlardan istifadə etmək (tətil edən işçilərin iş yerinin saxlanılması, lokautun qadağan edilməsi və s.

İşçilərin tətildə iştirakı hüququayğun hərəkət olduğundan bu hərəkət əmək intizamının pozulması kimi qiymətləndirilə bilməz.

Tətildə iştirak edən işçilər barəsində intizam sanksiyalarının tətbiqinin qadağan edilməsi kollektiv əmək mübahisəsi və tətilə əlaqədar işçilər üçün nəzərdə tutulmuş mühüm təminatlar-

dan biridir. Lakin bu qayda tətillin qanunsuz hesab edildiyi hallara aid deyildir.

Tətil dövründə əmək münasibətləri davam etdirilir. İşçilərin iş yeri və vəzifəsi saxlanılır. Tətil dövründə işçilər əmək funksiyalarını yerinə yetirmədikləri üçün, işəgötürən tətildə iştirak edən işçilərin tətil dövrü üçün əmək haqqını tam və ya qismən ödəmək hüququna malikdir. Əmək haqqının ödənilməsindən imtina mübahisə üçün əsas ola bilməz. Tətil zamanı yalnız əmək funksiyalarını yerinə yetirməklə məşğul olan, habelə tətildə iştirakdan imtina etmiş işçilərin əmək haqqı ödənilir.

AR ƏM-in 276-jı maddəsinə əsasən tətildə iştirakdan imtina etmiş şəxslərin öz əmək funksiyasını davam etdirmək hüququ vardır. Bu mümkün olmadıqda, həmin işçilərin əmək haqqı işçinin təqsiri olmadan məjburi boşdayanma hallarında əmək haqqının ödənilməsi qaydalarına uyğun olaraq ödənilir.

Konstitusiya tətil hüququnun həyata keçirilməsinin təminatlarından biri də lokautun qadağan edilməsidir. Lokaut işəgötürənin tətilə qarşı özünəməxsus cavab hərəkətidir. AR ƏM-in 284-jü maddəsinin qeydinə əsasən lokaut — kollektiv əmək mübahisələri zamanı yerinə yetirilməsi işəgötürənin istehsal, iqtisadi, maliyyə imkanlarına uyğun olmayan kollektiv tələblərlə, hüquqlarını və mənafeyini pozmaq cəhdi ilə keçirilən qanunsuz və əsassız tətillərin qarşısını almaq məqsədi ilə onun və ya mülkiyyətçi tərəfindən müəssisənin fəaliyyətinin müvəqqəti dayandırılması barədə elandır.

İşəgötürənin lokaut elan etmək hüququnun məhdudlaşdırılmasını və ya qadağan edilməsini əmək qanunverijiliyinin nailiyyəti kimi qiymətləndirmək olar.

AR ƏM-in 284-jü maddəsinə əsasən işəgötürən aşağıdakı hallarda işçilərini, həmkarlar ittifaqları təşkilatını və müvafiq icra hakimiyyəti orqanını azı 10 gün qabaqjadan yazılı xəbərdar etməklə müəssisəni bağlayajağı barədə lokaut elan edə bilər:

- işəgötürənin qarşısında qoyulan kollektiv tələblərin yerinə yetirilməsi onun istehsal, iqtisadi, maliyyə və digər imkanlarına açıq-aşkar uyğun olmadıqda;
- qanunsuz elan olunmuş tətil davam etdirildikdə;
- onunla rəqabətdə olan işəgötürən (işəgötürənlər) və ya digər şəxslər tərəfindən tətillin keçirilməsinə işçilərin sövq edildiyi barədə təkzibolunmaz sübutlar, faktlar olduqda.

İşəgötürən lokaut elan etməzdən əvvəl işçilərlə, həmkarlar ittifaqları təşkilatı ilə danışıqlar aparmalı, tətillin dayandırılıb işə başlanılması barədə razılığa nail olmaq üçün bütün imkanlarından istifadə etməlidir.

Lokautun elan edilməsi üçün əsas hesab edilən hallar aradan qaldırılmadıqda işçilərə edilmiş xəbərdarlıq müddəti bitdikdən sonra işəgötürən lokaut elan edərək müəssisəni müvəqqəti bağlaya bilər.

Dövlət mülkiyyətində olan və ya mülkiyyətinin yarısından çoxunda dövlətin payı olan müəssisələrin işəgötürəni tərəfindən lokautun elan edilməsi qadağandır. İşçilərin müraciəti əsasında lokautun qanunauyğun elan edilməsi və əsaslandırılması məsələsinə məhkəmə tərəfindən baxılır. Məhkəmə işəgötürən tərəfindən elan olunmuş lokautu əsassız və qanunsuz hesab edərsə, işçilərə dəyən maddi və mənəvi ziyanın ödənilməsi, habelə işəgötürənin qanunverijiliklə müəyyən edilmiş qaydada digər müvafiq məsuliyyətə cəlb edilməsi barədə qərar qəbul edir.

Tətillin təşkili və keçirilməsi. Tətil həm işçilər, həm də işəgötürən üçün ciddi nəticələrlə əlaqədar olan kollektiv əmək mübahisəsinin həll edilməsinin xüsusi üsuludur. Ona görə də qüvvədə olan əmək qanunverijiliyi tətillin keçirilməsinin xüsusi prosedurunı müəyyən etmişdir. Bu prosedurlardan hər hansı birinə əməl edilməməsi tətillin qanunsuz və əsassız hesab edilməsinə gətirib çıxarır.

Tətillin keçirilməsi özündə aşağıdakı mərhələləri birləşdirir:

- 1) tətillin keçirilməsi haqqında qərarın qəbul edilməsi;
- 2) tətillin elan edilməsi (işəgötürənin xəbərdar edilməsi);
- 3) işin dayandırılması və barışdırılı prosedurların həyata keçirilməsi;
- 4) zəruri olduğu hallarda tətillin dayandırılması;

5) razılığın əldə edilməsi (tətilin qanunsuz hesab edilməsi) və tətilin başa çatması.

Tətilin keçirilməsi haqqında qərar işçilərin yığıncağında (konfransında) və yaxud həmkarlar ittifaqı təşkilatı (birliyi) tərəfindən qaydada qəbul edilir (AR ƏM-in 271-jı maddəsi).

Tətilin keçirilməsi haqqında qərarı işçilərin nümayəndəsi deyil, bilavasitə işçilərin özləri qəbul edir. Bunun üçün işçilərin ümumi yığıncağı, yaxud konfransı çağırılır. İşçilərin, yaxud konfrans nümayəndələrinin siyahı üzrə tərkibinin 2/3 hissəsi iştirak etdiyi halda işçilərin yığıncağı (konfransı) səlahiyyətli hesab olunur. Tətilin elan olunması haqqında qərar onun lehinə yığıncaq (konfrans) iştirakçılarının yarısından çoxunun səs verməsi halında qəbul olunur. Qanunverijilik səs vermə qaydasına dair xüsusi tələblər (gizli, yaxud açıq) müəyyən etməmişdir. Bu məsələlər bilavasitə yığıncaq (konfrans) tərəfindən həll olunur. Bu zaman qəbul edilmiş qərar yazılı formada tərtib edilir.

Tətilin başlanmasına ən geji on iş gün qalmış əmək kollektivi və ya həmkarlar ittifaqı orqanı işəgötürənə tətil keçiriləcəyi barədə yazılı məlumat verməlidir.

Kollektiv əmək mübahisəsinin həlli məqsədi ilə tətilin həyata keçirilməsinin üçünjü mərhələsi onunla xarakterizə olunur ki, tətildə iştirak etmək haqqında qərar qəbul etmiş işçilər işləri dayandırır, tətilə başçılıq edən orqan isə barışıqçı prosedurların təşkilində və həyata keçirilməsində iştirak edirlər. Tətilin keçirildiyi dövrdə tərəflər kollektiv əmək mübahisələrinin həlli üçün danışıqları davam etdirməyə borjlu durlar.

Tərəflərin razılığı ilə tətilin uzun müddət davam etdirilməsi nəticəsində insanların təhlükəsizliyi, sağlamlığı üçün təhlükə yaranarsa, bu təhlükənin qarşısını almaq üçün, habelə jəmiyyətin mühüm həyati marağı ilə bağlı olan müəssisələrdə tətil keçirildiyi zaman minimum zəruri işlərin (xidmətlərin) aparılması təmin edilməlidir.

Razılıq əldə olunmadığı halda minimum zəruri işlər (xidmətlər) müvafiq icra hakimiyyəti orqanı, yaxud bələdiyyələr tərəfindən görülür.

Qanunverijilikdə minimum zəruri işlərin (xidmətlərin) dairəsinin müəyyən edilməsinin iki meyarı təsbit olunmuşdur:

a) tətilin uzun müddət davam etdirilməsi nəticəsində dayandırılması insanların həyat və sağlamlığı üçün təhlükə yarada biləcək işlər yerinə yetirilir (xidmətlər göstərilir);

b) jəmiyyətin mühüm həyati marağı ilə bağlı olan müəssisələrdə tətil keçirilən zaman həmin işlər (xidmətlər) yerinə yetirilir.

Tətilin dayandırılması fakültativ mərhələdir və bu olmaya da bilər. Tətilin dayandırılması haqqında qərar tətilə başçılıq edən orqan tərəfindən qəbul edilir. Məsələn, işəgötürənlə müəyyən razılaşma əldə olunduqda.

Tətilin dayandırılmasını tətilin başa çatması ilə cəniləşdirmək olmaz. Bu bir qayda olaraq əvvəlcədən müəyyən edilmiş müddətə malik müvəqqəti tədbirdir. Müddətin bitməsi müəyyən olunmuş təqvim tarixi, yaxud hansısa hadisə ilə əlaqələndirilir. Qüvvədə olan əmək qanunverijiliyi faktiki olaraq tətilin başa çatması və ya dayandırılmasının müxtəlif əsaslarını müəyyən etmişdir. AR ƏM-in 279-ju maddəsinə əsasən işəgötürən tətilçilərin tələbini qəbul etdikdə, tərəflər barışıq sazişi bağladıqda və ya işçilər tətili davam etdirməkdən imtina etdikdə tətil başa çatmış hesab olunur. Tətil qanunsuz elan edildikdə, hərbi və ya fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar qadağan edildikdə dərhal dayandırılmalıdır.

Tətilin başa çatmış hesab olunması üçün işəgötürən tətilçilərin irəli sürdüyü tələbləri qəbul etməli və tətil prosesində tərəflər razılığa gələrək barışıq sazişi bağlamalı və ya işçilər könüllü surətdə tətili davam etdirməkdən imtina etməlidirlər. AR ƏM-in 279-ju maddəsinin ikinci hissəsində tətilin dayandırılmasının iki əsası müəyyən edilmişdir.

a) tətil qanunsuz hesab edildikdə;

b) tətil hərbi və ya fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar qadağan edildikdə.

Xəbərdarlıq tətili. AR əmək qanunverijiliyində tətilin xüsusi növü-xəbərdarlıq tətili işçilərin öz tələblərinin təmin edilməsinə nail olmağa hazırlığını nümayiş etdirən xüsusi bir tədbirdir. O, kollektiv əmək mübahisəsinin istənilən mərhələsində elan edilə bilər.

AR ƏM-in 273-jü maddəsinə əsasən kollektiv əmək mübahisəsinin istənilən mərhələsində

qısa müddətli (bir saata qədər) xəbərdarlıq tətili keçirilə bilər.

Tətilə ən geji 3 iş günü qalmış bu barədə işəgötürənə yazılı məlumat verilməlidir.

Xəbərdarlıq tətilinə ümumi yığınjaq (konfrans) tərəfindən seçilmiş və ya həmkarlar ittifaqları orqanının qərarı ilə yaradılmış tətil komitəsi başçılıq edir.

Tətil komitəsi aşağıdakı vəzifələri yerinə yetirir:

- işəgötürənlə danışıqları davam etdirir;
- işəgötürənin və ya onların nümayəndələrinin, habelə tətildən imtina etmiş işçilərin sərbəst surətdə müəssisəyə (iş yerinə) gəlib-getmələrinə mane olan, bu şəxslərin sağlamlığına qəsd edən, şərəf və ləyaqətini alçaldan hərəkətlərin müəyyən edilmiş qaydada qarşısını alır;
- işəgötürənin nümayəndələri ilə birlikdə müəssisənin əmlakının mühafizəsini təşkil edir;
- tətil fondu yaradılmışsa, onun idarəçiliyini həyata keçirir;
- tətil fondunun vəsaitlərinin xərjlənməsi barədə əmək kollektivi və ya həmkarlar ittifaqları orqanı qarşısında hesabat verir.

Qanunsuz tətillərin davam etdirilməsi nəticəsində işəgötürənə dəymiş ziyanın ödənilməsi məhkəmənin qərarı ilə tətil fondunun vəsaitlərinə yönəldilə bilər.

Tətil başa çatdıqda, qanunsuz elan edildikdə, hərbi və ya fəvqəladə vəziyyətlə əlaqədar qadağan edildikdə işçilərin ümumi yığınjağının (konfransının) və ya müvafiq həmkarlar ittifaqları təşkilatının qərarı ilə tətil komitəsinin səlahiyyətlərinə xitam verilir.

Qanunsuz tətillər. AR Konstitusiyasının 36-jı maddəsinin ikinci hissəsinə əsasən əmək müqaviləsi əsasında işçilərin tətil etmək hüququ yalnız qanunla nəzərdə tutulmuş hallarda məhdudlaşdırıla bilər. AR ƏM-in tələblərini pozmaqla elan edilmiş və keçirilmiş tətil qanunsuz hesab edilir. Həmin maddənin tələbinə görə tətilin qanunsuz hesab edilməsinin yeganə əsası onun AR ƏM-in tələblərinin pozulmaqla elan edilməsi və keçirilməsidir. Bu qayda bütün müəssisələrin işçilərinə şamil edilir. Tətilin qanunsuz hesab edilməsinin ən geniş yayılmış əsası kimi kollektiv əmək mübahisəsinin həlli prosedurlarının pozulmasıdır. Belə pozuntular sırasına aşağıdakılar aid edilməlidir.

Tətilin qanunsuz hesab edilməsi haqqında işə tətil komitəsinin olduğu rayonun (şəhərin) məhkəməsi işəgötürənin ərizəsinə əsasən baxır. Lakin AR MPM-si tətillərin qanunsuz hesab olunması haqqında işlərə baxılmasının spesifik xüsusiyyətlərini nəzərdə tutmamışdır. Onlara fərdi əmək mübahisələri üçün müəyyən olunmuş prosessual müddətlərə riayət olunmaqla baxılır. Məhkəmə baxışı prosesində tərəflərin barışıq sazişi bağlaması halları istisna edilmir. Bu halda məhkəmə iş üzrə işraata xitam verir. Tətilin qanunsuz hesab olunmasına dair işə baxılması zamanı qanunverijiliyin pozulması faktları aşkara çıxarıldıqda məhkəmə xüsusi qərardad çıxara bilər.

Tətilin qanunsuz hesab edilməsi barədə məhkəmə qərarı dərhal işra olunmalıdır. İşçilər tətilə son qoymalı və məhkəmə qərarının tətilə başçılıq edən orqana təqdim olunduğu günün ertəsi günü işə başlamalıdırlar.

Hərbi və ya fəvqəladə vəziyyət şəraitində AR qanunverijiliyinə uyğun olaraq işçilərin tətil hüququ məhdudlaşdırıla bilər. Siyasi məqsədlər güdən tətillərə işə yol verilmir. Qüvvədə olan əmək qanunverijiliyi tətillərin keçirilməsi qadağan edilən sahələri də təsbit etmişdir.

AR ƏM-in 281-jı maddəsinə əsasən insanların sağlamlığı və təhlükəsizliyi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edən bəzi xidmət sahələrində (xəstəxana bölməsi, elektrik enerjisi təchizatı, su təchizatı, telefon rabitəsi, hava və dəmiryol nəqliyyatını idarəetmə xidməti, yanğından mühafizə xidməti) tətillərin keçirilməsi qadağan edilir. Bu sahələrdə yaranmış kollektiv əmək mübahisəsini tərəflər barışdırıcı üsullarla həll edə bilmədikdə məjburi arbitrac tətbiq edilir.

Məjburi arbitrac müvafiq işra hakimiyyəti orqanı tərəfindən yaradılır və həmin orqan tərəfindən təsdiq edilmiş əsasnamə əsasında fəaliyyət göstərir. Məjburi arbitracın tərkibi mübahisə edən tərəflərlə razılaşdırılmaqla 5 nəfərdən az olmayaraq tək sayda təsdiq edilir. Müvafiq işra hakimiyyəti orqanı məjburi arbitracda mübahisəyə tez və qərəzsiz baxılmasını təmin edir. Məjburi arbitracın qərarları mübahisədə iştirak edən bütün tərəflər üçün məjburiyədir və dərhal

ijra edilməlidir.

Göstərilən sahələrin işçiləri tərəfindən müəyyən olunmuş məhdudiyyətlərə, qaydalara əməl etməməsi onların keçirdikləri tətillin qanunsuz hesab edilməsinə tam əsas verir.

AR ƏM-in 286-jı maddəsinə əsasən qanunsuz elan edilmiş tətili davam etdirən şəxslər işəgötürənə vurulan ziyana görə məhkəmənin müəyyən etdiyi məbləğdə maddi məsuliyyət daşıyırlar.

Digər işəgötürənlər tətillin maliyyələşdirilməsinə görə işəgötürənə vurulan ziyanın (əldən çıxmış qazanı da nəzərə alınmaqla) tam məbləğində məsuliyyət daşıyırlar.

Maddi məsuliyyətlə əlaqədar işlərə mülki məhkəmə icraatının qaydalarına uyğun olaraq baxılır.

İşəgötürən qanunsuz elan edilmiş tətillin davam etdirilməsini təşkil edən işçiləri intizam məsuliyyətinə cəlb edə bilər.

MÖVZU 7. CİNAYƏT HÜQUQUNUN ƏSASLARI

P L A N

1. Cinayət hüququnun anlayışı və vəzifələri.
2. Cinayət qanunu və cinayətin anlayışı.
3. Cinayət məsuliyyətinin anlayışı və əsasları.
4. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti.
5. Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar.
6. Cinayətdə iştirakçılıq.
7. Cəzanın anlayışı və məqsədi.
8. Cəzanın sistemi və növləri.

1. Cinayət hüququnun anlayışı və vəzifələri

Cinayət hüququ, hüququn müstəqil bir sahəsi olub, xüsusiyyətləri özünün predmet və metodu ilə müəyyən edilir. Cinayət hüququnun tənzim edilməsinin predmetini yalnız cinayətin baş verməsi ilə əlaqədar olan ictimai münasibətlər təşkil edir. Cinayət hüquq pozuntusunun subyekti kimi cinayət törətmiş şəxslər və hüquq tətbiqedicisi orqanlar şəxsində dövlət çıxış edir.

Cinayət hüququnun ictimai münasibətlərin nizama salınması metodu qanunla cinayət hesab edilən əməllər və onların törədilməsi ilə tətbiq edilən cəzaların müəyyən edilməsindən ibarətdir.

Cinayət hüququnun xüsusiyyətləri həmçinin onun vəzifə və funksiyalarında özünü göstərir. Cinayət hüququnun əsas vəzifəsi-cəmiyyəti ən təhlükəli hüquq pozuntularından (cinayətlərdən) müdafiə (mühafizə) etməkdir. Buna görə də cinayət hüququnun əsas funksiyası - mühafizəedici funksiyadır. Bununla belə, cinayət hüququ ümumi və xüsusi xəbərdaredici, həmçinin, tərbiyəvi funksiyaları da həyata keçirir.

Cinayət hüququ hüququn bir sahəsi kimi mövcud ictimai münasibətlər sistemi üçün təhlükəli əməllərin cinayət olmasını və cəzalandırılmasını, həmçinin cinayət məsuliyyəti və ondan azad etməni müəyyən edən, ali hakimiyyət orqanları tərəfindən təsbit edilən hüquq normalarının məcmusudur.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan yeni Cinayət Məcəlləsi qəbul edilərkən ictimai həyatın son illərdə siyasi, iqtisadi və sosial sahələrində baş verən keyfiyyət dəyişiklikləri nəzərə alındı. Bu, xüsusilə, cinayət hüququnun mühafizə etdiyi sahələrdən hansının daha çox üstünlük təşkil etməsində özünü göstərdi. Şəxsiyyətin, onun hüquq və azadlıqlarının cinayət-hüquqi vasitələrlə müdafiəsi birinci yerdə durdu. Bundan başqa, mülkiyyətin, formalarından asılı olmayaraq bərabər qaydada mühafizə edilməsinə göstəriş verildi. Təbii mühit, ictimai və dövlət mənafehləri, hüquq qaydaları, bəşəriyyətin təhlükəsizliyi və sülhün təmini cinayət-hüquqi mühafizənin əsas obyektləri sırasına daxil edildi.

Cinayət hüququ cinayətkarlıqla mübarizədə strateji və taktiki cəhətləri müəyyən edən cinayət üzrə siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsidir. Müasir mərhələdə bu siyasət iki əsas tendensiya ilə xarakterizə olunur. Birincisi, ağır cinayətlər törədən, yaxud cinayət qanununu dəfələrlə pozan şəxslərə (xüsusilə residivistlərə, peşəkar cinayətkarlara-mafiya strukturlarının, yaxşı təşkil olunmuş cinayət qruplarının rəhbərlərinə) sərt cəza tədbirlərinin tətbiqi. İkincisi, böyük ictimai təhlükə hesab

edilməyən cinayətlərə görə cinayət məsuliyyətinin sferalarının məhdudlaşdırılması. Belə ki, cinayət qanununu ilk dəfə pozan şəxsə cəmiyyətdən təcrid etmə ilə əlaqədar olmayan cəza tətbiq edilir. Bu, şərti məhkum etmə, hökmün icrasını təxirə salma, habelə cəzanı əvəz edən digər inzibati, tərbiyəvi və ictimai xarakterli tədbirlərlə həyata keçirilə bilər.

2. Cinayət qanunu və cinayətin anlayışı.

Cinayət qanunu - Respublikanın ali qanunverici orqanı (Milli Məclis) tərəfindən qəbul edilən - cinayət məsuliyyətinin prinsiplərini və əsaslarını, hansı əməllərin cinayət olduğunu və belə əməlləri törətmədə təqsiri olan şəxslər barəsində tətbiq ediləcək cəzaları, məsuliyyətdən və cəzadan azad etmənin şərtlərini müəyyən edən hüquq normalarından ibarət aktdır.¹

Cinayət hüququnun xüsusiyyətləri ondan ibarətdir ki, yalnız cinayət qanunu cinayət hüquq normalarını: əməli cinayət və cəzalanmalı olması, cinayət məsuliyyətinin əsasları, cəzanın sistemi, onun təyin edilməsi şərtləri və qaydalarını, həmçinin cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmə və s. normaları özündə əks etdirir. Cinayət qanunu cinayət hüququnun vahid və yeganə mənbəyidir. Heç bir digər hüquqi aktlar və yaxud məhkəmə qərarları cinayət hüquq normalarını təyin edə bilməz.

Azərbaycan Respublikasında cinayət qanunvericiliyinin əsasını 1999-cu il dekabrın 30-da qəbul edilmiş, 2000-ci ilin sentyabrın 1-də qüvvəyə minmiş Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsi təşkil edir. Keçən dövr ərzində qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsinə bir sıra dəyişikliklər edilmişdir.

Cinayət Məcəlləsi cinayət hüquq normalarının sistemləşdirilmiş ifadəsidir. O iki hissədən ibarətdir: ümumi və xüsusi. Ümumi hissədə cinayət hüququnun rəhbər prinsipləri və ümumi müddəaları şərh olunur, xüsusidə isə konkret cinayətlər və bu cinayətlərə görə cəzaların növləri və hədləri müəyyən olunur. Ümumi və xüsusi hissələr qarşılıqlı əlaqədədirlər və vahid tamı təşkil edirlər: ümumi hissəyə müraciət etmədən xüsusi hissənin normalarını tətbiq etmək olmaz.

Cinayət Məcəlləsinin Ümumi və Xüsusi hissələri bölmələrə və yaxud fəsilərə bölünür, sonuncular da öz növbəsində məzmununu cinayət - hüquq normaları təşkil edən maddələrdən (353 maddə) ibarətdir. Cinayət Məcəlləsinin Ümumi hissəsinin maddələri təyinedici normalar olmaqla, cinayət məsuliyyətinin prinsiplərini və əsaslarını, həmçinin cinayət məsuliyyətindən və cəzadan azad etmənin şərtlərini müəyyən edir və möhkəmləndirir. Ümumidən fərqli olaraq, Xüsusi hissənin normaları quruluşca iki hissədən: dispozisiya (müəyyən növ cinayətin əlamətlərini nəzərdə tutan norma) və sanksiyadan (müəyyən növ cinayətə görə cəzanın növünü və həddini nəzərdə tutan normadan) ibarətdir.

Cinayət Məcəlləsinin ümumi hissəsində cinayət qanununun məkana və zamana görə qüvvəsi tənzim olunur.

Cinayət qanununun məkana görə qüvvəsi ərazi, vətəndaşlıq, real, universal və cinayətkarın verilməsi prinsiplərinə əsaslanır.

Ərazi prinsipinin mahiyyəti ondan ibarətdir ki, Azərbaycan Respublikasının ərazisində cinayət törətmiş şəxslər - Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları, xarici ölkənin vətəndaşları, həmçinin vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər. Lakin bu qayda Azərbaycan Respublikası ərazisində cinayət törətmiş xarici dövlətlərin diplomatik nümayəndələrinə və toxunulmazlıq hüququna malik olan digər şəxslərə tətbiq edilmir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 11-ci maddəsinin 5-ci hissəsinə əsasən, bu şəxslərin cinayət məsuliyyəti haqqında məsələ diplomatik yollarla, yəni beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq həll edilir.

Cinayət qanununun vətəndaşlıq prinsipinə görə Azərbaycan Respublikasının vətəndaşları və Azərbaycan Respublikasında daimi yaşayan vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüdudlarında kənarda törətdikləri əmələ görə, bu əməl həm Azərbaycan Respublikasının, həm də ərazisində törədildiyi xarici dövlətin qanunvericiliyinə əsasən cinayət

sayılırsa və bu cinayətə görə həmin şəxslər xarici dövlətdə məhkum olunmamışlarsa, respublikanın qüvvədə olan yeni Cinayət Məcəlləsi əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edirlər (Cinayət Məcəlləsinin 12.1 maddəsi). Göstərilən şəxslər respublika ərazisində mühakimə edilərkən onlara Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri tərəfindən təyin edilən cəza, ərazisində cinayət törədilmiş xarici dövlətin qanunu ilə nəzərdə tutulmuş cəzanın yuxarı həddindən çox ola bilməz.

Cinayət Məcəlləsinin 12-ci maddəsinin 2-ci hissəsində cinayət qanununun real prinsipindən bəhs olunur. Bu prinsipə müvafiq olaraq əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənarda Azərbaycan Respublikasının vətəndaşlarına, Azərbaycan Respublikasının maraqlarına qarşı cinayət törətdikləri halda, habelə Azərbaycan Respublikasının tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrdə nəzərdə tutulmuş hallarda və bu cinayətə görə xarici dövlətdə məhkum olunmadıqda respublikanın cinayət qanunları əsasında cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilərlər.

Cinayət qanununun məkana görə qüvvəsinin universal prinsipinin tələblərinə riayət etmək Azərbaycan Respublikasının cinayətkarlıqla mübarizə sahəsində beynəlxalq - hüquqi öhdəliklərindən irəli gəlir. Universal prinsipin mahiyyətinə görə şəxsin hansı ölkənin vətəndaşı olmasından və cinayəti hansı ölkənin ərazisində törətməsindən asılı olmayaraq, onu istənilən dövlətin özünün milli qanunvericiliyi ilə cinayət məsuliyyətinə almaq səlahiyyəti vardır.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 10-cu maddəsində cinayət qanunun zamana görə qüvvəsi təsbit olunmuşdur. Həmin maddəyə əsasən əməlin cinayət sayılması və həmin əmələ görə cəza, bu əməlin törədildiyi zaman qüvvədə olan cinayət qanunu ilə müəyyən edilir. Törədildiyi zaman cinayət sayılmayan əmələ görə heç kəs cinayət məsuliyyətinə cəlb oluna və cəzalandırıla bilməz. İctimai təhlükəli əməlin törədilmə vaxtı, onun nəticələrinin baş verdiyi andan asılı olmayaraq, cinayətin törədildiyi vaxt sayılır. Göstərilən maddənin 3-cü hissəsi cinayət qanununun geriyə qüvvəsinə yol verir, yəni qanun, onun qüvvəyə minməsindən əvvəl törədilmiş əməllərə şamil edilir. Bu isə, yalnız əməlin cinayət sayılmasını və bu əmələ görə cəzanı aradan qaldıran, cəzanı yüngülləşdirən, yaxud cinayət etmiş şəxsin vəziyyətini başqa cür yaxşılaşdıran hallarda mümkündür.

Əməlin cinayət sayılmasını və həmin əmələ görə cəza müəyyən edən, cəzanı ağırlaşdıran, yaxud cinayət törətmiş şəxsin vəziyyətini başqa cür ağırlaşdıran cinayət qanunun geriyə qüvvəsi yoxdur. (Cinayət Məcəlləsinin maddə 10.4)

Cinayət hüququnun əsas anlayışlarından biri – cinayət anlayışdır. O insanların hansı əməllərinin cinayət sayılması və onların qanun tərəfindən nə üçün qadağan olunması və s. bu kimi suallara cavab verir.

Cinayət qanunu ilə cəza təhdidi altında qadağan olunmuş ictimai təhlükəli əməlin, yəni hərəkət və ya hərəkətsizliyin təqsirli olaraq törədilməsi cinayət sayılır.

Cinayət hüquq ədəbiyyatında cinayət ictimai-təhlükəli, qeyri-hüquqi, təqsirli, cəzalanmalı olan və qeyri-əxlaqi olan əməl kimi xarakterizə olunur.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 14-cü maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, cinayət qanununda nəzərdə tutulmuş cəhətdən mövcud olsa da, lakin az əhəmiyyətli olduğuna görə ictimai təhlükəli sayılmayan, yəni şəxsiyyətə, cəmiyyətə və yaxud dövlətə zərər yetirməyən və ya zərər yetirmək təhlükəsi yaratmayan əməl cinayət hesab edilmir. Buna görə də cinayətin ən vacib əlaməti onu digər hüquq pozuntularından fərqləndirən xüsusi ictimai-təhlükəli olmasıdır. Cinayətin ictimai-təhlükəliliyi ondan ibarətdir ki, o mövcud ictimai münasibətlərə qəsd etməklə bu münasibətlərə çox mühüm ziyan yetirir və yaxud belə ziyanın yetirilməsi təhlükəsini yaradır. İctimai münasibətlərə digər hüquq pozuntuları: inzibati, intizam və mülki hüquq pozuntusu ilə ziyan vurulması o qədər də mühüm əhəmiyyət kəsb etmir, buna görə də hüquq qaydalarının belə hüquq pozuntularından mühafizə edilməsi üçün cinayət məsuliyyətinin müəyyən edilməsinə ehtiyac yoxdur. Cinayətin ictimai təhlükəliliyinin xarakter və dərəcəsi qəsd edilən obyektin əhəmiyyəti, bu obyektə vurulan ziyanın ağırlığı, həmçinin təqsirin forması, əməlin motiv və məqsədi ilə xarakterizə olunan digər əlamətlərlə müəyyən olunur.

Cinayətin ikinci əlaməti onun qeyri-hüquqiliyidir. Əməlin qeyri-hüquqiliyi onun cinayət

qanunvericiliyinin konkret norması ilə ziddiyyət, təşkil etməsində özünü göstərir. İctimai-təhlükəli əməl yalnız o zaman cinayət sayılır ki, Cinayət Məcəlləsinin bu və ya digər maddə-sində nəzərdə tutulmuş olsun.

Təqsirlilik-cinayətin növbəti mühüm əlamətidir. Əməlin cinayət hesab edilməsi təkcə ictimai-təhlükəli və qeyri-hüquqi olması ilə deyil, həm də onun təqsirə, yəni qəsd və yaxud ehtiyatsızlıq formasında törədilməsi ilə də bağlıdır.

Cinayət cəzalanmalı olan əməldir. Əməli cinayət kimi xarakterizə edən əlamət ondan ibarətdir ki, yalnız o əməl cinayətlərə aid edilir ki, onların törədilməsinə görə qanun cinayət cəzası nəzərdə tutur.

Cinayətin qeyri-əxlaqiliyi isə, onun cəmiyyətdə mövcud olan əxlaq normalarına və hakim mənəvi təsəvvürlərə zidd olmasıdır.

Beləliklə, cinayət - cinayət qanunu ilə mühafizə edilən ictimai münasibətlərə mühüm ziyan yetirən və yaxud ziyan yetirməsi təhlükəsi yaradan, cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulan ictimai-təhlükəli, qeyri-hüquqi, təqsirli, cəzalanmalı olan və qeyri-əxlaqi olan əməldir.

Xarakterindən və ictimai təhlükəlilik dərəcəsindən asılı olaraq cinayətlər böyük ictimai təhlükə törətməyən, az ağır, ağır və xüsusilə ağır cinayətlərə bölünür.

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyinə əsasən (2001-ci il iyulun 2-də Cinayət Məcəlləsinə edilmiş dəyişiklik və əlavələr nəzərə alınmaqla) qəsdən və ya azadlıqdan məhrum etmə ilə bağlı olmayan cəza nəzərdə tutulmuş əməllər, yaxud qəsdən və ya ehtiyatsızlıqdan törədilməsinə görə cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş azadlıqdan məhrum etmə cəzasının yuxarı həddi iki ildən artıq olmayan əməllər böyük ictimai təhlükə törətməyən cinayətlər hesab olunur.

Cinayət qanunu ilə qəsdən və ya ehtiyatsızlıqla törədilən və barəsində yeddi ildən artıq olmayan müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulan əməllər az ağır cinayətlər sayılır.

Cinayət qanunu ilə qəsdən və ya ehtiyatsızlıqla törədilən və barəsində on iki ilə qədər müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası nəzərdə tutulan əməllər ağır cinayətlər hesab olunur.

Qanunda daha ağır cəza nəzərdə tutulmuş əməllər isə xüsusilə ağır cinayətlərə aid edilir.

3. Cinayət məsuliyyətinin anlayışı və əsasları.

Hüquq normalarının pozulmasında təqsirli olan şəxslərə tətbiq edilən dövlət məcburiyyəti hüquqi məsuliyyətin müxtəlif formalarında ifadə olunur. Onlardan biri də cinayət məsuliyyətidir.

Hüquqi məsuliyyətin digər formalarından o, yüksək ağırlığı ilə fərqlənir ki, bu da cinayət işləri üzrə hökmün həmişə dövlət adından çıxarılması növündə cəzanın tətbiqi ilə başa çatır.

Cinayət məsuliyyəti cinayət - hüquq münasibətləri çərçivəsində həyata keçirilir (əmələ gəlir, reallaşır, xitam olunur). Cinayət hüquq münasibətləri - cinayət törətmiş şəxslərlə dövlət arasında qanunla tənzim olunan münasibətlərdir. Cinayət hüquq münasibətləri cinayətin törədilməsi anından əmələ gəlir. Məhz bu andan cinayət törətmiş şəxslərin və dövləti təmsil edən ədalət mühakiməsi orqanlarının hüquq və vəzifələri meydana çıxır: dövlətin təqsirli şəxslərə cinayət məsuliyyətini təşkil edən məcburetmə tədbirlərini tətbiq etmək hüququ yaranır. Bununla belə, təqsirli şəxslərə cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş hədlərdə konkret təyin edilməsi onun vəzifəsidir. Öz növbəsində, təqsirli şəxslərin məsuliyyət daşımaq vəzifəsi yaranır.

Ancaq bu şəxslər cəzanın, törətdikləri cinayətlərin xarakterinə və dərəcəsinə müvafiq olaraq təyin edilməsində hüquqa malikdirlər. Cinayət məsuliyyətinin müəyyən fəaliyyət həudları var. Cinayət hüquq münasibətləri, şəxslərin cinayət törətdikləri andan dərhal, geniş miqyasda cinayət məsuliyyətinin əmələ gəlməsi ilə əlamətdar olan və ancaq tədricən realizə olunan hüquq münasibətləridir. Cinayət məsuliyyətinin faktiki olaraq reallaşdırılması şəxslərin ibtidai istintaq mərhələsində müttəhim qismində cəlb edilməsi anından başlayır. Cinayət məsuliyyəti iş məhkəmə baxışı ittiham hökmünün çıxarılması mərhələsində davam edir, o həm də təyin olunmuş məhkəmə cəzasının real icrası mərhələsində də mövcud olur. Cinayət məsuliyyəti, cinayət hüquq münasibətlərinin aradan qaldırılmasının aşağıda göstərilmiş hallarında xitam olunur: Cəzanı çəkib

qurtarma, cinayət məsuliyyətindən azad etmə, amnistiya və yaxud əfv etmə haqqında akta görə.

Cinayət məsuliyyətinin əsaslarının müəyyən edilməsinə qanunvericilik və cinayət hüquq nəzəriyyəsi iki aspektdən yanaşır: hüquqi və faktiki əsaslar. Cinayət Məcəlləsinin 3-cü maddəsinə əsasən, yalnız cinayət qanunu ilə nəzərdə tutulmuş cinayət tərkibinin bütün əlamətlərinin mövcud olduğu əməlin (hərəkət və ya hərəkətsizliyin) törədilməsi cinayət məsuliyyəti yaradır. Buradan belə nəticə çıxır ki, cinayət məsuliyyətinin vacib və yeganə əsasları törədilmiş əməldə qanunda göstərilmiş cinayət tərkibinin mövcud olmasıdır. Belə ki, şəxsi əqidə, niyyət və baxışlarına (sonuncular əgər törədilmiş əməldə ifadə olunmursa) görə cinayət məsuliyyətinə cəlb etmək olmaz. Bununla belə, əməl ictimai-təhlükəli olmalı, yeni ictimai münasibətlərə ziyan vurmalıdır. Əgər subyektin davranışının müəyyən forması cinayət məsuliyyətinin faktiki əsasları hesab olunursa, onda törədilmiş əməldə qanunda nəzərdə tutulan konkret cinayət tərkibinin mövcud olması onun hüquqi əsaslarını təşkil edir.

Cinayət tərkibi - konkret ictimai-təhlükəli əməli cinayət kimi xarakterizə edən əlamətlərin cinayət qanunu ilə müəyyən edilmiş məcmusudur.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində cinayət tərkibini xarakterizə edən əlamətlər dörd qrupa bölünür: obyekt və obyektiv cəhəti xarakterizə, edən əlamətlər (bunlar cinayət tərkibinin obyektiv əlamətləri adlanır) və subyekt və subyektiv cəhəti xarakterizə edən əlamətlər (subyektiv əlamətlər).

Cinayətin obyektini cinayət qanunu ilə mühafizə edilən o ictimai münasibətlər təşkil edir ki, onlara cinayət nəticəsində mühüm ziyan yetirilir və yaxud yetirilə bilər.

Cinayətin obyektiv cəhətinə törədilmiş əməlin (hərəkət və yaxud hərəkətsizliyin) xüsusiyyətləri, bu əməlin nəticələri, yəni vurulmuş ziyan və cinayətin zahirli tərəfini xarakterizə edən digər əlamətlər, məsələn: yeri, vaxtı, üsulu, vasitəsi, şəraiti və s. aiddir.

Obyektiv cəhətin əlaməti kimi əməl, iki formada çıxış edir: cinayətkar hərəkət və cinayətkar hərəkətsizlik.

Cinayətkar hərəkət - cinayət qanunu ilə qadağan olunan, fəal ictimai - təhlükəli davranış aktıdır. Məsələn, qəsdən adam öldürmə (Cinayət Məcəlləsinin 120 maddəsi), qəsdən sağlamlığa ağı zərər vurma (maddə 126) və s.

Cinayətkar hərəkətsizlik – cinayət qanunu ilə qadağan olunan, passiv ictimai-təhlükəli davranış aktıdır, yəni ziyanlı nəticələrin qarşısının alınması üçün şəxsin, müəyyən hərəkətləri etməli olduğu halda onu etməməsidir. Cinayətkar hərəkətsizlik şəraitində hər şeydən əvvəl müəyyən qaydada hərəkət etmək vəzifəsini təyin etmək lazımdır. Hərəkət etmək vəzifəsi aşağıdakı əsaslardan irəli gəlir: bilavasitə qanundan, məsələn, qanunvericiliyə və ya xüsusi qaydalara müvafiq olaraq xəstəyə kömək etməyə borclu olan tibb işçisi tərəfindən üzrlü səbəblər olmadan xəstəyə tibbi yardım göstərilməməsi (maddə 142); təqsirli şəxsin xidməti mövqeyindən, məsələn, vəzifəli şəxsin öz vəzifəsini yerinə yetirməməsi; qohumluq münasibətindən, məsələn, uşaqlara və ya valideynlərə kömək göstərməkdən qərəzli boyun qaçırma (maddə 176).

Cinayətkar hərəkət və yaxud hərəkətsizlik - insan davranışının iradəvi aktıdır, buna görə də hərəkətsizlik zamanı məsuliyyətin təyin edilməsi üçün həmçinin bu və ya digər şəxsin tələb olunan hərəkətləri etməsinin real imkanlarını, yəni konkret şəraitdə göstərilən hərəkətlərin edilməsinin faktiki imkanlarını müəyyən etmək lazımdır. Belə ki, fiziki məcburiyyət, lazımi ixtisasın, istehsal təcrübəsinin olmaması, qarşısı alınmaz qüvvə (təbii hadisələr, məsələn, zəlzələ, sel, daşqın və s.) və s-nin təsiri altında şəxsin hərəkətsizlik etməsi cinayət məsuliyyətini istisna edən hallardır.

Obyektiv cəhətin əlamətlərinə ictimai-təhlükəli əməl ilə baş verən ictimai - təhlükəli nəticə arasında səbəbli əlaqə aiddir.

Cinayətin subyektiv cəhəti - əqli, iradi və motivasiya (motivlərin formalaşması və inkişaf prosesi) proseslərinin üzvü vəhdətindən ibarət olub, cinayətin törədilməsi ilə bilavasitə əlaqədar olan şəxsin psixi fəaliyyətidir. Təqsir, motiv və məqsəd cinayətin subyektiv cəhətini xarakterizə edən hüquqi əlamətlərdir.

Təqsir - şəxsin törətmiş olduğu ictimai-təhlükəli əmələ qəsd və yaxud ehtiyatsızlıq formasında ifadə olunan psixi münasibətidir. Təqsir – cinayətin subyektiv cəhətinin vacib əlaməti,

məsuliyyətin yaranmasının zəruri şərtidir.

Motiv - subyektin cinayət törətdiyi zaman rəhbər tutduğu, dərk olunmuş daxili arzusunun şərtləndirilmiş tələbatı və maraqlarıdır.

Məqsəd - şəxsin cinayət törətdiyi zaman gələcək nəticənin əldə edilməsi üçün göstərdiyi cəhdin təfəkkür modelidir.

Təqsir əqli və iradi elementləri özündə əks etdirən psixoloji məzmunla malikdir. Təqsirin əqli elementi iki amillə xarakterizə olunur: əməlin ictimai - təhlükəli xarakterinin dərk edilməsi və onun ictimai-təhlükəli nəticələrinin qabaqcadan görülməsi. İradi element cinayətin subyektinin psixikasında baş verən iradəvi proseslərlə xarakterizə olunur: şəxs ictimai-təhlükəli nəticələrin baş verməsini arzu edir və ya şüurlu surətdə onlara yol verir, yaxud da ictimai-təhlükəli nəticələrin qarşısının alınmasına yüngül fikirliliklə ümid bağlayır.

Subyektin psixikasında baş verən əqli və iradi proseslərin intensivliyi və məzmunundakı fərq, təqsirin forma və növlərə bölgüsünə əsaslanır. Təqsirin forması dedikdə, şəxsin psixikasında baş verən və onun, cinayətin obyektiv xüsusiyyətlərinə münasibətini aşkara çıxaran əqli və iradi proseslərin qanunvericilik tərəfindən əlaqələndirilmiş anlayışı başa düşülür. Cinayət qanunvericiliyi təqsirin iki formasını - qəsd və ehtiyatsızlıq formalarını fərqləndirir. Öz növbəsində, nəzəriyyə və praktikada qəsdin birbaşa və dolayı, ehtiyatsızlığın isə, cinayətkarcasına özünə güvənmə və cinayətkarcasına etinasızlıq növlərinə rast gəlinir.

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 25-ci maddəsinin 2-ci hissəsinə əsasən, şəxs öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai-təhlükəli olduğunu dərk etmiş, onun ictimai təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görmüş və bunları arzu etmişdirsə, bu halda cinayət bir-başa qəsdlə törədilmiş hesab olunur. Məsələn, qəsdən adam öldürmə, oğurluq, soyğunluq və s.

Cinayət Məcəlləsinin yuxarıda göstərilən maddəsinin 3-cü hissəsinə əsasən, şəxs öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai-təhlükəli olduğunu dərk etmiş, onun ictimai-təhlükəli nəticələrini qabaqcadan görmüş, lakin bunları arzu etməmiş və belə nəticələrin baş verməsinə şüurlu surətdə yol vermişdirsə, bu halda cinayət dolayı qəsdlə törədilmiş hesab olunur. Məsələn, içkili şəxs (xuliqan) çox adamlı küçədə atəş açır və nəticədə bir neçə adam ölür.

Cinayət Məcəlləsinin 26-cı maddəsində təqsirin ehtiyatsızlıq formasının iki növü: cinayətkarcasına özünə güvənmə və cinayətkarcasına etinasızlıq növlərindən bəhs olunur.

Şəxs öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai-təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını qabaqcadan görmüş, lakin kifayət qədər əsas olmadan onların qarşısını alacağını güman etmişdirsə, bu əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayətkarcasına özünəgüvənmə nəticəsində törədilmiş cinayət hesab olunur. Məsələn, sürücü öz sürücülük məharətinə güvənərək maşını qadağan edilmiş sürətlə sürərkən qəfildən yoldan keçən piyada ilə qarşılaşır və ehtiyatsızlığı üzündən ona ağır bədən xəsarəti yetirir.

Şəxs öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) ictimai-təhlükəli nəticələr verə biləcəyi imkanını lazımi diqqət və ehtiyatlılıq göstərərək qabaqcadan görməli olduğu və görə biləcəyi halda, onları görməmişdirsə, bu əməl (hərəkət və ya hərəkətsizlik) cinayətkarcasına etinasızlıq nəticəsində törədilmiş cinayət hesab olunur. Məsələn, əgər tibb bacısı diqqətsizliyi ucbatından dərman əvəzinə öldürücü zəhəri inyeksiya edirsə, yəni iynə ilə dəri altında yeridirsə, dərmanın müəyyən edilməsinin mümkün olması sübut olunduğu təqdirdə ehtiyatsızlığa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir.

Cinayətkarcasına etinasızlığı hadisədən (kazusdan) fərqləndirmək lazımdır. Hadisə onunla xarakterizə olunur ki, şəxs öz hərəkətlərinin ictimai-təhlükəli nəticələr törətdiyini şəraitdən asılı olaraq qabaqcadan görmür və ya görməməlidir, yaxud da qabaqcadan görə də bilməz. Burada cinayət məsuliyyəti tamamilə istisna olunur. Belə ki, küçədəki səkidə sürüşüb yıxılarkən digər, insanları da, ağır bədən xəsarəti yetirməklə yıxan şəxsin hərəkətində cinayət məsuliyyəti yoxdur.

Cinayət subyekti yalnız fiziki şəxslər ola bilər. Hüquqi şəxslər cinayət məsuliyyəti daşıyırlar. Ancaq fiziki şəxslərin də hamısı deyil, yalnız fiziki, psixoloji və sosial inkişafın müəyyən səviyyəsinə çatan, öz hərəkətlərinin ictimai əhəmiyyətini kifayət qədər dəqiq dərk edən, ətraf mühitin hadisə və təzahürlərində düzgün istiqamət alan şəxslər cinayət məsuliyyətinin yaranması

üçün zəruri olan bu keyfiyyət şəxsin anlaqlı olması və onun qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatması ilə müəyyən olunur.

Anlaqlılıq - şəxsin öz hərəkətlərini ölçüb-biçmək və onlara rəhbərlik etmək qabiliyyətinin olmamasında, yəni ictimai-təhlükəli əməli törətdiyi zaman xəstəlik vəziyyətində olmasında ifadə olunur.

Cinayət Məcəlləsinin 21-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən ictimai təhlükəli əməli (hərəkət və ya hərəkətsizliyi) törətdiyi zaman anlaqsız vəziyyətdə olmuş, yəni xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllıq və ya sair psixi xəstəlik nəticəsində öz əməlinin (hərəkət və ya hərəkətsizliyinin) faktiki xarakterini və ictimai təhlükəliliyini dərk etməyən və ya onu idarə edə bilməyən şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilmir. Əslində belə şəxslərə cəzanın tətbiq edilməsi ədalətsizlik olardı, çünki öz hərəkətlərinin mənasını başa düşmək və onlara rəhbərlik etmək qabiliyyətinin olmaması nəticəsində bu şəxslər, tətbiq edilən cəzanın da mahiyyətinin dərk etmək imkanına malik deyillər. Onlara məhkəmənin təyinatına əsasən tibbi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər: psixoloji xəstəxanalarda yerləşdirmə, məcburi həkim nəzarəti altında qohumların və ya qəyyumların himayəsinə vermə.

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi patoloji sərxoşluq istisna olmaqla, fizioloji (adi) sərxoşluq vəziyyətində cinayət törətmiş şəxsləri anlaqlı hesab edir.

Cinayət Məcəlləsinin 23-cü maddəsinə əsasən, səbəbindən asılı olmayaraq (alkoqollu içkilərin qəbulu, narkotik vasitələrdən və ya digər güclü təsir edən maddələrdən istifadə nəticəsində) sərxoş halda cinayət törətmiş şəxs cinayət məsuliyyətindən azad olunmur. Demək, adi sərxoşluq vəziyyətində cinayət törətmiş şəxs (dərəcəsi asılı olmayaraq) anlaqlı hesab olunduğuna görə, cinayət məsuliyyəti daşıyır.

Cinayət subyekti, qeyd edildiyi kimi, cinayət törətdiyi zaman qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatan şəxs hesab olunur. Azərbaycan cinayət qanunvericiliyi tarixində cinayət məsuliyyətinə cəlb etməyə imkan verən minimal yaş həddinin dəfələrlə dəyişməsinə rast gəlinir. Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün bu yaş həddini artırmışdır. Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 20-ci maddəsinin 1-ci hissəsinə əsasən cinayət törədənədək on altı yaşı tamam olmuş şəxs cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir. Lakin yetkinlik yaşına çatmayanların törətdikləri əməllərin ictimai - təhlükəliliyini, onun xarakter və mahiyyətini dərk etmələrini nəzərə alaraq qanun, bu şəxslər üçün məhdud qaydada daha erkən yaş həddi müəyyən etməklə bu qaydalardan istisnalara yol verir. Qanunvericilikdə 14 yaşından 16 yaşına qədər şəxslərin törədə biləcəkləri cinayətlərin konkret siyahısı müəyyən edilmişdir. Belə ki, Cinayət Məcəlləsinin 20.2.- ci maddəsində göstərilir ki, on dörd yaşı tamam olmuş şəxs yalnız qəsdən adam öldürməyə, qəsdən sağlamlığa az ağır və ya ağır zərər vurmağa, adam oğurlamağa, zorlamağa, seksual xarakterli zorakılıq hərəkətlərinə, oğurluğa, soyğunçuluğa, quldurluğa, hədə - qorxu ilə tələb etməyə, talama məqsədi olmadan qanunsuz olaraq avtomobil və ya başqa nəqliyyat vasitəsi ələ keçirməyə, ağırlaşdırıcı hallarda əmlakı qəsdən məhv etməyə və ya zədələməyə, terrorçuluğa, adamları girov götürməyə, ağırlaşdırıcı hallarda xuliqanlıq, odlu silahı, döyüş sursatını, partlayıcı maddələri və qurğuları talamağa və ya hədə - qorxu ilə tələb etməyə, narkotik vasitələri və ya psixotrop maddələri talamağa və ya hədə - qorxu ilə tələb etməyə, nəqliyyat vasitələrini və ya yolları yararsız vəziyyətə salmağa görə cinayət məsuliyyətinə cəlb edilir.

Bu maddənin məzmunundan belə nəticə çıxır ki, 14 yaşından 16 yaşına qədər yetkinlik yaşına çatmayanlar qəsdən törədilən cinayətlərə görə məsuliyyət daşıyırlar. Bununla belə, bir sıra cinayətlərə görə cinayət məsuliyyəti şəxsin yalnız 18 yaşına çatması ilə əmələ gəlir. Məsələn, hərbi xidmət keçməkdən boyun qaçırma (Cinayət Məcəlləsinin mad. 321) və s.

4. Yetkinlik yaşına çatmayanların cinayət məsuliyyəti.

Qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyi (CM. Maddələr 84-92) yetkinlik yaşına çatmayanların

yaş xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq, onlara tətbiq olunan cinayət məsuliyyəti və cəzanın yüngülləşdirilməsi və məhdudlaşdırılmasının xüsusi qaydalarını müəyyən edir.

Cinayət qanunvericiliyində yetkinlik yaşına çatmayanların konkret yaş həddi müəyyən edilmişdir. Belə ki, cinayət törədərkən on dörd yaşı tamam olmuş, lakin on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər yetkinlik yaşına çatmayanlar hesab olunur. Bu şəxslər cinayət törətdikdə, onlara cəza təyin edilə bilər və ya tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər.

Cinayət Məcəlləsinin 85-ci maddəsinə görə yetkinlik yaşına çatmayanlara aşağıdakı cəza növləri təyin edilir:

1. cərimə;
2. ictimai işlər;
3. islah işləri;
4. müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə.

Cərimə, yalnız müstəqil əmək haqqı və ya bu cəzanın icrasına yönəldilə bilən əmlakı olan yetkinlik yaşına çatmayan məhkuma təyin edilir.

İctimai işlər qırx saatdan yüz altmış saatadək müddətə təyin olunur və yetkinlik yaşına çatmayan məhkumun bacardığı, onun təhsildən və əsas işindən asudə vaxtlarda yerinə yetirdiyi işlərdən ibarətdir. Bu cəza növünün icra müddəti gündə iki və ya üç saatdan çox ola bilməz.

Yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlara islah işləri iki aydan bir ilədək müddətə təyin edilir. Bu zaman məhkumun qazancından məhkəmənin hökmü ilə müəyyən edilmiş miqdarda, beş faizdən iyirmi faizə qədər pul dövlət nəfinə tutulur.

Məhkəmə, yetkinlik yaşına çatmayanın yenidən tərbiyə və islah edilməsinin cəmiyyətdən təcrid edilmədən mümkün olmamağını yəqin etdikdə, ona azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza tətbiq edir. Məhkəmənin təyin etdiyi bu cəza növünün maksimal müddəti on ildən çox ola bilməz.

Yetkinlik yaşına çatmayan məhkumlar cəzalarını aşağıdakı tərbiyə müəssisələrində çəkirlər:

1. yetkinlik yaşına çatmayan qızlar, habelə ilk dəfə azadlıqdan məhrum etməyə məhkum olunmuş yetkinlik yaşına çatmayan oğlanlar - ümumi rejimli tərbiyə müəssisələrində;
2. əvvəllər azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkmiş yetkinlik yaşına çatmayan oğlanlar - möhkəm rejimli tərbiyə müəssisələrində.

Yetkinlik yaşına çatmayan məhkum xüsusi təhlükəli residivist hesab oluna bilməz. Cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad etmə onlara, böyüklərə nisbətən daha çox tətbiq olunur. Belə şəxslərə cəza təyin edərkən məhkəmə, onların yetkinlik yaşına çatmamalarını yüngülləşdirici hal kimi nəzərə almalı, psixi inkişaf səviyyələrini, onların şəxsiyyətlərinin digər xüsusiyyətlərini və kənar şəxslərin onlara təsirini nəzərdən qaçırmamalıdır. Yetkinlik yaşına çatmayanlara böyüklər üçün qanunvericilikdə nəzərdə tutulanlarla müqayisədə ən yüngül cəza təyin edilir, həmçinin şərti məhkum etmə və cəzanın icrasını təxirə salma kimi yüngülləşdirici hallardan onlara aid işlərdə daha çox tətbiq olunur.

Yetkinlik yaşına çatmayan ilk dəfə böyük ictimai təhlükə törətməyən və ya az ağır cinayət etdikdə, tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq etməklə onun islah olunması mümkün hesab edilərsə, həmin şəxs cinayət məsuliyyətindən azad edilə bilər.

Cinayət Məcəlləsinin 88.2.-ci maddəsinə əsasən, yetkinlik yaşına çatmayanlara aşağıdakı tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlər tətbiq edilə bilər:

1. xəbərdarlıq;
2. valideynlərin və ya onları əvəz edən şəxslərin və yaxud müvafiq dövlət orqanının nəzarətinə vermək;
3. vurulmuş ziyanın aradan qaldırılması vəzifəsini həvalə etmək;
4. yetkinlik yaşına çatmayanın asudə vaxtını məhdudlaşdırmaq və onun davranışı ilə bağlı xüsusi tələblər müəyyən etmək.

Qanunvericilik, belə şəxslərə eyni vaxtda bir neçə tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirlərin tətbiq edilməsinə icazə verir.

Əgər yetkinlik yaşına çatmayan tərbiyəvi xarakterli məcburi tədbirləri mütəmadi olaraq

yerinə yetirmirsə, onda, müvafiq dövlət orqanının təqdimatı əsasında həmin tədbirlər ləğv edilir və materiallar yetkinlik yaşına çatmayanın cinayət məsuliyyətinə cəlb olunması üçün məhkəməyə göndərilir.

5. Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar

Bəzən elə hallar olur ki, şəxsin bu və ya digər hərəkəti zahirən cinayətə bənzəsə də əslində, onda heç bir cinayət tərkibi olmur. Bu hərəkətlər, konkret vətəndaşların şəxsi və ictimai mənafeələrini və digər vətəndaşların hüquqlarını cinayətkar qəsdlərdən müdafiəsi üçün törədildiyinə görə nəinki cinayət hesab olunmur, əksinə ictimai faydalı əməl kimi həmişə qanun tərəfindən müdafiə edilir.

Bir çox cinayət hüquq ədəbiyyatlarında oxşar hallar əməlin ictimai - təhlükəliliyini və qeyri-hüquqiliyini istisna edən və aradan qaldıran hallar kimi xarakterizə edilsələr də, Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində onlar «Əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallar» adı altında təsbit olunmuşdur. Cinayət Məcəlləsinin 36-40-cı maddələrini əhatə edən bu hallara zəruri müdafiə, cinayət törətmiş şəxsin tutulması, son zərurət, əsaslı risk, əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi kimi hallar aid edilir.

Hüquq nəzəriyyəçiləri tərəfindən çox zaman ictimai - faydalı əməl kimi qiymətləndirilən zəruri müdafiədən Cinayət Məcəlləsinin 36- cı maddəsində bəhs olunur. Orada göstərilir ki, zəruri müdafiə vəziyyətində, yəni özünü müdafiə edənin və ya başqa şəxsin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrini qəsd edənə zərər vurmaq yolu ilə ictimai təhlükəli qəsddən qoruyarkən törədilmiş hərəkət, zəruri müdafiə həddini aşmamışdırsa, cinayət sayılır. Belə hərəkət, şəxsin qanunda nəzərdə tutulan üsullarla öz hüquqlarını müdafiə etməsi kimi ayrılmaz hüququndan, yəni zəruri hüququndan irəli gəlməklə cəmiyyətdə hüquq qaydalarının və qanunçuluğun möhkəmlənməsində mühüm amilə çevrilmişdir. Respublikamızda bütün şəxslər peşə və ya digər xüsusi hazırlığından və qulluq vəziyyətindən asılı olmayaraq zəruri müdafiə hüququna malikdirlər. Bu hüquq, dövlət orqanlarına və ya başqa şəxslərə kömək məqsədi ilə müraciət etmək, habelə ictimai təhlükəli qəsdən yayınmaq imkanından asılı olmayaraq bütün şəxslərə şamil olunur. Zəruri müdafiənin hüquqilik şərtləri qanunla ciddi təhlükəlilik dərəcəsinə açıq-aşkar uyğun gəlməyən qəsdən törədilən hərəkətlər zəruri müdafiə həddini aşmaq hesab edilir. Məsələn, zəruri müdafiə həddini və ya cinayət törətmiş şəxsin tutulması üçün zəruri olan tədbirləri aşmaqla adam öldürməyə görə şəxs, Cinayət Məcəlləsinin 123-cü maddəsinə əsasən məsuliyyətə cəlb edilir. Lakin belə hallarda, qanun, müvafiq cinayətlərin digər növlərinə nisbətən daha az ciddi cəza müəyyən etmişdir.

Cinayət qanunvericiliyində cinayət törətmiş şəxsin tutulması da əməlin kriminallığını, yəni cinayət olmasını aradan qaldıran hal kimi göstərilir. Cinayət törətmiş şəxsin tutulması dedikdə, belə şəxsin səlahiyyətli dövlət hakimiyyəti orqanlarına gətirilməsi və ya yeni cinayətlər törətməsinin qarşısının alınması məqsədi ilə tutulması başa düşülür. Belə şəxsin tutulduğu zaman ona zərər yetirilməsi, əgər həmin məqsəd üçün bütün digər təsir imkanlarından istifadə lazımı nəticə verməmişsə və bunun üçün zəruri olan tədbirlərin həddi aşılmamışdırsa, cinayət sayılır. Lakin bu zaman təqsirkarın tutulması üçün tətbiq edilən üsul və vasitələr törədilmiş əməlin və təqsirkarın ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə, habelə tutulmanın hallarına aşkar surətdə uyğun gəlməli və zərurət olmadan şəxsə açıq-aşkar həddən artıq zərər vurulmamalıdır. Cinayət törətmiş şəxsin tutulması ədalət mühakiməsi orqanları qarşısında duran vəzifələrin yerinə yetirilməsini təmin etdiyinə görə ictimai faydalı əməl hesab olunur. Cinayətkarın tutulması hüququna bütün vətəndaşlar malikdirlər. Polis orqanlarında işləyənlərin isə, bu əsas vəzifələrindən biridir.

Son zərurət - qanunla qorunan digər mənafeələrə zərər vurmaq yolu ilə daha mühüm zərərin qarşısının alınması üçün şəxsin düşdüyü vəziyyətdir. Cinayət Məcəlləsinin 38-ci maddəsinə müvafiq olaraq, son zərurət vəziyyətində, yəni şəxsin özünün və ya başqa şəxslərin həyatını, sağlamlığını və hüquqlarını, dövlətin və cəmiyyətin mənafeələrini bilavasitə qorxu altına alan təhlükəni aradan

qaldırmaq üçün qanunla qorunan obyektlərə zərər vurmaq yolu ilə törədilmiş hərəkət, əgər həmin vəziyyətdə bu təhlükəni başqa vasitə ilə aradan qaldırmaq mümkün deyildirsə və bu zaman son zərurət həddinin aşılmasına yol verilməmişdirsə, cinayət sayılır.

Yuxarıda qeyd olunan maddənin təhlili göstərir ki, son zərurət vəziyyətində edilmiş bu və ya digər hərəkət hüquqa uyğun olmalı, yəni əməlin ictimai təhlükəliliyini və qeyri-hüquqiliyini aradan qaldıran və özündə cinayətin əlamətlərini istisna edən müəyyən şərtlərin məcmusunu əks etdirməlidir. Məsələn, müəssisələrin birində baş verən yanğının söndürülməsi zamanı yıxılan tir yanğın söndürənin qolunu basmışdır. Bu zaman tavanın uçularaq yanğının ərazisində olan bütün şəxslərin həyatı üçün təhlükəni törətməsi ilə əlaqədar bölmə komandiri zərərçəkənin qolunun kəsilməsi barədə əmr verir. Əmr yerinə yetirilir və digərlərinin həyatı xilas olur. Komandirin hərəkəti isə, son zərurət vəziyyətində edilmiş hərəkət kimi qiymətləndirilir və o, cinayət məsuliyyətindən azad olunur.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsi ilk dəfə olaraq əməlin cinayət olmasını aradan qaldıran hallara əsaslı riski də aid etmişdir. Bu halın Cinayət Məcəlləsinə daxil edilməsi onunla izah olunur ki, elmin və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi müasir şəraitdə əvvəllərdə olduğundan daha tez-tez insanın həyatına və sağlamlığına, yaxud əsasən maddi zərər vurmaq riskinə getmək zərurəti yaranır. Cinayət qanunu bu barədə elə olmalıdır ki, bir tərəfdən tərəqqi yolunda əngələ çevrilməsin, digər tərəfdən isə eksperiment aparan şəxs cinayət məsuliyyətinin ümumi əsasları çərçivəsində təqsirli olduqda onun şəxsi məsuliyyətini istisna etməsin. Cinayət Məcəlləsinin əsaslı risk haqqındakı maddəsi məhz bu məqsədə xidmət edir.

Cinayət Məcəlləsinin 39-cu maddəsinə əsasən ictimai faydalı məqsədə nail olmaq üçün əsaslı risk nəticəsində bu Məcəllə ilə qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət sayılır.

Göstərilən məqsədə risk ilə əlaqədar olmayan hərəkətlə (hərəkətsizliklə) nail olmaq mümkün deyildirsə və risk edən şəxs Cinayət qanunu ilə qorunan obyektlərə zərər dəyməsini aradan qaldırmaq üçün zəruri tədbirləri görmüşdürsə, risk əsaslı hesab edilir.

Hüquq ədəbiyyatında əsaslı riskin bir çox növü fərqləndirilir. Bunların bəzilərini qeyd edək:

- istehsal riski-hüquqla qorunan mənafeyi təhlükədə qoymaqla ictimai faydalı məqsədə nail olmağa, yaxud da istehsalat fəaliyyətinin zərərli nəticələrinin qarşısını almağa səy edilir;
- təsərrüfat riski-hüquqla qorunan mənafeyi təhlükədə qoymaq yolu ilə iqtisadi fayda əldə etməyə səy edilir;
- kommersiya riski-qanunla qorunan mənafevləri təhlükədə qoymaqla bank, birja, kapital qoyuluşu və başqa sahibkarlıq fəaliyyətində bazarın vəziyyətini nəzərə almaqla fayda götürməyə səy edilir;
- elmi-texniki risk - qanunla qorunan mənafevləri təhlükədə qoymaqla tədqiqatlara, praktikaya yeni metodlar gətirilir (məsələn, bu və ya başqa xəstəliyin müalicəsi üçün effekt verəcəyinə ümid edilən metodun tətbiqi).

Elmi ədəbiyyatda qeyd edilir ki, əsaslı risk peşəkar fəaliyyətin bütün sahələrində mümkün olan peşə riski ilə bağlıdır.

Əsaslı riskin, yəni hüquqa uyğun riskin başlıca əlamətləri aşağıdakılardır:

- 1) hərəkətin (hərəkətsizliyin) ictimai-faydalı məqsədlərə nail olunmasına istiqamətlənməsi;
- 2) ictimai faydalı məqsədə risklə əlaqədar olmayan hərəkətlə nail olmağın mümkün olmaması;
- 3) risk edən şəxsin hüquqla qorunan mənafevlərə yetirilə biləcək zərərin qarşısını almaq üçün kifayət edən tədbirlər görməsi;
- 4) qəsd edən şəxs bilə-bilə ekoloji qəza ilə, yaxud da ictimai fəlakətlə bağlı olan bir çox insanın həyatını təhlükədə qoymamalıdır.

Azərbaycan Respublikasının yeni Cinayət qanunvericiliyində ilk dəfə olaraq elə hallar müəyyən olunmuşdur ki, bunlar əmrin və ya sərəncamın yerinə yetirilməsi kimi əməlin cinayət olmasını, yəni onun ictimai təhlükəliliyini və qeyri-hüquqiliyini aradan qaldırır. Cinayət Məcəlləsinin 40-cı maddəsinə müvafiq olaraq, müəyyən edilmiş qayda-da verilmiş və icrası şəxs

üçün məcburi olan əmr və ya sərəncamı yerinə yetirərkən həmin şəxs tərəfindən qanunla qorunan obyektlərə zərər vurulması cinayət sayılır. Belə zərərə görə qanunsuz əmr və ya sərəncam vermiş şəxs cinayət məsuliyyəti daşıyır. Əgər şəxs əmrin və ya sərəncamın qanunsuz olduğunu bilərək onu yerinə yetirirsə, onda qəsdən cinayət törətmiş şəxs kimi məsuliyyətə cəlb olunur. Qanunsuz əmr və ya sərəncamın yerinə yetirilməməsi cinayət məsuliyyətinə səbəb olmur.

6. Cinayətdə iştirakçılıq

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin əksər maddələrinin qanunverici quruluşu elədir ki, cinayətin bir şəxs tərəfindən törədilməsini nəzərdə tutur. Lakin cinayət iki və ya daha artıq şəxs tərəfindən də törədilə bilər. Axırncı halda, müəyyən əlamətlərin mövcudluğu zamanı cinayətdə iştirakçılıq yaranmış olur. İştirakçılıq zamanı cinayətkarlar öz səylərini birləşdirərək, çox vaxt öz aralarında rolları bölüşdürürlər. Bu, cinayətin törədilməsini asanlaşdırır, cinayətə daha böyük inamla və daha az risklə getməyə imkan yaradır ki, bu da cinayəti daha təhlükəli edir. Cinayət Məcəlləsinin 31-ci maddəsinə əsasən, iki və ya daha çox şəxsin qəsdən cinayət törətməkdə qəsdən iştirakı iştirakçılıq sayılır.

İki və daha çox şəxsin cinayətdə iştirakı bu şəxslərin cinayət məsuliyyətinə cəlb edilməsi üçün onların hamısının qanunla müəyyən edilmiş yaş həddinə çatmasını və həmçinin cinayət törədildiyi zaman bütün iştirakçıların anlaşıqlı olmasını nəzərdə tutur. Buna görə də anlaşıqlı şəxslərin və yaxud yetkinlik yaşına çatmayanların ictimai-təhlükəli əməli birgə törətməsi iştirakçılıq yaratmır.

İştirakçılıq – cinayətin törədilməsində iki və ya daha çox şəxsin birgə iştirakıdır. Cinayətdə birgə iştirakçılıq ümumi nəticənin əldə edilməsi üçün iştirakçıların hərəkətlərinin qarşılıqlı olaraq şərtləşdirilməsində özünü göstərir. Ancaq hərəkətlərin birgəliyi təkcə obyektiv deyil, həm də iştirakçılığın subyektiv əlamətlərini əks etdirməlidir. Subyektiv cəhətdən hərəkətlərin birgəliyi vahid psixoloji birliyə malik olan iştirakçıların mənafeələrinin üst-üstə düşməsi ilə şərtləşir.

İştirakçılıq yalnız qəsdən edilən cinayətlərdə mümkündür. Ehtiyatsızlıq üzündən törədilən cinayətlərdə isə iştirakçılıq istisna olunur. Buna görə də subyektiv cəhətdən o təkcə iştirakçılar arasında subyektiv əlaqənin olması ilə deyil, həm də şəxsin törətdiyi əmələ və onun nəticələrinə psixoloji münasibəti ilə müəyyən olunur. Yalnız, qəsdən cinayət törətməkdə qəsdən birgə iştirak, iştirakçılıq yaradır.

Azərbaycan Respublikasının qüvvədə olan Cinayət Məcəlləsində cinayətdə iştirakçılığın bir qrup şəxs, qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs, mütəşəkkil dəstə və cinayətkar birlik (cinayətkar təşkilat) formaları göstərilir.

Qabaqcadan razılaşmadan iki və ya daha çox icraçının birgə iştirakı ilə törədilən cinayət bir qrup şəxs tərəfindən törədilmiş cinayət hesab olunur. Bu, iştirakçılığın az yayılan və daha az təhlükəli olan formasıdır. İştirakçılığın bu forması razılaşmanın minimum dərəcəsi, yəni cinayət törədilməsi anına qədər iştirakçılar arasında əlbirliyin qeyri - mümkünlüyü ilə şərtlənir. Burada cinayətin bütün iştirakçıları cinayətin birlikdə icraçısı kimi çıxış edirlər və onların birləşməsi yalnız cinayətin törədilməsi zamanı mümkün olur. Bir qrup şəxs tərəfindən qabaqcadan razılaşmadan törədilən cinayətlərə zorlama və s. cinayətlər misal ola bilər.

Qabacadan razılaşmaqla iki və ya daha çox şəxsin birgə iştirakı ilə törədilən cinayət qabaqcadan əlbir olan bir qrup şəxs tərəfindən törədilmiş cinayət hesab olunur. Qabaqcadan razılaşmaqla yaranan iştirakçılıq, cinayətin obyektiv cəhətini təşkil edən hərəkətlərin, daha dəqiq desək, Cinayət Məcəlləsinin xüsusi hissəsinin maddələrində nəzərdə tutulan əməllərin icrasına qədər iştirakçılar arasında razılaşmanın mövcud olmasını nəzərdə tutur.

Bir və ya bir neçə cinayətin törədilməsi üçün qabaqcadan birləşmiş iki və ya daha çox şəxsdən ibarət olan sabit cinayətkar qrup tərəfindən törədilən cinayət mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilmiş cinayət hesab olunur.

Mütəşəkkil dəstə iştirakçıları arasında mütəşəkkilliyin yüksək dərəcəsi ilə xarakterizə olunur: rəhbərliyin mövcudluğu, cinayətin törədilməsi planının işlənilib hazırlanması, hazırlanmış planın

reallaşdırılması üzrə hərəkətlərin müəyyən edilməsi və vəzifələrin bölüşdürülməsi və s. Onun üçün peşəkarlıq və sabitlik xasdır: qayda üzrə, iştirakçılar bir deyil, bir sıra cinayətlərin törədilməsi məqsədilə birləşirlər. Son zamanlar respublikamızın iqtisadi və təsərrüfat həyatında baş verən cinayətlərin çox hissəsinin məhz mütəşəkkil dəstə tərəfindən törədilməsinə daha çox təsadüf edilir. Buna görə də qüvvədə olan cinayət qanunvericiliyində o, məsuliyyəti ağırlaşdıran hal kimi nəzərdə tutulmuşdur.

İştirakçılığın yuxarıda göstərilən formaları içərisində bəlkə də ən təhlükəlisi cinayətkar birlik hesab olunur. Cinayətkar birlik, yaxud cinayətkar təşkilat dedikdə, ağır və ya xüsusilə ağır cinayətlərin törədilməsi məqsədi ilə sabit mütəşəkkil cinayətkar qrupun yaradılması və ya eyni məqsədlərlə iki və ya daha çox mütəşəkkil cinayətkar qrupun sabit birliyi başa düşülür. Cinayətkar birliyin sabitliyi və mütəşəkilliyi, bu birliyin üzvləri arasında uzun müddətli və yaxud daimi əlaqələrin mövcudluğunu, həmçinin cinayətə hazırlıq və cinayətin törədilməsinin spesifik metodlarını əks etdirir. Cinayətkar birliyin yaradılmasına narkobiznes, terrorçuluq və s. bu kimi cinayətlərdə xüsusilə daha çox rast gəlinir. Cinayətkar birliyin təşkil edilməsi və onda iştirak, cinayət məsuliyyətinə səbəb olur və qanunvericilik tərəfindən ciddi surətdə cəzalandırılır.

Cinayət Məcəlləsinin 32-ci maddəsində cinayətdə iştirakın xarakterindən asılı olaraq iştirakçılığın - icraçı, təşkilatçı, təhrikçi və köməkçi kimi növləri fərqləndirilir.

Cinayəti bilavasitə törətmiş və ya başqa şəxslərlə birlikdə onun törədilməsində bilavasitə iştirak etmiş şəxs (birgə icraçılıq), eləcə də Cinayət Qanunu ilə nəzərdə tutulmuş hallarda cinayət məsuliyyətinə cəlb edilə bilməyən şəxslərdən istifadə etməklə cinayəti törətmiş şəxs icraçı sayılır.

Cinayətin törədilməsini təşkil etmiş və ya həmin cinayətin törədilməsinə rəhbərlik etmiş, eləcə də mütəşəkkil dəstə və ya cinayətkar birlik (cinayətkar təşkilat) yaratmış və ya bunlara rəhbərlik etmiş şəxs cinayətin təşkilatçısı sayılır.

Ələ alma, sövdələşmə, hədə-qorxu gəlmə və ya digər üsullarla başqa şəxsi cinayət törətməyə sövq edən şəxs təhrikçi sayılır.

Cinayətin törədilməsinə məsləhətləri, göstərişləri və məlumatları ilə, cinayət törədilməsi üçün alət və ya vasitələr vermək və ya maneələri aradan qaldırmaqla yardım etmiş şəxs, habelə cinayət törətmiş şəxsi, cinayət alətlərini və ya vasitələrini, cinayətin izlərini, yaxud cinayət yolu ilə əldə edilmiş alətləri gizlətməyi, belə alətləri almağı və yaxud satmağı qabaqcadan vəd etmiş şəxs köməkçi sayılır.

Cinayətin iştirakçılarının məsuliyyəti onların hər birinin cinayətin törədilməsində faktiki iştirakının xarakterindən və dərəcəsindən asılı olaraq müəyyən edilir.

7. Cəzanın anlayışı və məqsədi

Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 41.1-ci maddəsində cəzanın anlayışı verilmişdir. Həmin maddəyə əsasən, cəza məhkəmə hökmü ilə təyin edilən cinayət - hüquqi xarakterli tədbirdir. Cəza cinayət törətməkdə təqsirli hesab edilən şəxsə tətbiq olunur və həmin şəxs barəsində Cinayət Qanunu ilə müəyyən edilən məhrumiyyətlər yaradılmasından və ya onun hüquq və azadlıqlarının məhdudlaşdırılmasından ibarətdir.

Cəza, digər dövlət məcburiyyəti tədbirlərindən (inzibati, mülki-hüquqi) aşağıdakı mühüm əlamətləri ilə fərqlənir:

- 1) Cəza, yalnız cinayət qanunu ilə müəyyən olunur.
- 2) Cəza, cinayət qanununa uyğun olaraq yalnız məhkəmənin ittiham hökmünə əsasən tətbiq olunur.
- 3) Digər inzibati, intizam, mülki - hüquqi sanksiyalar ayrıca hakimiyyət, idarəetmə orqanları və yaxud vəzifəli şəxsin adından tətbiq edildiyi halda, cəza yalnız dövlət adından məhkəmə tərəfindən tətbiq olunur. Bu, cəzaya ictimai xarakter verir.
- 4) Cəza törədilən cinayətə görə tənbehtir.
- 5) Cəza məhkumluq yaradır; digər dövlət məcburiyyəti tədbirləri belə nəticələr əmələ gətirmir.

6) Cəza, törədilən cinayətin hüquqi nəticəsidir.

Öz məzmununa görə cəza çox sərt olmaqla, təqsirli şəxsin hüquqlarının iri miqyasda məhdudlaşdırılmasında ifadə olunur. Onun mahiyyəti cinayət törətmiş şəxslərin mənəvi, siyasi, fiziki və əmlak xarakterli məhrumiyyətlərə məruz qoymaqla, onları tənbeh etməkdən ibarətdir. Tənbehsiz cəza öz mənasını itirmiş olardı və cinayətkarlıqla mübarizədə məcbur etmə vasitəsi hesab olunmazdı.

Cəzanın məqsədi Cinayət Məcəlləsinin 41.2.- ci maddəsinə müvafiq olaraq, cəza sosial ədalətin bərpası, məhkumun islah edilməsi və həm məhkumlar, həm də başqa şəxslər tərəfindən yeni cinayətlərin törədilməsinin qarşısının almaq məqsədi ilə tətbiq edilir.

Cəza törədilmiş cinayətə görə yalnız tənbeh deyildir, o, məhkumu əməyə düzgün münasibət, qanunlara dəqiq riayət, ümumyaşayış qaydalarına hörmət ruhunda islah və yenidən tərbiyə etmək məqsədi daşıyır. Cəza insan ləyaqətini alçaltma və yaxud fiziki əzab vermə məqsədi daşımır.

Cəzanın mahiyyəti islah etmə və yenidən tərbiyə etmək anlayışları ilə sıx əlaqədə, olmaqla, cinayətkarın şüurunda neqativ əhəmiyyətli oriyentasiyanı (səmti) dəyişmək və onu hüququn tələblərinə riayət etməyə məcbur etmək istiqamətində dövlətin səylərini əks etdirir.

Cinayət hüquq nəzəriyyəsində cəzanın xüsusi və ümumi xəbərdarlıq məqsədi fərqləndirilir.

Xüsusi xəbərdarlıq cinayətkara göstərilən elə təsir vasitəsidir ki, onun nəticəsində cinayətkar gələcəkdə yeni cinayətlər törətmir.

Ümumi xəbərdarlıq - ictimai cəhətdən möhkəm olmayan (qeyri-sabit olan) şəxsləri cinayətkar əməllərdən saxlamaq məqsədi ilə göstərilən cəza təsiridir.

8. Cəzanın sistemi və növləri

Cəzanın sistemi - cinayət törədilməsində təqsirli sayılan şəxslərə tətbiq olunan, məhkəmələr üçün məcburi olan, ağırlığından asılı olaraq qanunla müəyyən edilən qaydada düzülmüş cəza növlərinin qəti siyahısıdır.

Cinayət Məcəlləsinin 42 - cinayət maddəsinə əsasən cəzanın növləri aşağıdakılardır:

1. cərimə
2. nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə;
3. müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə;
4. ictimai işlər;
5. xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə;
6. islah işləri;
7. hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma;
8. əmlak müsadirəsi;
9. Azərbaycan Respublikasının hüdudlarından kənara məcburi çıxarma;
10. Azadlığın məhdudlaşdırılması;
11. İntizam xarakterli hərbi hissədə saxlama;
12. Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə;
13. Ömürlük azadlıqdan məhrum etmə.

Cinayət qanunvericiliyində nəzərdə tutulan bütün bu cəza növləri üç qrupa bölünür: əsas cəzalar; əlavə cəzalar; əsas və əlavə cəza - cəzalar.

Yalnız əsas cəza kimi tətbiq edilən cəzalara - ictimai işlər, islah işləri, hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma; intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama, azadlığın məhdudlaşdırılması, müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə və ömürlük azadlıqdan məhrum etmə kimi cəza növləri aiddir. Bunlar, müstəqil tətbiq edilən, hər hansı bir cəza növünə qoşula bilməyən cəzalardır.

Müstəqil tətbiq edilə bilməyən, yalnız əsas cəzalara qoşulan cəzalar əlavə cəzalar hesab olunur. Cəzanın məqsədinin təmin edilməsində köməkçi xarakter daşıyan bu cəza növlərinə - xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə, nəqliyyat vasitələrini

idarəetmə hüququndan məhrum etmə, əmlak müsadirəsi və Azərbaycan Respublikasının hüddurlarından kənara məcburi çıxarma kimi cəzalar aiddir.

Cərimə, müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə cəza növləri isə, həm əsas, həm də əlavə cəza kimi tətbiq edilir.

Cinayət Məcəlləsinin 44-57-ci maddələrində ayrı - ayrılıqda bu cəza növlərindən bəhs olunur.

1. Cərimə cinayət qanunu (Cinayət Məcəlləsi) ilə müəyyən edilmiş hallarda və məbləğdə məhkəmə tərəfindən təyin edilən pul tənbehidir. O həm əsas, həm də əlavə cəza kimi tətbiq edilən cəza növüdür.

Cərimə törədilmiş cinayətin ağırlığı və məhkumun əmlak vəziyyəti nəzərə alınmaqla Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyi ilə müəyyən olunmuş minimum əmək haqqı məbləğinin yüz mislindən beş min mislinədək miqdarda müəyyən olunur.

Cəriməni ödəməkdən boyun qaçıran şəxslərə bu cəza növü ictimai işlər, islah işləri və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz oluna bilər.

2. Nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə cəza növü Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddəsi ilə nəzərdə tutulmuş hallarda, cinayətin xarakteri, təqsirkar şəxsin şəxsiyyəti və cinayətin digər halları nəzərə alınmaqla bir ildən beş ilədək müddətə təyin edilə bilər. Nəqliyyat vasitəsini idarəetmə hüququndan məhrum etmə cəzası məhkəmələr tərəfindən yalnız əlavə cəza kimi tətbiq edilir.
3. Müəyyən vəzifə tutma və ya müəyyən fəaliyyətlə məşğul olma hüququndan məhrum etmə dövlət orqanlarında, yerli özünü idarə orqanlarında konkret vəzifə tutmağın və ya konkret peşə və ya digər fəaliyyətlə məşğul olmağın qadağan edilməsindən ibarətdir. Bu cəza növü əsas cəza kimi bir ildən beş ilədək müddətə, əlavə cəza kimi isə bir ildən üç ilədək müddətə təyin edilir.
4. İctimai işlər məhkumun əsas işindən və ya təhsilindən asudə vaxtlarında haqqı ödənilmədən cəmiyyətin xeyrinə ictimai faydalı işlər yerinə yetirməsindən ibarətdir. Belə işlərin növləri müvafiq icra hakimiyyəti orqanı tərəfindən müəyyən edilir.

İctimai işlər altmış saatdan iki yüz qırx saatadək müddətə müəyyən edilir və gün ərzində saatdan çox ola bilməz. Şəxs həmin işlərin yerinə yetirilməsindən qərəzli boyun qaçırdıqda, ictimai işlər azadlığın məhdudlaşdırılması və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası ilə əvəz edilir.

İctimai işlər birinci və ikinci qrup əlillərə, hamilə qadınlara, himayəsində səkkiz yaşınadək uşağı olan qadınlara, pensiya yaşına çatmış qadın və kişilərə, hərbi xidmətə çağırış üzrə müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara tətbiq oluna bilməz.

Qanunvericiliyə əsasən, ictimai işlər yalnız əsas cəza kimi tətbiq edilir.

5. Cinayət Məcəlləsinin 48-ci maddəsinə müvafiq olaraq, ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətmiş şəxsin məhkum olunması zamanı məhkəmə cinayətin xarakterini, təqsirkarın şəxsiyyətini və işin digər hallarını nəzərə olaraq onun xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum edilməsinin zəruriliyi nəticəsinə gəldikdə, bu barədə xüsusi _____ və _____ ya hərbi rütbəni, fəxri adı və dövlət təltifini vermiş orqana müvafiq təqdimat göndərir.

Bu cəzanın xüsusiyyəti məhkuma mənəvi təsir göstərmək və onu hərbi, xüsusi rütbə və fəxri adların sahibi olan şəxslər üçün təyin edilmiş mümkün imtiyaz və üstünlüklərdən məhrum etməkdə təzahür edir.

Xüsusi və ya hərbi rütbədən, fəxri addan və dövlət təltifindən məhrum etmə cəzası yalnız əlavə cəza kimi tətbiq edilir.

6. İslah işləri əsas cəza növü olmaqla iki aydan iki ilədək müddətə təyin edilir və həmin cəza məhkumun iş yeri üzrə çəkilir.

İslah işlərinə məhkum olmuş şəxsin qazancından dövlət nəfinə beş faizdən iyirmi faizədək məbləğdə pul tutulur. Şəxsin cəzanı çəkmədən qəsdən boyun qaçırması, məhkəmə tərəfindən ona

digər cəza növlərinin - azadlığın məhdudlaşdırılması və ya müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə kimi cəzaların tətbiqinə səbəb olur.

7. Hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma məhkəmə tərəfindən yalnız əsas cəza kimi, tətbiq edilir. Hərbi xidmət üzrə məhdudlaşdırma kontrakt (bağlaşma) əsasında hərbi xidmət keçən və hərbi xidmət əleyhinə cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş hərbi qulluqçulara Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş hallarda, habelə kontrakt (bağlaşma) əsasında hərbi xidmət keçən və başqa cinayət törətməyə görə məhkum olunmuş hərbi qulluqçulara Cinayət Məcəlləsinin Xüsusi hissəsinin müvafiq maddələrində nəzərdə tutulmuş islah işləri əvəzinə iki aydan iki ilədək müddətə tətbiq edilir. Bu cəza növünə məhkum olunmuş şəxsin qazancından dövlət nəfinə beş faizdən iyirmi faizədək məbləğdə pul tutulur.
8. Əmlak müsadirəsi yalnız əlavə cəza kimi tətbiq edilməklə məhkumun cinayət törədərkən istifadə etdiyi alət və vasitələrin, habelə cinayət yolu ilə əldə etdiyi əmlakın məcburi qaydada və əvəzsiz olaraq dövlət nəfinə alınmasından ibarətdir. Məhkum və onun himayəsindəki şəxslər üçün zəruri olan və cəzaların icrası haqqında qanunvericiliklə müəyyən edilən əmlak müsadirə edilə bilməz.

Əmlak müsadirəsi yalnız qanunda nəzərdə tutulmuş hallarda təyin olunur.

9. Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma əcnəbilərə, onlar ağır və ya xüsusilə ağır cinayət törətdiklərinə görə təyin olunmuş əsas cəza növünü çəkdiədən sonra, törədilmiş cinayətin xarakteri və ictimai təhlükəlilik dərəcəsi, təqsirkarın şəxsiyyəti, o cümlədən cəzanı yüngülləşdirən və ağırlaşdırən hallar, habelə təyin olunmuş cəzanın şəxsin islah olunmasına və onun ailəsinin həyat şəraitinə təsiri nəzərə alınmaqla tətbiq edilə bilər.

Cinayət Məcəlləmin 52.2.-ci maddəsinə əsasən, Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəza növü aşağıdakı şəxslərə şamil edilmir:

- 1) barəsində ittiham hökmü qanuni qüvvəyə minənədək beş il Azərbaycan Respublikasının ərazisində daimi yaşayan şəxslərə;
- 2) barəsində ittiham hökmü qanuni qüvvəyə minənədək Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı ilə nikahda olan şəxslərə;
- 3) Azərbaycan Respublikasında doğulmuş şəxslərə;
- 4) valideynlərindən biri Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı olan şəxslərə;
- 5) qaçqın statusuna malik olan və ya Azərbaycan Respublikası tərəfindən siyasi sığınacaq verilmiş şəxslərə;
- 6) himayəsində, yetkinlik yaşına çatmayan uşağı, habelə fəaliyyət qabiliyyəti olmayan və ya I və II qrup əlili olan şəxslərə;
- 7) məcburi çıxarıldığı zaman gedəcəyi ölkədə işgəncəyə və ya təqibə məruz qala biləcəyinə ciddi əsaslar olduğu ehtimal edilən şəxslərə.

Azərbaycan Respublikasının hüduqlarından kənara məcburi çıxarma cəza növü yalnız əlavə cəza kimi tətbiq edilir.

10. Azadlığın məhdudlaşdırılması əsas növü olmaqla, ittiham hökmü çıxarılanədək on səkkiz yaşı tamam olmuş məhkumların cəmiyyətdən təcrid olunmadan, lakin nəzarət altında xüsusi müəssisələrdə saxlanılmasından ibarətdir.

Azadlığın məhdudlaşdırılması məhkumluğu olmayan və qəsdən cinayət törətməyə görə bir ildən üç ilədək müddətə, ehtiyatsızlıqdan cinayət törətməyə görə məhkum edilən şəxslərə isə bir ildən beş ilədək müddətə təyin edilir. Qanunvericiliyə əsasən bir sıra şəxslərə - birinci və ikinci qrup əlillərə, hamilə qadınlara və ya səkkiz yaşınadək uşağı olan qadınlara, qocalığa görə pensiya yaşına çatmış qadın və kişilərə, habelə müddətli həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara bu cəza növü tətbiq edilə bilməz.

11. Cinayət qanunvericiliyində intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama əsas cəza növü kimi nəzərdə tutulmuşdur. İntizam xarakterli hərbi hissədə saxlama növündə cəza 3 aydan 2

ilədək müddətə həqiqi hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara, həmçinin kontrakt (bağlaşma) əsasında sırası və gizir vəzifələrində hərbi xidmətdə olan hərbi qulluqçulara tətbiq edilir, bir şərtlə ki, onlar hökm çıxarılanadək qanunla müəyyən edilmiş xidmət müddətini başa vurmamış olsunlar.

Bu cəza növünün hüquqi mahiyyəti, məhkumun müəyyən müddətə məcburi olaraq intizam xarakterli hərbi hissəyə göndərilməsindən və orada islah edilməsindən ibarətdir.

Azadlıqdan məhrum etmə cəzası intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzası ilə əvəz edildikdə, azadlıqdan məhrum etmə cəzasının müddəti intizam xarakterli hərbi hissədə saxlama cəzasının müddətinə günə gün hesabı ilə hesablanır.

12. Cinayət Məcəlləsinin 55-ci maddəsində əsas cəza növü kimi müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzasından bəhs olunur.

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə məhkumun koloniya - məntəqəyə, ümumi, ciddi və xüsusi rejimli islah koloniyasına və ya həbsxanaya yerləşdirilməsi yolu ilə onun cəmiyyətdən təcrid olunmasından ibarətdir.

Müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə cəzası üç aydan on beş ilədək müddətə müəyyən edilir. Lakin cinayətlərin məcmusu üzrə cəza təyin edilərkən azadlıqdan məhrum etmə müddətinin qismən və ya tamamilə toplandığı hallarda, azadlıqdan məhrum etmənin yuxarı həddi on beş ildən, hökmlərin məcmusu üzrə isə iyirmi ildən artıq ola bilməz.

13. Azərbaycan Respublikası ölüm cəzasının ləğv olunması ilə əlaqədar 10 fevral 1998-ci il tarixli qanunu qəbul etməklə beynəlxalq aləmdə özünün demokratik, dünyəvi və hüquqi dövlət olduğunu bir daha sübut etdi.

Əsas cəza növü kimi ömürlük azadlıqdan məhrum etmə də məhz bu qanunla respublikamızın cinayət qanunvericiliyinə daxil edildi.

Qanunvericilik yalnız sülh və bəşəriyyət əleyhinə, müharibə cinayətləri ilə əlaqədar, şəxsiyyət və dövlət hakimiyyəti əleyhinə törədilmiş xüsusilə ağır cinayətlərə görə bu cəza növünün tətbiqinə yol verir. Lakin qanunvericilik burada da humanizm prinsipindən çıxış edərək ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəzasını müəyyən kateqoriya şəxslərə - qadınlara, cinayət törədərkən on səkkiz yaşı tamam olmayanlara, habelə hökm çıxarılanadək altmış beş yaşına çatmış kişilərə tətbiqini qadağan edir.

Məhkəmə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə növündə cəza çəkən məhkumun azadlıqdan məhrum etmənin ən azı iyirmi beş ilini həqiqətən cəkdiyini, həmçinin onun bu cəzanı cəkdiyi müddətə qəsdən cinayət törətmədiyini nəzərə alaraq və məhkumun həmin cəzanı çəkməsinə daha lüzum olmadığı qənaətinə gələrsə, ömürlük azadlıqdan məhrum etmə cəza növünü müəyyən müddətə azadlıqdan məhrum etmə ilə əvəz edə və ya onu bu cəzadan şərti olaraq vaxtından əvvəl azad edə bilər.

MÖVZU 8: İNZİBATİ HÜQUQUN ƏSASLARI

P L A N

1. **İnzibati hüququn anlayışı, predmeti və metodu**
2. **İnzibati hüququn mənbəyi və sistemi**
3. **İnzibati hüquq münasibətləri və onların subyektləri**
4. **Fiziki şəxslər inzibati hüquq münasibətlərinin subyekti kimi**
5. **İnzibati məsuliyyət. İnzibati xəta və onun tərkibi**
6. **İnzibati tənbeh və onun növləri**

İnzibati hüququn anlayışı, predmeti, metodu. Hakimiyyətin bölgüsü prinsipinə görə icra hakimiyyəti dövlət hakimiyyətinin üç əsas sahəsindən (qolundan) biridir. İcra hakimiyyətinin səlahiyyətlərini dövlət orqanları həyata keçirir. Söhbət prezidentdən, Nazirlər Kabinetindən, nazirliklərdən və digər dövlət hakimiyyət orqanlarından gedir. Bu orqanlar hər şeydən əvvəl, dövlət idarəcilik (idarəetmə) fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Dövlət idarəçiliyinin obyektində iqtisadiyyat, elm, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, müdafiə, vətəndaşların hüquqlarının qorunması, hüquq qaydası və digər məsələlər çıxış edir. Həmin orqanlar bu məsələlər üzrə dövlət idarəçiliyini həyata keçirirlər. Onlar bununla icra fəaliyyəti ilə məşğul olurlar. Bələ ki, göstərilən orqanlar qanunları icra edir, onların göstərişlərini həyata keçirirlər. Digər tərəfdən icra hakimiyyətini həyata keçirən orqanlar sərəncam vermək fəaliyyəti ilə də məşğul olurlar. Onlar özündən aşağı olan dövlət orqanları üçün məcburi sərəncamlar verirlər.

Dövlət icra hakimiyyət orqanlarının idarəcilik, icra və sərəncam fəaliyyətinin həyata keçirilməsi, bir sözlə, icra hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prosesində müəyyən növ ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər hüquq normaları ilə nizama salınır. Həmin normaların sistemi və macmusu inzibati hüquq adlanır.

İnzibati hüquq dedikdə, icra hakimiyyət orqanlarının təşkili, habelə bu orqanların idarəcilik, icra və sərəncam fəaliyyəti prosesində əmələ gələn ictimai münasibətləri tənzimləyən hüquq normalarının sistemi başa düşülür.

İnzibati hüquq dövlət idarəetməsi (idarəçiliyi) sahəsində yaranan münasibətləri

tənzimləyən hüquq normalarının sistemi deməkdir. Buna görə onu bəzən «idarəetmə hüququ» və ya «idarəçilik hüququ» da adlandırırlar.

İcra hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prosesində müəyyən ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Məhz bu münasibətlər inzibati hüququn predmetini təşkil edir. Həmin münasibətlər həm icra hakimiyyəti orqanlarının öz aralarında (yuxarı və aşağı orqanlar arasında), həm də bu orqanlarla vətəndaşlar arasında yaranır. İnzibati hüququn predmetini dövlət idarəetməsi (idarəçiliyi) sahəsində əmələ gələn münasibətlər təşkil edir. Onlar hakimiyyət-təbəçilik münasibətləridir. Gösterilən münasibətlərin bir tərəfində hökmən və mütləq icra hakimiyyət orqanı (vəzifəli şəxs) çıxış edir.

İnzibati hüququn metoduna gəldikdə isə qeyd etmək lazımdır ki, hakimiyyət təsiri (hakimiyyət və təbəçilik) bu hüquq sahəsində əsas metod sayılır. Bu metodun mahiyyəti idarə olunan subyektlərin iradəsinə və davranışına hakimiyyət tərəfindən təsir göstərilməsindən ibarətdir. Belə halda həmin subyektlər idarə edən subyektin sərəncamını şərtsiz yerinə yetirirlər.

İnzibati hüquqda həm də məcburetmə metodundan istifadə olunur. Bu metodun mahiyyəti inzibati hüquq pozuntusuna (inzibati xəyata) görə inzibati məsuliyyət tədbirinin tətbiq edilməsindən ibarətdir.

İnzibati hüququn mənbəyi və sistemi. İcra hakimiyyəti orqanlarının təşkili və fəaliyyəti prosesində yaranan ictimai münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənir və qaydaya salınır. Həmin normalar inzibati hüquq normaları adlanır. Bu normalar zahirən rəsmi dövlət sənədlərində (məsələn, prezident fərmanlarında, ayrı-ayrı qanunlarda və s.) ifadə olunur. Göstərilən sənədlərə inzibati hüququn mənbəyi deyilir.

İnzibati hüququn əsas mənbəyi Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hesab edilir. Konstitusiya icra hakimiyyətinin səlahiyyət və funksiyalarını müəyyən edir.

Azərbaycan Respublikasının qanunları inzibati hüququn mühüm mənbə növlərindən biridir. Söhbət dövlət idarəçiliyinin (idarəetməsinin) əsas sahələri barədə (təhsil haqqında, əhəlinin sağlamlığı barədə, idman barədə, polis barədə, daxili qoşunlar barədə, müdafiə barədə və s.) qəbul edilən qanunlardan gedir. Bu qanunlar dövlət idarəçiliyinin müxtəlif sahələrində əmələ gələn münasibətləri tənzimləyir, dövlət mexanizmində icra hakimiyyət orqanlarının yerini müəyyənləşdirir.

Prezident fərmanları inzibati hüququn mənbəyi sayılır. Prezident fərmanları ilə köhnə dövlət orqanları ləğv edilir və onların yerinə yeni dövlət orqanları yaradılır, bu orqanların funksiyaları müəyyənləşdirilir. Prezident mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının rəhbərlərini – nazirləri, habelə yerli (rayon, şəhər) icra hakimiyyəti başçılarını vəzifəyə təyin edir. Prezident nazirliklərin (məsələn, Nəqliyyat Nazirliyinin, Maliyyə Nazirliyinin və s.) əsasnamələrini təsdiq edir.

Nazirlər Kabinetinin qərarları ayrı-ayrı dövlət orqanlarının fəaliyyətini tənzimləyir, onların səlahiyyətlərini müəyyən edir. Məsələn, Nazirlər Kabinetinin müvafiq qərarları ilə Azərbaycan Dövlət Dəmir Yolunun, Bakı Beynəlxalq Ticarət Limanının, Xəzər Gəmicilik İdarəsinin, «Azal» Dövlət Konserninin və s. əsasnamələri təsdiq edilmişdir.

Mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının (nazirliklərin və dövlət komitələrinin) normativ aktları (təlimat, əmr və s.) inzibati hüququn mənbəyidir. Bu aktlar qanunların, prezident fərmanlarının və Nazirlər Kabinetinin qərarlarının icrası qaydasını müəyyənləşdirir.

Bələdiyyələrin (yerli özünüidarəetmə orqanlarının) normativ xarakterli aktları inzibati hüququn mənbəyi hesab edilir. Bu aktlar yerli əhəmiyyətli məsələlərin (yerli əhəmiyyətli iqtisadi, sosial, ekoloji və digər məsələlərin) həll olunması üçün qəbul edilir.

Yerli icra hakimiyyət orqanlarının normativ xarakterli aktları inzibati hüququn mənbəyi hesab edilir. Söhbət rayon (şəhər) icra hakimiyyəti başçılarının verdikləri sərəncamdan gedir. Bu sərəncamlar iqtisadiyyatın, sosial və mədəni sahələrin inkişafının təmin edilməsinə yönəlir.

İnzibati hüququn mənbələri arasında məcəllələşdirilmiş aktlar mühüm yer tutur. Söhbət hər şeydən əvvəl, Azərbaycan Respublikasının İnzibati Xətalər Məcəlləsindən gedir. Bu məcəllə 2000-ci il sentyabrın 1-dən qüvvəyə minmişdir. Məcəllələşdirilmiş aktlar içərisində Azərbaycan Respublikası Vergi Məcəlləsi vacib rola malikdir. Bu məcəllə 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

İnzibati hüququn sistemi iki hissədən ibarətdir: ümumi hissədən; xüsusi hissədən. **Ümumi hissə** odur ki, bu hissəyə daxil olan inzibati hüquq normaları dövlət idarəetməsinin (idareçiliyinin) bütün sahələrini nizamlayır. Ümumi hissənin normaları inzibati hüququn subyektlərini, dövlət idarəetmə prinsiplərini, icra hakimiyyəti orqanlarının sistemini və bu orqanların fəaliyyətinin forma və metodlarını və ümumi xarakterli digər məsələləri müəyyən edir.

Xüsusi hissə odur ki, bu hissəyə daxil olan inzibati hüquq normaları ayrı-ayrı idarəetmə sahələrindəki ictimai münasibətləri tənzimləyir. Bu münasibətlərə daxildir: maliyyə idarəetməsi sahəsində münasibətlər; gömrük idarəetməsi sahəsində münasibətlər; vergi idarəetməsi sahəsində münasibətlər; səhiyyə idarəetməsi sahəsində münasibətlər; təhsil idarəetməsi sahəsində münasibətlər; mədəniyyət idarəetməsi sahəsində münasibətlər; müdafiə və milli təhlükəsizlik idarəetməsi sahəsində münasibətlər və s.

İnzibati hüquq münasibətləri və onların subyektləri. İcra hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti prosesində, ayrı-ayrı dövlət idarəetmə sahələrində müxtəlif ictimai münasibətlər əmələ gəlir. Bu münasibətlər yuxarı dövlət idarəetmə (icra) orqanları ilə aşağı dövlət idarəetmə orqanları arasında, habelə həmin orqanlarla təşkilat və vətəndaşlar arasında yarana bilər. Həmin münasibətlər hüquq normaları ilə tənzimlənərək inzibati hüquq münasibətləri formasını alır.

İnzibati hüquq münasibətləri dedikdə, icra hakimiyyəti orqanlarının fəaliyyəti prosesində, dövlət idarəetmə sahələrində yaranan və hüquq normaları ilə tənzimlənən ictimai münasibətlər başa düşülür.

İnzibati hüquq münasibəti hüquq münasibətinin bir növüdür. Buna görə də o, öz daxili quruluşuna (strukturuna) görə üç elementdən (tərkib hissəsindən) ibarətdir.

Məzmun inzibati hüquq münasibətinin elementlərindən biridir, inzibati hüquq münasibətinin məzmunu dedikdə, subyektlərin hüquq və vəzifələri başa düşülür. Subyektlər qarşılıqlı olaraq hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar. Məhz qarşılıqlı hüquq və vəzifələrin olması dövlət idarəetmə prosesinin qurulmasına imkan verir.

Obyekt inzibati hüquq münasibətinin elementlərindən biridir, inzibati hüquq münasibətinin obyekt rolunda icra hakimiyyət orqanlarının fəaliyyəti və onların davranışı çıxış edir. Məhz həmin fəaliyyət və davranışla bağlı olaraq inzibati hüquq münasibəti əmələ gəlir.

Subyektlər inzibati hüquq münasibətinin elementləri sırasına daxildir. İnzibati hüquq münasibətinin subyektləri dedikdə, həmin münasibətdə çıxış edən iştirakçılar başa düşülür. Onlar hüquqlara malik olub, vəzifələr daşıyırlar.

İcra hakimiyyəti (dövlət idarəetmə) orqanı inzibati hüquq münasibətinin məcburi və labüd subyektidir. Bu, o deməkdir ki, inzibati hüquq münasibətinin tərəflərindən biri hökmən

və mütləq icra hakimiyyət orqanı olmalıdır. Vətəndaş və təşkilatlar bu və ya digər məsələni həll etmək üçün məhz həmin orqana müraciət edirlər. Məsələn, müvafiq qurumu dövlət qeydiyyatına götürmək üçün təsisçi (vətəndaş) dövlət orqanına (Ədliyyə Nazirliyinə) müraciət edir. Bu zaman inzibati hüquq münasibətinin bir tərəfində icra hakimiyyət orqanı çıxış edir. Vətəndaşın nikaha daxil olması qeydiyyata alınan hallarda da yaranan inzibati hüquq münasibətinin bir tərəfində icra hakimiyyəti orqanı iştirak edir. Vətəndaş pensiya almaq üçün müraciət edəndə də belə vəziyyət yaranır.

İnzibati hüquq münasibəti subyektlərinin dairəsi kifayət qədər genişdir. Onlara aiddir.

- icra hakimiyyət orqanları;
- fiziki şəxslər;
- müəssisə, təşkilat, idarə və ictimai birliklər.

İcra hakimiyyəti orqanları inzibati hüquq münasibətlərinin əsas və başlıca subyekti hesab olunur. İcra hakimiyyəti orqanları dedikdə, dövlət idarəetmə orqanları başa düşülür. Bu orqanlar dövlət idarəetməsi sahəsində fəaliyyət göstərir.

Dövlət idarəetməsi dedikdə, dövlət orqanlarının icra və sərəncam fəaliyyəti başa düşülür. Onun əsas təyinatı qanunları və digər qanunvericilik aktlarını icra etməkdən, yeni həyata keçirməkdən ibarətdir. Dövlət idarəetməsi dövlət işlərinin idarə edilməsinin başlıca sahəsidir. Onu dövlət idarəetmə orqanları həyata keçirir.

Dövlət idarəetmə orqanları zahirən icra hakimiyyətini təmsil edir. İcra hakimiyyəti məhz bu orqanların vasitə və köməyi ilə həyata keçirilir. Buna görə dövlət idarəetmə orqanlarını həm də icra hakimiyyət orqanları adlandırırlar. Onlar eynimənalı (sinonim) anlayışlardır. Digər tərəfdən dövlət idarəetmə orqanlarının əsas və başlıca funksiyası qanunları və digər qanunvericilik aktlarını (məsələn, prezident fərmanlarını, Nazirlər Kabinetinin qərarlarını və s.) icra etməkdən ibarətdir.

Dövlət idarəetmə orqanları (icra hakimiyyəti orqanları) müəyyən sistem halında birləşməsidir. Həmin sistemə aiddir:

- prezident;
- Nazirlər Kabineti;
- mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları;
- yerli icra hakimiyyəti orqanları.

Prezident dövlət idarəetmə (icra hakimiyyəti) orqanlarına rəhbərlik edir. O, icra

hakimiyyətinin başçısıdır. İcra hakimiyyəti prezidentə mənsubdur. Prezident, icra hakimiyyəti sahəsində vacib və mühüm səlahiyyətlərə malikdir.

Nazirlər Kabineti icra hakimiyyətini həyata keçirir, dövlət idarəetmə orqanları sisteminə daxil olan orqanların fəaliyyətinin əlaqələndirilməsini təmin edir, həmin orqanların fəaliyyətini birləşdirir, istiqamətləndirir və yoxlayır. Nazirlər Kabineti onun tabeliyində olan icra hakimiyyəti orqanlarına rəhbərliyi həyata keçirir, onların fəaliyyətinə nəzarət edir.

Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası iqtisadi və sosial inkişafın müxtəlif sahələrində Nazirlər Kabinetinin əsas səlahiyyətlərini müəyyən edir.

Mərkəzi icra hakimiyyət orqanları dedikdə, nazirliklər, dövlət komitələri, baş idarələr və digər qurumlar başa düşülür. Bu orqanlar prezidentin fərmanı ilə yaradılır, yenidən təşkil olunur və ləğv edilir. Məsələn, prezidentin fərmanı ilə İqtisadi İnkişaf Nazirliyi, Nəqliyyat Nazirliyi, Ekologiya və Təbii Sərvətlər Nazirliyi, Fövqəladə Hallar Nazirliyi və s. kimi yeni nazirliklər yaranmışdır. Prezident mərkəzi icra hakimiyyət orqanlarının sisteminin (strukturunun) təkmilləşdirilməsi və qaydaya salınması üçün vaxtaşırı fərmanlar verir.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları içərisində güc strukturları (nazirlikləri) xüsusi rola malikdir. Söhbət Müdafiə Nazirliyindən, Daxili İşlər Nazirliyindən və Milli Təhlükəsizlik Nazirliyindən gedir. Bu nazirliklər icra hakimiyyətinə xüsusi güc verir.

Mərkəzi icra hakimiyyəti orqanları özlərinin əsasnamələri əsasında fəaliyyət göstərir. Əsasnamə onların həyata keçirdikləri fəaliyyətin hüquqi əsasını təşkil edir. Bu hüquqi sənəddə mərkəzi icra hakimiyyəti orqanlarının səlahiyyət və funksiyaları göstərilir, onların hüquqi statusu müəyyənləşdirilir.

Yerli icra hakimiyyəti orqanları icra hakimiyyəti orqanlarının (dövlət idarəetmə orqanlarının) vahid sisteminə daxil olan odandır. Yerli icra hakimiyyəti orqanları dedikdə, icra hakimiyyəti başçıları başa düşülür. Yerli icra hakimiyyəti başçıları yerlərdə icra hakimiyyətini həyata keçirirlər. Onları vəzifəyə prezident təyin və azad edir. Yerli icra hakimiyyəti başçıları dövlət idarəetməsini yerlərdə həyata keçirən əsas orqandır. Onların fəaliyyətinin hüquqi əsasını «Yerli icra hakimiyyətləri haqqında» Əsasnamə (1999) təşkil edir.

Yerli icra hakimiyyəti başçılarının səlahiyyətləri prezident tərəfindən müəyyən edilir. Onlar prezidentin qarşısında məsuldurlar. İcra hakimiyyət orqanları dövlət hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olan orqanlardır. Onlar inzibati siyasi, sosial-mədəni və müəyyən dərəcədə

istehsal-əmək fəaliyyətinə rəhbərliyi həyata keçirirlər.

Fiziki şəxslər inzibati hüquq münasibətlərinin subyektı kimi. İnzibati hüquq münasibətlərində çıxış edən subyektlərdən biri fiziki şəxslərdir. Bütün fiziki şəxslərin hamısı üçün inzibati hüquq münasibətlərində iştirak etmək üçün eyni (bərabər) hüquqi imkan verilmişdir. Belə ki, Konstitusiyada bərabərlik hüququ təsbit olunmuşdur. İrqindən, milliyyətindən, dinindən, dilindən, cinsindən və digər amillərdən asılı olmayaraq hər kəsin hüquq və azadlıqlarının bərabərliyinə təminat verilir (Konstitusiyanın 25-ci maddəsi). Bu hüquq bərabərliyi bütün hüquq münasibətlərinə, o cümlədən fiziki şəxslərin inzibati hüquq münasibətlərində iştirakına da aiddir.

Fiziki şəxslərin inzibati hüquq münasibətlərində iştirak etməsinin müxtəlif halları vardır. Onlar dövlətin idarə olunmasında iştirak etdikdə, inzibati hüquq münasibəti yaranır. Bu zaman fiziki şəxslər həmin münasibətin subyektinə çevrilirlər. Fiziki şəxslərin dövlətin idarə olunmasında iştirak etmək hüququ vardır (Konstitusiyanın 55-ci maddəsi).

Fiziki şəxslər dövlət idarəetmə orqanlarına müraciət etdiyi hallarda da inzibati hüquq münasibəti yaranır. Konstitusiya onlara dövlət orqanlarına müraciət etmək hüququ vermişdir (Konstitusiyanın 57-ci maddəsi). Məsələn, vətəndaş pensiya almaq üçün müvafiq dövlət orqanına müraciət edir. Başqa misalda vətəndaş yaratdığı müəssisəni dövlət qeydiyyatına aldırmaq üçün ərizə ilə dövlət orqanına müraciət edir və s.

Fiziki şəxslər dövlət orqanlarında qulluq etdiyi hallarda da inzibati hüquq münasibəti yaranır və onlar belə halda həmin münasibətin subyektı olurlar. Konstitusiya vətəndaşlara dövlət orqanlarında qulluq etmək hüququ vermişdir (Konstitusiyanın 55-ci maddəsi).

Fiziki şəxslər inzibati hüquq pozuntusu (inzibati xəta) törətdiyi hallarda inzibati məsuliyyət münasibətinin subyektı olurlar. Bu münasibət isə inzibati hüquq münasibəti deməkdir. Məsələn, yol hərəkəti qaydalarını pozan sürücü inzibati məsuliyyət münasibətinin subyektı olur.

İnzibati hüquq münasibətlərində müxtəlif qurumlar iştirak edə bilər. Dövlət müəssisə və idarələri həmin qurumlardan biridir. Onlara aiddir: sənaye müəssisələri; rabitə müəssisələri; nəqliyyat müəssisələri; ticarət müəssisələri; mədəniyyət idarələri; təhsil idarələri və s.

Dövlət idarə və müəssisələrini inzibati hüquq münasibətlərində müdiriyyət təmsil edir. Müdiriyyət dövlət idarə və müəssisələrini idarə edən orqandır. O, dövlət idarə və

müəssisələrinə rəhbərlik edir. Müdiriyyət idarəçilik funksiyasını yerinə yetirir.

Müdiriyyət vəzifəli şəxslər deməkdir. Müəssisə və idarənin rəhbərləri, struktur bölmə və hissələrinin (sexlərin, şöbələrin, briqadaların) rəis və müdirləri müdiriyyət anlayışına daxildirlər. Müdiriyyətə direktor və ya müdir (və yaxud direktorlar şurası) rəhbərlik edir. O, tabe olduğu idarəetmə orqanı qarşısında öz fəaliyyətinə görə məsuliyyət daşıyır.

Dövlət müəssisə və idarələrindən başqa, inzibati hüquq münasibətlərində kommersiya təşkilatları, ictimai birliklər və dini qurumlar da subyekt qismində çıxış edə bilirlər.

İcra hakimiyyəti orqanları ayrı-ayrı struktur bölmələrdən (şöbələrdən, idarələrdən) təşkil olunur. Hər bir struktur bölmə vəzifələrin məcmusudur. Bu vəzifələri tutan şəxslər dövlət qulluqçuları adlanırlar.

Dövlət qulluqçusu dedikdə, maaşlı dövlət qulluğu vəzifəsini tutan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı başa düşülür. Ona maaş yalnız dövlət büdcəsi vəsaitindən verilir. Dövlət qulluğu vəzifəsi stat cədvəlində nəzərdə tutulan və ona uyğun olan struktur vahididir. Dövlət qulluqçusu məhz stat cədvəlində nəzərdə tutulan və göstərilən vəzifəni tutur. Stat cədvəli isə dövlət orqanının normativ aktı ilə müəyyən edilir.

Dövlət qulluqçuları dövlət orqanlarının səlahiyyətlərinin həyata keçirilməsini təmin etmək üçün peşəkar fəaliyyətlə məşğul olurlar. Bu fəaliyyətə dövlət qulluğu deyilir.

Dövlət qulluğu dedikdə, dövlətin məqsəd və funksiyalarının həyata keçirilməsi sahəsində dövlət qulluqçularının öz vəzifə səlahiyyətlərini yerinə yetirməsi başa düşülür. Dövlət qulluğu dövlət aparatı işçilərinin fəaliyyəti deməkdir.

Dövlət qulluğu inzibati hüququn əsas anlayışlarından biridir, icra hakimiyyəti daxili cəhətdən dövlət qulluğu ilə xarakterizə olunur.

Dövlət vəzifəli şəxsləri dövlət qulluqçularının xüsusi qrupunu təşkil edirlər. Dövlət vəzifəli şəxsləri odur ki, onlar siyasi və ya inzibati vəzifə tuturlar və ya hakimiyyət səlahiyyətlərinə malik olurlar.

Vətəndaş dövlət qulluğuna daxil olarkən and içir. Andıçımə təntənəli şəraitdə Azərbaycan Respublikasının Dövlət bayrağı altında Konstitusiyaya əl basmaqla həyata keçirilir.

Dövlət qulluqçularının hüquqi vəziyyəti ilə bağlı məsələlər, habelə dövlət qulluğu sahəsində dövlətlə dövlət qulluqçuları arasında yaranan münasibətlər **«Dövlət qulluğu haqqında» qanunla** tənzimlənir. Bu qanun 2001-ci il yanvarın 1-dən qüvvəyə minmişdir.

İnzibati məsuliyyət. İnzibati xəta və onun tətəkibi. Hüquqi məsuliyyətin bir neçə növü vardır ki, inzibati məsuliyyət bunlardan biridir. İnzibati məsuliyyət şəxslər tərəfindən törədilən inzibati xətaya (inzibati hüquq pozuntusuna) görə hüquqi məsuliyyət formasıdır. Məsələn, vətəndaş xırda oğurluq edir. Başqa bir misalda sürücü yol hərəkəti qaydalarını pozur. Belə hallarda təqsirkar şəxs inzibati məsuliyyətə cəlb edilir və ona müvafiq məsuliyyət tədbirləri tətbiq olunur.

İnzibati məsuliyyət dedikdə, inzibati hüquq pozuntusu (inzibati xəta) törətdiyinə görə təqsirkar şəxsə tətbiq edilən məcburiyyət tədbiri başa düşülür.

İnzibati məsuliyyətin yaranması üçün müəyyən əsasın olması tələb edilir. İnzibati xəta məhz belə əsas hesab olunur. Buna inzibati məsuliyyətin faktiki əsası deyilir. İnzibati xəta inzibati hüquq pozuntusu deməkdir. O, hüquq pozuntusunun növlərindən biridir.

İnzibati xəta dedikdə, qanunla (İnzibati Xətalər Məcəlləsi ilə) qorunan ictimai münasibətlərə qəsd edən hüquqazidd, təqsirli və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməl başa düşülür.

İnzibati xətalər vətəndaşların siyasi, sosial və əmək hüquqlarına, əhəlinin sağlamlığı, ətraf mühitin qorunması, yol hərəkəti, rabitə, iqtisadi fəaliyyət, ticarət, maliyyə-sığorta, vergilərin ödənilməsi, gömrük və digər dövlət qaydalarına, ictimai qaydaya, ictimai təhlükəsizliyə, mülkiyyətə və s. qəsd edir. İnzibati xəta cinayətdən ictimai təhlükəlilik dərəcəsinə görə fərqlənir.

İnzibati məsuliyyətin yaranması üçün təkcə faktiki əsas, yəni inzibati xətanın özü kifayət etmir. Bunun üçün həm də hüquqi əsasın olması vacibdir. Hüquqi əsas inzibati xəta tərkibi adlanır, inzibati məsuliyyətin yaranması üçün həm faktiki əsasın (inzibati xətanın özü), həm də hüquqi əsasın (inzibati xəta tərkibinin) olması lazımdır.

İnzibati xəta tərkibi dedikdə, törədilmiş əməli inzibati xəta kimi xarakterizə edən və İnzibati Xətalər Məcəlləsində göstərilən əlamətlərin məcmusu başa düşülür.

İnzibati xəta tərkibi dörd əlamətdən ibarətdir. Həmin əlamətlərə aiddir:

- inzibati xətanın obyektı;
- inzibati xətanın obyektiv cəhəti;
- inzibati xətanın subyektiv cəhəti;

- inzibati xətanın subyekti.

İnzibati xətanın obyektı dedikdə, qəsdlərdən qorunan ictimai münasibətlər başa düşülür. Məsələn, vətəndaş öz qonşusunun qiyməti əlli manat olan geyim şeylərini oğurlayır (oğurlama yolu ilə xırda talama). Belə halda inzibati xəta göz qabağındadır. Onun obyektı mülkiyyət münasibətidir.

İnzibati xətanın obyektiv cəhəti dedikdə, inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməlin xarici (görünən, müşahidə edilən) tərəfi başa düşülür. Həmin əməl iki formada törədilir: hərəkət formasında (məsələn, meşə fondu sahələrində özbaşına ot biçilməsi və mal-qara otarılması və ya xırda oğurluq və s.); hərəkətsizlik formasında (məsələn, statistik məlumatların verilməməsi).

İnzibati xətanın subyektiv cəhəti dedikdə, şəxsin inzibati xətanın törədilməsi ilə bağlı psixi fəaliyyəti başa düşülür. O, inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməlin daxili tərəfidir. Təqsir inzibati xətanın subyektiv cəhətinin mühüm hissəsi olub, onun məzmununu əhatə edir.

Təqsir dedikdə, şəxsin törətdiyi və inzibati məsuliyyətə səbəb olan əməlinə psixi münasibəti başa düşülür. Onun iki forması vardır: qəsd (məsələn, zor tətbiq etməklə işçini tətilərdə iştirak etməyə məcbur etmə və ya meşə fondu torpaqları özbaşına tutmaq və s.); ehtiyatsızlıq.

İnzibati xətanın subyekti dedikdə, qanunla müəyyən edilən yaş həddinə çatmış fiziki və anlaqlı şəxs, habelə hüquqi şəxs başa düşülür. Fiziki şəxslər yalnız o halda inzibati məsuliyyətə cəlb edilə bilirlər ki, inzibati xəta törədərkən onları on altı yaşı tamam olsun. Digər tərəfdən yalnız anlaqlı şəxslər inzibati xətanın subyekti ola bilirlər. İnzibati xəta törədən zaman şəxs anlaqsız vəziyyətdə olduqda, inzibati məsuliyyətə cəlb edilmir. Anlaqsız vəziyyətdə olmaq dedikdə, xroniki psixi xəstəlik, psixi fəaliyyətin müvəqqəti pozulması, kəmağıllılıq və başqa psixi xəstəlik nəticəsində fiziki şəxsin öz əməlinin faktiki xarakterini və ictimai təhlükəsizliyini dərk etmək və ya onu idarə etmək iqtidarında olmaması başa düşülür.

Hüquqi şəxslər də inzibati xətanın subyekti ola bilər. Onlar inzibati xətalara görə inzibati məsuliyyətə cəlb edilir.

İnzibati xəta tərkibinin bütün əlamətləri mövcud olduqda təqsirkar şəxsə inzibati tənbeh tətbiq edilir.

İnzibati tənbeh və onun növləri. İnzibati tənbeh dövlət məcburiyyət tədbiri olub, törədilmiş inzibati xəyata görə təqsirkar şəxsə tətbiq olunur. Onun iki əsas məqsədi vardır:

- xüsusi xəbərdaredici məqsəd;
- umumi xəbərdaredici məqsəd.

İnzibati tənbehin xüsusi xəbərdaredici məqsədi inzibati xəta törədən şəxsi qanunlara əməl etmək ruhunda tərbiyələndirməkdən, habelə onun tərəfindən yeni inzibati xəta törədilməsinin qarşısını almaqdan ibarətdir.

İnzibati tənbehin umumi xəbərdaredici məqsədini isə cəmiyyət üzvlərinin yeni inzibati xəta törətmələrinin qarşısını almaq təşkil edir.

Qanunda (İnzibati Xətalər Məcəlləsində) nəzərdə tutulan inzibati xəta törətmiş şəxsi cəzalandırmaq üçün tətbiq edilən məsuliyyət tədbirinə inzibati tənbeh deyilir.

İnzibati tənbehin növləri İnzibati Xətalər Məcəlləsinin 23-cü maddəsində nəzərdə tutulmuşdur. Burada onların qəti və dəqiq siyahısı verilir.

Xəbərdarlıq inzibati tənbehin növlərindən biridir. Hüquqazidd əməlin yolverilməzliyi barədə şəxslərə edilən rəsmi xəbərdaredici tədbirə xəbərdarlıq deyilir. Xəbərdarlıq yazılı formada edilir.

İnzibati cərimə inzibati tənbehin növlərindən biri sayılır. İnzibati Xətalər Məcəlləsində nəzərdə tutulmuş hallarda hakim və səlahiyyətli orqan (vəzifəli şəxs) tərəfindən təyin edilən və təqsirkar şəxsdən dövlətin xeyrinə məcburi tutulan pul məbləğinə inzibati cərimə deyilir. İnzibati cərimə bir qayda olaraq, Azərbaycan Respublikasının dövlət büdcəsinə mədaxil olunur.

Müsadirə təqsirkar şəxsə tətbiq edilən inzibati tənbeh növlərindən biridir. Müsadirə dedikdə, inzibati xəta törətmiş şəxsin xüsusi mülkiyyətində olan, habelə inzibati xətanın törədilməsində alət olmuş və ya inzibati xətanın bilavasitə obyektı olmuş predmetin məcburi qaydada və əvəzsiz (ödənişsiz) dövlət mülkiyyətinə keçməsi başa düşülür.

İnzibati həbs ən kəskin inzibati tənbeh tədbiridir. Bu tədbir ayrı-ayrı inzibati xəta növlərinə görə (məsələn, xırda oğurluğa görə) müstəsna hallarda tətbiq olunur. İnzibati həbs **15 günədək** müəyyən edilir. Bəzi kateqoriya şəxslər üçün inzibati həbsin tətbiq edilməsinə yol verilmir. Həmin şəxslərə aiddir: hamilə qadınlar, himayəsində azyaşlı uşaq olan qadınlar, on səkkiz yaşına çatmayan şəxslər, birinci və ya ikinci qrup elillər, altmış yaşına çatmış qadınlar, altmış beş yaşına çatmış kişilər.

Bunlardan başqa, təqsirkar şəxslərə digər inzibati tənbeh növləri də tətbiq edilə bilər. İnzibati tənbehin digər növləri İnzibati Xətalər Məcəlləsində göstərilmişdir.

Xəbərdarlıq, inzibati cərimə və ya inzibati həbs əsas inzibati tənbeh növləridir. Müsadirə və digərləri isə həm əsas, həm də əlavə inzibati tənbeh növləri kimi tətbiq edilə bilər.

İnzibati xətalər haqqında işlərə yalnız səlahiyyəti olan orqanlar (vəzifəli şəxslər) baxa bilər. Həmin orqanlara (vəzifəli şəxslərə) aiddir: rayon (şəhər) məhkəmələri, yetkinlik yaşına çatmayanların işləri üzrə komissiyalar, müvafiq icra hakimiyyəti orqanları (vəzifəli şəxslər).

Qeyd:

1. «İnzibati» sözünün rus dilində qarşılığı kimi «административное» ifadəsi işlədilir. «административная» sözü latınca «idara» mənasını bildirir.
2. Oğurlanmış əmlakın dəyəri şərti maliyyə vahidinin otuz mislindən yuxarı olmadıqda, **bu, xırda oğurluq** hesab edilir.